

**HADÂIKU'R-RAVHÎ VE'R-RAYHÂN FÎ RAVÂBÎ ULÛMÎ'L-KUR'AN'DA TEFSİR
YÖNTEMİ**

-ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ ÖRNEĞİ-

SERVET DEMİRBAŞ

TARAFINDAN

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE

SUNULAN TEZ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

TEMMUZ 2016

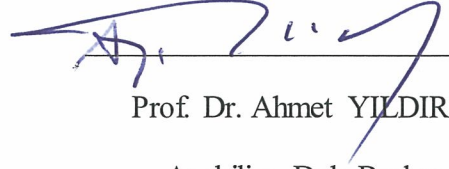
Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Mesut Murat ARSLAN

Enstitü Müdürü

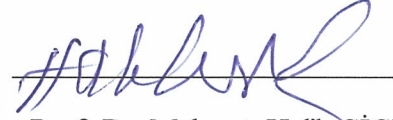
Bu tezin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tastik ederim.

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM

Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek lisans derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederim.

Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK

Danışman

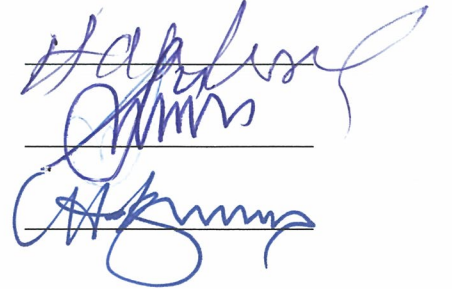
Jüri Üyeleri:

Asıl Üyeler:

Prof. Dr. Mehmet Halil Çiçek YBÜ İslami İlimler Fakültesi

Prof. Dr. Mehmet Ünal YBÜ İslami İlimler Fakültesi

Prof. Dr. Mesut Okumuş AÜ İlahiyat Fakültesi

İNTİHAL

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: **Servet DEMİRBAŞ**

İmza : _____

ÖZET

HADÂİKU'R-RAVHİ VE'R-RAYHÂN Fİ RAVÂBÎ ULÛMÎ'L-KUR'AN'DA TEFSİR YÖNTEMİ

(ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ ÖRNEĞİ)

Demirbaş, Servet

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK

Temmuz 2016, XV+139 sayfa

Tefsirle meşgul olan müfessirlerin hedefi Kur'an'ı anlaşılır kılmaktır. Her dönemde farklı yöntem ve yaklaşımlarla Kur'an tefsir edilmeye çalışılmıştır. Son yüzyılda gerek metot gerek anlayış ve gerekse içerik açısından tefsirde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yöntem tartışmaları günümüzde de devam etmektedir. 1930 yılında dünyaya gelen ve hayatta olan El-Hererî, İslamî ilimlerin hemen her dalında eserler yazmıştır. Tefsir alanında yazdığı *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an* isimli tefsiri XX. yüzyılın sonunda yazılan önemli tefsirlerden biridir. Yöntem ve içerik açısından araştırılması gereken bir tefsirdir. Biz el-Hererî'nin söz konusu tefsirini (Âl-i İmrân Sûresi örneğinde) Kur'an ilimleri ve tefsir yöntemi açısından incelemeye ve özellikle de tefsirin öne çıkan yanlarını tahlile gayret ettik. Rivayet ve dirayeti özünde toplayan bu tefsir, kendine özgü bir yöntemle yazılmıştır. Münasebetten kıraat vecihlerine, irâbdan belagate, şiir ile istişhaddan neshe, ahkâm tefsirinden, içtimâî ve işârî tefsire, dilbilimsel tahlillerden Kur'an'ın i'cazına kadar her konuya yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: el-Hererî, Hadâik, Kur'an, tefsir, tefsir yöntemi

ABSTRACT

THE TAFSIR (COMMENTARY) METHOD IN *HADÂIQ AL-RAWHI WAL-RAYHÂN FI RAWÂBI ULÛMAL-QUR'AN*

(*EXAMPLE OF SURAT ALI IMRAN*)

Demirbaş, Servet

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK

July 2016, XV+139 pages

The goal of commentators is to make the Qur'an understandable. The Qur'an is being studied to be understood in different methods in every period. In recent century, there have been important changes in tafsir in terms of method, understanding and content. This discussion of methods is still continuing today. Born in 1930 and still living, al-Harari wrote many books in almost every branch of Islam. His work the "Tafsir (Commentary) Method In *Hadâiq Al-Rawhi Wal-Rayhân Fi Rawâbi Ulûm Al-Qur'an, Example of Surat Ali Imran*, is an important tafsir written at the end of XX. century. It is a tafsir that is necessary to be studied in terms of method and content. We studied his tafsir in terms of method, content and Ulum al-Qur'an, and tried to analyze its important aspects. The tafsir, which embodied riwayat and dirayat, is written in a unique way. The tafsir has many things in it such as; munasabat, Qiraat styles, i'rab, balagat, şiiir (poem), istishhad, naskh, Ahkam tafsir, social and sufi tafsir, linguistic analysis and I'jaz al-Qur'an.

Key words: al-Harari, Hadaïq, Qur'an, Tafsir, Tafsir Method

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ.....	x

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI, KAPSAMI VE METODU	xii
A- Çalışmanın Konusu ve Amacı.....	xii
B- Çalışmanın Kapsamı ve Metodu.....	xiii
C- Çalışmayla İlgili Kaynak Değerlendirmesi	xv

BÖLÜM I

TEFSİR İLMİNE GENEL BİR BAKIŞ	1
1.TEFSİRLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR	2
1.1.1. Kur'an'ın Tanımı	2
1.1.2. Tefsirin Tanımı.....	3
1.1.3. Te'vilin Tanımı	4
1.1.3.1. Tefsir ile Te'vil Arasındaki Farklar	5
1.1.4. Tercümenin Tanımı	6
1.1.5. Meâlin Tanımı	9
2. İLK DÖNEM TEFSİR ÇALIŞMALARI.....	9
1.2.1. Hz. Peygamberin Tefsiri.....	9
1.2.2. Sahâbe Tefsiri	11
1.2.3. Tabiîn Tefsiri	13
3.TARİHÎ SÜREÇ İÇERİSİNDE OLUŞAN TEFSİR EKOLLERİ	15
1.3.1. Klasik Tefsir Yöntemleri	17
1.3.1.1. Rivayet Tefsiri.....	18
1.3.1.2. Dirayet Tefsiri	19
1.3.1.3. İşârî Tefsir	21

4. ÇAĞDAŞ DÖNEM TEFSİR ÇALIŞMALARI	23
1.4.1. Klasik İçerikli Çalışmalar	24
1.4.2. Çağdaş İçerikli Çalışmalar.....	25
1.4.2.1. İctimâî Tefsir.....	26
1.4.2.2. Bilimsel Tefsir	27
1.4.2.3. Edebî Tefsir	28
1.4.2.4. Konulu Tefsir	29
1.4.2.5. Aksiyon ve Harekî Tefsir	30
1.4.2.6. Modernist Tefsir	30

BÖLÜM II

EL-HERERÎ VE <i>HADÂİKUR-R-AVHÎ VE'R-RAYHÂN</i> ADLI TEFSİRİ	32
1. MUHAMMED EL-EMÎN EL-HERERÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE YETİŞTİĞİ ORTAM	32
2.1.1. Hayatı	32
2.1.2. Hocaları.....	34
2.1.3. Eserleri	35
2.1.4. Yetiştigi Ortam.....	40
2. HADÂİKUR-R-AVHÎ VE'R-RAYHÂN'IN, GENEL ÖZELLİKLERİ VE YÖNTEMİ	41
2.2.1. El-Hererî'nin Tefsir Yazma Sebepleri	41
2.2.3. El-Hererî'nin Kaynakları.....	43
2.2.4. Tefsirdeki Yöntemi	50
2.2.4.1. Sûreye Giriş.....	51
2.2.4.2. Sûreler ve Ayetler Arasında Münasebet	54
2.2.4.3. Esbâb-ı Nüzul	55
2.2.4.4. Tefsir ve Kıraat Vecihleri	55
2.2.4.5. İrâb.....	56
2.2.4.6. Kelimelerin İştikâkı ve Lügat Manaları.....	56
2.2.4.7. Belagat	57
3. EL-HERERÎ'NİN MUKADDİMESİNDE KUR'AN İLİMLERİ	57

BÖLÜM III

EL-HERERÎ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ (ÂL-İ İMRAN SÛRESİ ÖRNEĞİ)	61
1-ULÛMU'L-KUR'AN	61

3.1.1. Hurûf-u Mukatta'a	61
3.1.2. Mekkî ve Medenî.....	63
3.1.3. Nâsîh ve Mensûh	64
3.1.4. Muhkem ve Müteşâbih	69
3.1.5. Esbâb-ı Nüzul	71
3.1.5.1. Âl-i İmrân Sûresinin Sebeb-i Nüzulü	72
3.1.5.2. Esbâb-ı Nüzulün Kaynakları.....	73
3.1.5.3. Senedsiz Zikredilen Nüzul Sebepleri	74
3.1.5.4. Sebeb-i Nüzulde Zayıf Rivayetlere Yer Vermesi.....	75
3.1.5.5. Nüzul Sebepleri Arasında Tercihle Bulunması	76
3.1.6. Ayetler ve Sûreler Arasında Münasebet.....	77
3.1.6.1. Münasebetin Tefsirde Gelişimi	78
3.1.6.2. El-Hererî'nin Münâsebetle Bakışı	79
2. TEFSİR ÇEŞİTLERİ	82
3.2.1. Rivayet Tefsiri	82
3.2.1.1. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri	82
3.2.1.2. Kur'an'ın Sünnet ile Tefsiri	85
3.2.1.3. Kur'an'ın Sahabe Kavliyle Tefsiri	90
3.2.1.4. Kur'an'ın Tâbiîn Kavliyle Tefsiri	91
3.2.1.5. Kur'an Kıssaları ve İsrailiyyât	93
3.2.2. Dirayet Tefsiri	98
3.2.2.1. Kelimelerin Tasrifî (Morfoloji)	98
3.2.2.2. İrâb (Gramer Yapısı)	101
3.2.2.3. Arap Şiiriyle İstişhad	104
3.2.2.4. Belagat	106
3.2.2.5. Kıraat Vecihleri	110
3.2.3. İşârî Tefsir	115
3.2.4. İctimâî Tefsir	118
3.2.5. Ahkâm Tefsiri.....	121
3.2.6. İtikâdî (Kelamî) Tefsir.....	124
SONUÇ.....	129
KAYNAKLAR	134

KISALTMALAR

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

a.g.e. : Adı Geçen Eser

b. : İbn- Bin

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

Ed : Editör

EÜİFY : Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

İFAV : İlahiyat Fakültesi Vakfı (Marmara)

MÜİFY : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

MÜİFVY : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

ö. : Ölüm

s. : Sayfa

s.a.v. : Sallallahu Aleyhi ve Sellem

r.a. : Radyallau Anh

Thk : Tahkik

Terc. : Tercüme

ts. : Tarihsiz

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerîm'i inzal ederek insanları cehalet karanlıklarından hidayet aydınlıklarına çıkararak Allah'a hamdolsun. Bu mübarek kitabı bize tebliğ eden Rasûl-i Ekrem'e, Ehl-i Beytine ve ashabına salât ve selam olsun. Onların yolunu izleyerek ömrünü Kur'an'a vakfedenlere müjdeler olsun.

İlim, hikmet ve hidayet kaynağı olarak Kur'an-ı Kerîm, her devirde seçkin İslam âlimlerinin ilmî çabalarının merkezinde olmuştur. Kur'an'ın anlaşılmasında, onun taşıdığı manalara ulaşmada şüphesiz en büyük katkıyı tefsir ilmi vermektedir. Tefsir ve tebyin faaliyetleri inzal süreciyle eş zamanlı olarak başlamış, sahâbe ve tabiîn dönemlerinde gelişerek devam etmiştir. Başlangıçta şifahi olarak devam eden bu çalışmalar tedvin dönemiyle yazılı hale gelmiş, diğer ilimlere paralel olarak gelişmiştir. Her müfessir yaşadığı dönemin ve içinde bulunduğu toplumun ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak kendi uzmanlık alanına, ilmî birikimine ve mezhebî eğilimine göre tefsir faaliyetini sürdürmüştür. Böylece günümüze kadar zengin bir tefsir külliyyatı meydana gelmiştir.

İçerisinde yaşadığımız çağdaş dönemde de tefsir çalışmalarına yeni halkalar eklenerek geçmişten geleceğe sağlam köprüler oluşturulmaktadır. İslam coğrafyasının muhtelif bölgelerinde yetişen müfessirler çok büyük çalışmalar ortaya koyarak tefsir faaliyetlerini sürdürmektedirler. Ancak bu müfessirler ve tefsirleri çok kere bölgesel olarak tanınıp kalmaktadırlar. Oysa bu müfessirleri ve eserlerini İslam coğrafyasına ve dünyaya tanıtmak ilim adamlarının önemli görevleri arasındadır.

Bu müfessirlerden biri de Muhammed el-Emin el-Hereri'dir. Halen hayatta olan el-Hereri, Mekke'de Dâru'l-Hadîsi'l-Hayriyye'de eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam ederken, tefsir ve hadis başta olmak üzere birçok sahada önemli eserler telif etmiştir. Bu çerçevede çalışmamız, müellifin *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an* isimli tefsirini konu almakta ve Âl-i İmrân Sûresi örneğinde eserin yöntemini incelemektedir. Biz bu çalışmamızla çağdaş akademik literatüre mütevazı bir katkıda bulunmayı amaçladık.

Çalışmam esnasında ilgi ve desteklerini gördüğüm hocalarıma şükranlarımı belirtmeyi bir borç biliyorum. Danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK süreç boyunca desteğini hiç esirgemedi. Tez konusunun belirlenmesinden içerik ve planlamaya kadar her konuda görüş ve önerileriyle teze önemli katkılarda bulundu. Kendilerine şükranlarımı arz ederim. Prof. Dr. Mehmet ÜNAL, Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN, Yrd. Doç. Dr. Harun ŞAHİN yakın ilgi ve destekleriyle daima yanımda oldular. Kendilerine müteşekkirim. Kıymetli arkadaşım Dr. Suat KOCA beni akademik çalışmalara teşvik etti ve tezin olgunlaşmasına katkı sundu. Kendisine teşekkür ederim.

Çalışma ve gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Servet DEMİRBAŞ

Ankara - 2016

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI, KAPSAMI VE METODU

A- Çalışmanın Konusu ve Amacı

Kur'an-ı Kerîm Allah Teâlâ'nın insanlığa gönderdiği son hidayet rehberidir. Hedefi daima insanlığa doğru yolu göstermektir. İnsanı dünyada ve ahirette mutluluğa ulaştıracak esas ve prensipleri ihtiva etmektedir. Bu mutluluğa ulaşabilmek, öncelikle Kur'an'ın doğru olarak anlaşılıp tefsir edilmesiyle ve hükümlerinin yaşanıp hayata aktarılmasıyla mümkündür.

Kur'an'ı toplumla buluşturacak, onun nazmında gizlenmiş hazineleri ilmî veriler ışığında keşfedecek müfessirlere her zamanda ve zeminde ihtiyaç vardır. İlim ve teknolojinin etkisi ve kültürlerin kaynaşmasıyla sürekli değişen toplumlara, Kur'an'ın evrensel prensiplerini en uygun üslupla sunmak gerekir. Çünkü Kur'an'ın evrensel değerlerinin tespit edilebilmesi ve yaşadığımız çağın sıkıntılarına çözümler sunulabilmesi büyük ölçüde onun tefsirinde kullanılacak metot ve yaklaşımların isabetli olmasına ve insanlığın problemlerine çare olacak nitelikte bulunmasına bağlıdır.

Her dönemde farklı metot ve yaklaşımlarla Kur'an tefsir edilmeye çalışılmıştır. Müfessirler farklı yöntemler takip ederek tefsir külliyatlarını oluşturmuşlardır. Klasik dönemde tefsirler, Kur'an ayetlerini yorumlamadaki yönteme ve yaklaşım biçimine göre farklı taksimata tabi tutuldukları gibi, içeriklerine göre çeşitli isimlendirmeler de yapılmıştır. Müfessirlerden bu yöntemleri tek başına kullananlar olduğu gibi karma biçimde kullananlar da olmuştur. Ancak ilerleyen zaman içerisinde özellikle XX. yüzyılın başından itibaren İslam toplumunun, problemlerinin artması şartların değişmesi ve batı karşısındaki duruşu gibi sebeplerden Kur'an'ın yeni bakış açılarıyla ve yöntemlerle tefsirini gerekli kıldığı aşikârdır.

Çağdaş dönemde Müslümanların yaşadığı hızlı değişim ve etkileşim sonucunda birçok konuda olduğu gibi tefsir alanında da farklı etkileri ve yansımaları olmuştur. Son yüzyılda gerek metot gerek anlayış ve gerekse içerik açısından tefsirde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Tefsir ilminde yeni yöntemlerin uygulandığı bu süreçte çok tartışmalar

yapılmıştır. Bu yöntem tartışmaları günümüzde de devam etmektedir. Yapılan tartışmaların gölgesinde seleften gelen geleneksel çizgiyi devam ettirenlerle beraber modernizmin getirdiği yeni problemlere cevaplar verebilecek tefsir çalışmaları da sürdürülmektedir.

Şüphesiz tefsirle meşgul olan ilim adamlarının hedefi Kur'an'ı anlaşılır kılmaktır. Dünyanın dört bir tarafında bu faaliyetler büyük bir çabayla sürdürülmektedir. Faklı bölgelerde yazılan bu tefsirleri metot ve içerik yönleriyle tanıtarak, bölgesel olmaktan çıkarıp âlem şümul yapmak araştırmacıların görevleri arasındadır.

Biz bu çalışmamızda halen hayatta olan, Muhammed el-Emîn b. Abdullah b. Yûsuf b. Hasan Ebû Yasin el-Oremî el-Alevî el-Hererî eş-Şâfi'nin *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an* isimli tefsirinin yöntemini -Âl-i İmrân Sûresi örneğinde incelemeye çalıştık.

Bizi böyle bir çalışmaya sevk eden sebep, çağdaş dönemde yazılan bu tefsirin yöntem açısından yeni bir şeyler ortaya koyup koymadığını tespit etmeye çalışmaktır. İçerik olarak günümüzün karmaşık problemlerine çözümler getirebilecek derecede olup olmadığına bakmaktır. Bunu yaparken hedefimiz, el-Hererî'nin tefsirinde dikkat çekici yönleri bulup, bunları öne çıkarmaktır.

Çalışmamız, el-Hererî'nin tefsir yöntemi hakkında yüksek lisans düzeyinde ülkemizde yapılan ilk çalışma olması nedeniyle önemli olduğuna ve el-Hererî'nin diğer eserleri hakkında yapılacak çalışmalara atılmış bir adım olacağını düşünüyoruz.

B- Çalışmanın Kapsamı ve Metodu

Öncelikle belirtmeliyiz ki, konumuz tefsir alanında yazılan bir eserin yöntemini belirleme çalışmasıdır. Bu sebeple çalışmamızda kaynak yine araştırma konusu olan eserin kendisidir. Bununla birlikte Tefsir, Tefsir Usulü ve özellikle Kur'an İlimlerine ait konulara değinecek, ilgili kavramları sıkça kullanacağız.

Araştırma konumuz olan *Hadâik* tefsiri büyük hacimli 33 ciltlik bir tefsirdir. Biz el-Hererî'nin tefsir yöntemini tefsirin tamamında değil, Âl-i İmrân Sûresi örneğinde ele alıp araştırmaya çalışacağız. İçerisinde Kur'an İlimlerine dair birçok konuyu bulundurması, en uzun sûrelerden biri olması, şer'î hükümlere, itikâdî meselelere, sosyal hayatı ilgilendiren

konulara, Kur'an kıssalarına ve Müslümanlarla diğer din mensupları arasındaki ilişkilere şamil olması gibi nedenlerle çalışmamızda bu sureyi tercih ettik.

Bilindiği gibi bir müfessirin tefsir yöntemi incelenirken en önemli kaynak bizzat kendi eseridir. Biz de el-Hererî'nin yöntemini ortaya koyabilmek için tefsirine yazdığı mukaddimeyi teorik açıdan ve teorinin uygulamasını görmek için de Âl-i İmrân Sûresini incelememize esas aldık. Öncelikle tefsir hakkında bilgi sahibi olabilmek için tefsiri inceledik. Sonra mukaddimeyi ve dördüncü ve beşinci ciltlerde yer alan Âl-i İmrân Sûresinin tefsirini birkaç kere okuyarak notlar aldık. El-Hererî'nin tefsir yöntemine işaret edebilecek örnekleri tespit ederek ilgili başlıklar altında değerlendirmeye çalıştık. Tefsir usulü, tefsir tarihi, Kur'an İlimleri alanında yazılmış eserleri okuyarak alan taraması yaptık. Tefsir yöntemleriyle ilgili daha önce hazırlanmış ve kabul edilmiş bazı tezleri gözden geçirdik.

Yaptığımız plan dâhilinde çalışmamız, bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı, kapsamı ve metodu ele alındı. Birinci bölümde, tefsirle ilgili bazı kavramların tanımlarına, klasik ve çağdaş dönem tefsir çalışmalarına özet olarak yer verildi. İkinci bölümde, öncelikle el-Hererî'nin hayatı eserleri ve yetiştigi ortam anlatılmaya çalışıldı. Daha sonra, *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an* tefsirinin özellikleri, kaynakları ve mukaddimesindeki konular başlıklar halinde incelendi. Üçüncü bölümde, Âl-i İmrân Sûresi örneğinde *Hadâik* tefsirinin yöntemi ele alındı.

Araştırmamızda takip ettiğimiz yazım ilkelerine değinmek de uygun olacaktır. Tezin yazımında transkripsiyon sistemi kullanılmamış, bunun yerine gerektiğinde Arapça ifadeler orijinal olarak verilmeye çalışılmıştır. Şahıs ve eser isimleri metin içinde italik yazılmıştır. Genellikle şahıs isimlerinin ilk geçtiği yerde vefat tarihleri verilmiştir. Şahıs ve eser isimlerini verirken ana metinde harf-i tarif cümlelerin sevkine göre bazen kullanılmış, bazen de kullanılmamıştır. Dipnotlarda, eserin ilk geçtiği yerde tam bibliyografik künyesi verilmiştir. Sırasıyla yazarın künyesi ya da soyadı, adı, eserin adı, basım yeri, yayınevi ve basım tarihini müteakiben cilt ve sayfa numarası yazılmıştır. Cilt numaraları "c." kısaltmasıyla ve Romen rakamıyla, sayfa numaraları "s." kısaltmasıyla ve Latin rakamlarıyla verilmiştir. Kur'an'a atıf yapılırken, sûre isminden sonraki rakam, Kur'an tertibine göre sûre sıra numarasını, sonraki rakam da ayet numarasını bildirmektedir (Örnek: Bakara 2/23).Seçilen örnekler verilirken konuların daha iyi anlaşılması için, çok

kere ayetlerin hem metni hem de mealleri verilmiştir. Ayet mealleri için genellikle Türkiye Diyanet Vakfı tarafından neşredilen meâlden istifade edilmiştir.

C- Çalışmayla İlgili Kaynak Değerlendirmesi

Müfessirler ve tefsir yöntemleriyle ilgili yüksek lisans ve doktora seviyesinde çok çeşitli akademik çalışmalar mevcuttur. Bu konuda zengin bir edebiyat oluşmuştur. Bu çalışmaların bir kısmı müfessiri, diğer bir kısmı da eseri merkeze alarak yapılmıştır. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde, Türkiye’de 2016 yılı itibariyle, el-Hererî’nin tefsiri ve yöntemiyle ilgili tarafımızdan herhangi bir çalışma tesbit edemedir. Türkiye dışında Muhammed el-Emin el-Hererî’nin tefsir yöntemiyle ilgili bazı çalışmaların olduğunu tespit ettik. Bunlardan bazıları şunlardır: Ezher Üniversitesi Usulu’-d-Dîn Fakültesinde yapılmış doktora çalışması olan 2006 tarihli Cemal Abdu’l-Kavî Ömer el-Cahil’in *Menhecu’ş-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî fî Tefsirihi* çalışması ile yine aynı üniversite ve fakültede İmâd Yakub Hametû tarafından doktora tezi olarak yapılan 2008 tarihli *ed-Dahîl fî Tefsiri’ş-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî el-Müsemmâ “Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi’l-Kur’an” Min Evveli Sûreti’l-Arâf ilâ Âhiri Sûreti’l-Kehfi* isimli çalışması ve son olarak yine Ezher Üniversitesi Usulu’-d-Dîn Fakültesinde Muhammed Rebî Muhammed Zeyn tarafından 2009 tarihli yapılan bir başka doktora çalışması olan *ed-Dahîl fî Tefsiri’ş-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî el-Müsemmâ “Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi’l-Kur’an” Min Evveli Sûreti’Meryem ilâ Âhiri Sûreti’ş-Şuarâ* isimli çalışmalardır. Bütün çabalarımıza rağmen bu çalışmalara ve içeriklerine ulaşma imkânımız olmadı. Bu çalışmaların isimlerine atf-ı nazarda bulunduğumuz zaman birinci çalışmanın Hadâik tefsirin tamamını içine alan kapsamlı bir çalışma, diğerlerinin sûreler bazında daha sınırlı çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bizim çalışmamızda tefsirin tamamını kapsayan bir çalışma olmayıp Âl-İlmrân sûresi örneğinde sınırlı bir çalışmadır.

BÖLÜM I

TEFSİR İLMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Tefsirin başlangıç tarihini, Kur'an'ın inmeye başlayıp insanları tevhide ve hidayete davet ettiği zaman dilimi ile başlatmak yerinde olacaktır. Kur'an yirmi üç senelik nüzul sürecinde tedrici olarak, nazil olmuştur. Hz. Peygamber ve Kur'an'ın ilk muhatapları olan insanlar (sahabe ve müşrikler) bu duruma bizzat şahitlik etmişlerdir. Kur'an'ın diline, indiği bölgenin kültürüne, tarihsel bağlama ve nüzul sürecine aşina olan ilk muhataplar ayetlerdeki mana ve maksadı çoğunlukla doğrudan anlayıp kavriyorlardı. Peyderpey inen ayetlerdeki hükümler Hz. Peygamber tarafından bizzat tatbik ediliyor, beyana ve tefsire muhtaç olanlar izah edilerek Kur'an fiili bir metin halinde pratik hayata geçmiş oluyordu.¹

Allah Resulü'nden sonra da sahabe ve tabiîn döneminde tefsir faaliyetleri artarak devam etmiştir. Başlangıçtan günümüze kadar Kur'an'ı anlama, hükümleriyle amel etme ve gösterdiği hedefler ve hikmetler rehberliğinde dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşma düşüncesi İslam âleminin inanç, duygu ve düşünce dünyasında her zaman en önde gelen yerini korumuştur. Tarih boyunca Kur'an'ın tefsir ve yorumu başta İslamî ilim disiplinleri olan Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf ve Ahlak ilimlerinde, müspet ilim geleneğinde, İslam sanatında, Müslüman toplumların sosyal hayatında ve dünya görüşlerinde farklı şekillerde tezahür etmiştir.²

Tefsir ilminin başlangıcına dönersek, Hz. Peygamber (s.a.v) hem kendisine vahyolunan Kur'an ayetlerini muhataplarına okuyup tebliğ ediyor, hem de izaha ihtiyaç olan kısımlarını sözlü ve ya uygulamalı olarak beyan ediyordu. Çünkü Hz. Peygamber *tebliğ*in yanı sıra *tebyin* ile de vazifeli idi.³

Muhammed Tâhir b. Âşûr'a (ö.1973) göre tefsir, İslam âlimlerinin ilk meşgul olduğu ilimdir. Diğer ilimler tedvin edilmezden önce tefsir ilmiyle meşgul olmuşlardır.

¹ Öztürk, Mustafa, *Tefsirin Halleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, s. 7.

² Albayrak, Halis, *Tefsir Usulü*, Şule Yayınları, İstanbul, 1998, s. 12.

³ en-Nahl,16/44.

أَنَّ التَّفْسِيرَ كَانَ أَوَّلَ مَا اشْتَغَلَ بِهِ عُلَمَاءُ الْإِسْلَامِ قَبْلَ 4
الإشْتِغَالِ بِتَدْوِينِ بَقِيَّةِ الْعُلُومِ

Tefsir faaliyetleri İslam medeniyetinde 19.yy'a kadar klasik dönem tefsiri olarak isimlendirilirken, bu tarihten sonra tefsir yeni bir anlayışla yoluna devam etti ve çağdaş dönem tefsiri olarak isimlendirildi.

1.TEFSİRLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR

1.1.1. Kur'an'ın Tanımı

Cumhur âlimlerinin lügat ve iştikak kurallarına dayanarak tercih ettiği görüşe göre, Kur'an kelimesi "غُرَان" vezninde hemzeli bir mastar olup "okumak" manasını ifade eden "قرأ" fiilinden türetilmiştir. "Kur'an" kelimesi *cem etmek ve toplamak* manasına sıfat olup "القرء" mastarından türetildiği görüşünün yanında, ayetleri birbirine benzediği için "القرائن" kelimesinin çoğulu olan "القرائن" den müştak olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁵ İstilah olarak Fukahâ ve müfessirler Kur'an'ın daha çok insanlara yönelik kısmını nazara alarak çeşitli tarifler yapmışlardır. Bu tarifler arasında en çok tercih edileni şudur:

" هو النظم المعجز المنزل علي النبي صلي الله عليه وسلم المكتوب في المصاحف المنقول بالتواتر المتعبد بتلاوته "

*Hz. Muhammed'e (s.a.v) vahiy ile indirilen, tevatürle nakledilen, mushaflarda yazılan, okunmasıyla ibadet olunan, (bir benzerini daha getirmekten) insanları aciz bırakan nazımdır, Allah kelimidir.*⁶ İslam uleması Kur'an-ı Kerîm'in Allah kelamı olup Hz. Muhammed'e (s.a.v) vahiy ile indirildiği hususunda ittifak halindedirler.⁷ Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli isimleri olmakla beraber en çok kullanılan isimleri "el-Kur'an, el- Furkân, el-Kitab, ez-Zikr ve et-Tenzîl"dir. Zerkeşî (ö.794/1392) bu isimlendirmenin elli beşe kadar

⁴ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984, c. I, s. 13.

⁵ ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulumi'l-Kur'ân*, Dâru'l- Kutubi'l -İlmiyye, Beyrut, 2013, c. I, s. 14.

⁶ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. I, s. 17.

⁷ Güngör, Mevlüt, *Kuran Araştırmaları-2 Kur'an Kitaplığı*, İstanbul, 1996, s. 131.

ulaştığını beyan etmiştir. Bazıları bu konuda daha da ileri giderek doksandan fazla isim zikretmişlerdir.⁸

1.1.2. Tefsirin Tanımı

Kur'an ilimlerinin en önemlisi tefsirdir. Çünkü tefsir, Kur'an'ı anlama ve açıklamaya yönelik faaliyetler bütünüdür. Kur'an'ı anlamak ve murad-ı ilahinin ne olduğuna ulaşabilmek için yapılan çabalar, İslam tarihi boyunca iki kelime ile ifade edilmiştir. Bunların ilki-aynı zamanda bu ilmin adı olan- "tefsir" diğeri de "te'vil" dir.⁹

Tefsir "التفسير" kelimesi, fesera "فسر" ya da taklib yoluyla "sefera" "سفر" fiilinin tef'il babına nakledilmesinden "تفعيل" vezninde mastardır. Eğer "Fesr" mastarından alınırsa, *Keşfetmek, bir şeyi açıklamak, beyan etmek ve üzeri örtülü bir şeyi açmak* gibi manalara gelir.¹⁰ "Sefr" mastarından alınırsa, *aydınlatmak, ortaya çıkarmak ve bir şeyin üzerindeki örtüyü kaldırmak* anlamlarına gelir.¹¹

Râgıb el-İsfahânî (ö.502/1108) "الفسر" kelimesinin akıl ile idrak edilen manayı ortaya çıkarmak olduğunu, ayrıca hastalığı keşfetmek için içerisine su konan kaba "التفسيرة" tefsira dendiğini, tefsirin de "fesr" den mübalağa olduğunu bildirmiştir.¹² "Sefr" "السفر" kelimesinin manasını açıklarken de; ayan (görülen şeyleri) yani zahirî manayı keşfetmek, bir şeyin üzerindeki örtüyü kaldırmak olduğunu beyan etmiştir. Bundan dolayıdır ki kişi başındaki sarığı alıp başını açtığı zaman ya da kadın yüzündeki örtüyü kaldırdığı zaman Araplar "سفر العمامة عن الرأس او الخمار عن الوجه" derler.¹³ Tefsir kelimesi izah ve beyan manasıyla Kur'an-ı Kerîm'de sadece Furkân Sûresinin 33. Ayetinde bir kere yer alır. وَلَا "Onların sana getireceği her misale (her batıl soruya) karşı mutlaka biz sana (o batılı yok edecek) hakikati ve en güzel açıklamayı getiririz."¹⁴

⁸ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s.33; ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. I, s.14-15.

⁹ Karaman, Hayrettin- Çağrıncı, Mustafa- Dönmez, İbrahim Kâfi -Gümüüş, Sadrettin, *Kuran Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, DİB Yayınları, Ankara, 2006, c. I, s.36.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, "Fesr" mad. Dâru's-Sadr, Beyrut, 1955, c. IV, s. 369.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 369.

¹² el-İsfahânî, er-Râgıb, *el-Mufredât fi Garibi'l-Kur'an*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2010, s. 381.

¹³ el-İsfahânî, *el-Mufredât fi Garibi'l-Kur'an*, s. 239.

¹⁴ el-Furkân, 25/33.

Zerkânî (ö.1367/1948) ıstılah olarak çeşitli tarifler üzerinde durmakla beraber kendisi şu tarifi tercih ediyor; " علم يبحث فيه عن القرآن الكريم من حيث دلالاته علي مراد الله تعالي بقدر " الطاقه البشرية " *İnsan gücü ve takati nispetinde, Allah Teâlâ'nın muradına delalet yönünden Kur'an-ı Kerîm'den bahseden ilimdir.*"¹⁵

Araştırmamıza konu olan *Hadâik* tefsirinin müellifi el-Hererî de tefsir ilmini şöyle tanımlıyor; " علم يعرف به معاني كلام الله بحسب الطاقه البشرية " *İnsan gücü hasebiyle Allah Kelamının (Kur'an) manaları kendisiyle bilinen ilimdir.*"¹⁶

1.1.3. Te'vilin Tanımı

Te'vil kelimesi, asıl lügat itibarıyla aslına *dönmek, amaca yönelmek, bilgi olsun iş olsun, bir şeyi murat edilen gayesine ve hedefine döndürmek* manasına "آل - يؤول" fiilinin tef'il babından mastarıdır.¹⁷ Ayrıca *yetkiyi ehline döndürdü* (verdi) anlamında "آل الحكم الي" "السياسة التي تراعي" "te'vil" kelimesinin *dönmek, döndürmek, sözün akıbeti, sonucu ve vardığı son yer* anlamında olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca te'vil kelimesinin aslının "السياسة التي تراعي" " *bir şeyi gideceği son noktaya kadar idare etme siyaseti* anlamında olduğu söylenmiştir.¹⁹ Buna göre te'vil yapan kişi sözdeki anlamı yönetip onu varacağı noktaya kadar idare etmiş olur.

Te'vil kavramının ıstılah yönünden birçok tarifi yapılmıştır. Her ilim dalı (fıkıh, kelim ve tefsir) kendi perspektifinden bakarak farklı tarifler yapmışlardır. Biz burada daha ziyade konumuzla uygunluğu açısından müfessirlerin yaptığı tanımlardan birini vereceğiz. Zerküşî, (ö.794/1392) te'vili şöyle tanımlamıştır: " *Bir söz ya da davranışı, bir delil ya da karine sebebiyle zahir anlamından başka bir manaya hamletmek, ya da muhtemel iki manadan birini zahir manaya uyumlu hale getirmektir.*"²⁰

¹⁵ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 256.

¹⁶ el-Hererî, Muhammed el-Emîn, *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbi Ulûmi'l Kur'an*, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut, 2001, c. I, s. 11.

¹⁷ el-İsfahânî, *el-Mufredât fi Garibi'l-Kur'an*, s.40; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XI, s. 33.

¹⁸ İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu Mekayisi'l- Luga*, thk: Abusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.

¹⁹ es-Suyûtî, Celâleddin *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2006, c. II, s.450; el-İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 40.

²⁰ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 162.

1.1.3.1. Tefsir ile Te'vil Arasındaki Farklar

Kur'an-ı Kerim'in mana ve maksadını bilmeye yönelik ilmî faaliyetler tefsir ve te'vil kavramlarıyla açıklanmıştır. Bu iki faaliyetin aynı şey mi yoksa farklı şeyler mi olduğu konusunda çok çeşitli görüşler vardır. Tefsir ile te'vili eş anlamlı olarak görüp birini diğeri yerinde kullanan âlimler olduğu gibi bunları farklı anlamlarda kullananlarda olmuştur.

Zerkânî, tefsir ve te'vilin lügat manaları yönünden müteradif yani eş anlamlı olduklarını bildirmiştir. Çünkü birçok ayette te'vil lafzı beyan, keşif ve izah manalarına gelmiştir.²¹ Selef müfessirleri de bu iki kavramı müsavi görmüşlerdir. Tabiîn müfessirlerinden Mücâhid (ö.103/721) "Âlimler Kur'an'ın te'vilini biliyor."derken tefsirini kastetmiştir. İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/932) ayetleri tefsir ederken *القول في تأويل قوله تعالى كذا* Allah Teâlâ'nın şu kavlinin te'vilinde söz budur, diyerek bu sözle tefsiri kastetmiştir. Tefsir ile te'vili eş anlamlı gördüğü için de tefsirine "*Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l- Kur'an*" ismini vermiştir.²²

Bu yaklaşıma karşı tefsir ile te'vili farklı kavramlar olarak görenler de vardır. Ulemanın tercihlerine göre Kur'an-ı Kerim'den murad-ı İlâhi'nin ne olduğunu ortaya koymakta tefsir ile te'vil aynı değildir. Çünkü tefsir, Kur'an'ın ilk ve aslî manalarıyla ilgilenir. Te'vil ise müfessirin ya da fıkıhçının kendi çabası ve içtihadıyla dâhili ve harici delillere ve bağlamlara dayanarak lafzın muhtemel manalarından birini belirleme faaliyetidir. Buna göre tefsir, daha çok nesnel, te'vil ise öznel bir tutumdur.²³

Bu farkı en güzel şekilde ifade edenlerin başında İmam Maturidî (ö.333/994) gelmektedir. Ona göre tefsirde kesinlik vardır, te'vilde kesinlik söz konusu değildir. Tefsir sahabe içindir; te'vil, fukahâ içindir. Tefsir bir ayetin manasına Allah'ı şahit tutmaktır. Yani Allah bu lafızla şu manayı kastetmiştir demektir. Te'vil ise kesin olmayarak lafzın muhtemel manalarından birisini tercihtir.²⁴ İlk dönem müfessirleri bu iki kavramı müteradif olarak kullanmışlardır. Ancak ilerleyen süreçte bu iki kavram birbirinden

²¹ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c.II, s. 266.

²² ez-Zerkânî, *Menâhil*, c.II, s. 267.

²³ Öztürk, *Tefsirin Halleri*, s. 31.

²⁴ Ebû Mansûr, Muhammed el-Maturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, Tah. Mecdî Basellum, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, c. I, s. 349; es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 449; ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 267.

ayrılmıştır. Hülasa olarak, tefsir daha çok nakle ve rivayete dayanan izah ve beyan metodudur. Te'vil akla ve istinbata yani dirayete dayanan izah ve beyan metodudur.

Çağımız İslam dünyasında metodoloji üzerine yaptığı çalışmalarla şöhret bulan Magripli yazar Muhammed Abid Cabirî (ö.2010) İslam düşünce geleneğinde naslara yaklaşımı ve te'vili genel olarak üç temel kavram olarak ifade etmiştir. Bu te'vil çeşitleri, on dört asırdır Müslümanların ilmî geleneğinde var olan üç ayrı bilgi sisteminin ürünü olan yorumlardır. Bunlar beyânî, irfânî ve burhânî te'vil metotlarıdır.²⁵

1.1.4. Tercümenin Tanımı

Tercüme/Terceme kelimesi dört harfli (rubâî mücerred) bâbından ترجم fiilinden "ترجمة" vezninde mastardır.²⁶ Cevherî "tercüme"nin üç harfli fiil kökünden "رجم"den geldiğini bildirmiştir.²⁷ Bu kelime lügat olarak dört ayrı manada kullanılmıştır.

1. Bir sözden haberi olmayan bir kişiyi o sözden haberdar etmek.
2. Bir kelamı kendi asıl dilinde tefsir etmek. İbn Abbas hakkında *Tercumânu'l - Kur'an* denmesi bu manadır.
3. Bir kelamı kendi dilinden başka bir dilde tefsir etmektir. Bundan dolayı şöyle denmiştir: "ان الترجمان هو المفسر للكلام" Tercüman, kelamı tefsir edendir.
4. Bir kelamı bir lisandan (kendi öz dilinden) başka bir lisana (hedef bir lisana) nakletmektir.²⁸

İstilah olarak tercüme, daha çok yukardaki lügat anlamlardan dördüncü manaya yakın olarak tarif edilir. Zerkânî, tercümeyi istilah olarak şöyle tarif ediyor;

"هي التعبير من معني كلام في لغة بكلام آخر في لغة أخرى مع الوفاء بجميع معانيه ومقاصده"

"Bütün maksatlarına ve manalarına riayet ederek, bir dildeki kelamın manasını başka bir dildeki kelam ile tabir etmektir".²⁹ Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942) tefsirinin mukaddimesinde tercüme hakkında şunları söylüyor:

²⁵ Erten, Mevlüt, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2011, s. 25.

²⁶ et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, İstanbul,1984, c. I, s. 587.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XII, s. 66.

²⁸ ez-Zehebî, Muhammed Huseyin, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1989, c. I, s. 23; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2010, s. 26.

²⁹ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 329.

Terceme: *Bir kelamın manasını diğer bir lisanında dengi bir tabir ile aynen ifade etmektir.* Terceme aslın manasına tamamen mutabık olması için sarahatte-delalette, icmalde-tafsilde, umumda-hususta, ıtlakta-takyitte, kuvvette-isabette, hüsnü edada, üslubu beyanda, hâsılı ilimde, sanatta, asıldaki ifadeye müsavi olmak iktiza eder. Yoksa tam bir terceme değil, eksik bir anlatım olmuş olur. Hal bu ki muhtelif lisanlar arasında hutut-i müştereke ne kadar çok olursa olsun her birini diğerinden ayıran birçok hususiyetler de vardır.³⁰

Bu durumda bir kelam bütün özelliklerine riayet edilerek başka dillere tam olarak tercüme edilemez. Çünkü değişik dillerin birçok ortak noktaları olsa da bunları birbirinden ayıran farklı özellikleri de vardır. Sadece akla ve mantığa yönelik olarak yazılan bazı eserlerin başka lisanlara tercümesi mümkün olsa da hem kalbe, hem akla ve hem de zevk-i hissiyata hitap eden ve dil açısından edebi değeri ve zevki bulunan bedî eserlerin tam olarak tercüme edilmeleri çok zordur.

Tercüme, Harfî/Lafzî ve Manevî/ Tefsîrî tercüme olmak üzere iki kısımdır: Ya asıl metne bağlı kalınarak yapılan harfî yani lafzî tercümedir. Ya da asıl metnin ifade ettiği manayı esas alarak yapılan manevî yani tefsîrî tercümedir.³¹

1. Harfî/Lafzî tercüme: " هي التي تراعي فيها محاكاة الاصل في نظمه وترتيبه فهي تشبه وضع " *Nazmında ve tertibinde aslına benzetilmesine riayet olunan, ya da asıl dildeki müradif lafzın yerine aktarılan dildeki müradifini getirmektir*".³²

2. Manevî/ Tefsîrî Tercüme: " هي التي لا تراعي فيها تلك المحاكاة في نظمه وترتيبه بل المهم " *Nazmında ve tertibinde asıl metne birebir benzerliğine riayet olunmayan tercümedir. Bu tercümeden maksat, manaların ve metindeki maksatların en güzel şekilde ifade edilmesidir.*"³³ Bu yöntemde kaynak metnin ifade ettiği anlam esas alındığı için, hedef dilde bazı kelimeleri ilave etmek ya da eksiltmek de mümkündür. Mütercim asıl dildeki mana ve maksadı iyice anlar, sonra bu manaları tercüme edeceği hedef dilde kendi ifadeleriyle aktarır.³⁴

³⁰ Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1978, c. I, s.1-9.

³¹ ez-Zehebi, *et- Tefsir ve'l Müfessirun*, c, I, s. 23.

³² ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 329.

³³ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 330.

³⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 217.

İster harfî tercüme olsun, ister tefsirî tercüme olsun uyulması gereken bazı şartlar vardır.³⁵ Bu iki çeşit tercümeden en çok tefsirî tercüme tercih edilmiştir. İşte tam burada, acaba ilahî vahiy olan Kur'an'ı Kerîm'in bir tercümesini yapmak mümkün müdür sorusu, ortaya çıkıyor. Başlangıçtan beri İslam âlimleri arasında bu tartışma yapılmıştır. Arap olmayan kavimlerin İslam'ı kabul etmesiyle birlikte Kur'an'ın tercümesi tartışma konusu olarak ortaya çıkmıştır. Bu tartışmanın merkezini, çevirinin caiz olup olmadığı ve eğer caiz ise, çeviriye Kur'an denilip denilemeyeceği sorunları oluşturmuştur.³⁶

Kur'an'ı Kerîm'in tercüme edilebileceğini söyleyenlerin muradı, onun manevî ve tefsirî tercümesidir. Yoksa harfî tercüme ile Kur'an'ın tam olarak çevirisi mümkün değildir. Harfî tercümenin yapılamayacağına İslam âlimleri ittifak halindedirler.³⁷ Çünkü Kur'an'ın kendisine ait üslubu, birçok harfî, edatı, kelimesi ve terkibi kendine has farklı anlamalar ifade etmektedir. Kendine ait pek çok edebî sanatları vardır. Bütün bunları harfî tercüme yoluyla nakletmek mümkün değildir.³⁸

Kur'an'ı Kerîm'in tercümesine karşı çıkanlar, bu faaliyetin tahrif ve tebdile yol açacağını, O'nun apaçık bir Arapça olduğunu, tercümeyle muhtaç olmadığını, farklı tercüme türlerinin ihtilafları körükleyeceğini ve buna benzer birtakım sebeplerle Kur'an'ın tercümesinin mümkün olamayacağını ileri sürmüşlerdir.³⁹

Tüm zorluklarına rağmen Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ı Kerîm'i tefsirî tercüme ile bütün dünya dillerine çevirmek, O'nun hidayetini bütün insanlığa ulaştırmak gerekir. Arapça inmesine rağmen onun muhatabı sadece Araplar değil bütün insanlardır.

---

³⁵ Tercümedeki bu zaruri şartlar için bkz. ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 330-335.

³⁶ Erten, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik* s.25. Kur'an tercümesinin tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, *Kur'an'ı Kerim Tarihi*, Tercüme, Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 101-212.

³⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 28-30.

³⁸ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 32.

³⁹ Aydar, Hidayet, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'an Okulu Yayınları, İstanbul, 1996, s. 214-230.

1.1.5. Meâlin Tanımı

Meâl "مآل" kelimesi "Te'vil" gibi " أول " kökünden mimli mastardır. *Bir şeyin varacağı son nokta ve gaye* manasına mekân ismi de olur ki bu mana "te'vil" in hulasası ve neticesi demektir.⁴⁰

Sözlük anlamı *bir şeyin özü, hulasası ve son hali olduğu gibi bir şeyi eksik bırakmak* anlamını da içermektedir. İstilahta ise, *bir sözün anlamını her yönden aslının aynısıyla değil de, bazı noktalardan noksanı ile ifade etmektir.*⁴¹ Kur'an-ı Kerîm, hem nazmı hem de manasıyla Allah kelamı olduğundan, O'nun tam manasıyla eksiksiz çevirisini yapmak muhaldir. İnsan ne kadar çalışırsa çalışsın hiçbir zaman, bütün mana ve maksatlarını, nükte ve meziyetlerini ortaya koyacak bir tercüme yapması mümkün değildir. İşte bu sebepten yapılan çevirilerde "tercüme" yerine "meâl" kavramı kullanılmıştır.⁴²

2. İLK DÖNEM TEFSİR ÇALIŞMALARI

1.2.1. Hz. Peygamberin Tefsiri

Hz. Peygamber'i (s.a.v) Kur'an'ı tefsire sevk eden en mühim aamil yine Kur'an'ın kendisidir.⁴³ " *Biz sana öğüt olan bu Kur'an'ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatsın (beyan edesin) ve insanlarda iyice düşünsünler*".⁴⁴ Bu ayet, Hz. Peygamberin sadece tebliğ ile değil aynı zamanda tefsir ve beyan ile de vazifeli olduğunu bize haber vermektedir.

Allah Resulü Kur'an-ı Kerîm'den tefsire muhtaç olan kısımlarını değişik vesilelerle tefsir etmiştir. Ashaptan bazıları anlamadıkları ayetlerin tefsirini Resülüllah'tan sorar, O da bu konuda açıklamalarda bulunurdu.⁴⁵ Genel olarak ifade etmeye çalışırsak, Hz. Peygamber'in tefsiri, Kur'an'daki müteşâbih, müphem ve mücmel nitelikte olan kelimeleri ve terkipleri açıklama, umumî hükümleri tahsis etme, bazı ayetlerdeki müşkil durumları

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XI, s.32.

⁴¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s.1-9; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 30.

⁴² Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1991, s. 223.

⁴³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 37.

⁴⁴ en-Nahl, 16/44

⁴⁵ ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 45.

izah ve tefsir etme, garip kelimeleri beyan etme, birçok soyut meseleleri somut örneklerle, teşbih ve tasvirlerle müşahhas hale getirme, edebî ve bedî nükteleleri ihtiva eden ayetlerdeki maksut manayı bildirme şeklinde olmuştur.⁴⁶ Çeşitli vesilelerle, tefsire muhtaç olan ayetleri beyan ve izah eden Allah Resulünün kullandığı vesileleri şöyle özetlememiz mümkündür.

1. Nazil olan bir ayeti, nüzulünün akabinde tebliğ maksadıyla okuyarak tefsir ederdi.⁴⁷
2. Nazil olan bir ayet hakkında muhataplarının dikkatini uyandırmak için Asahab-ı Kirâm'a o ayetle ilgili sorular yönelttikten sonra ayetin manasıyla ilgili cevabı kendisi açıklardı.
3. Herhangi bir hükmü beyan ettikten sonra konu ile alakalı ayeti okuyarak açıklama yapardı.
4. Sahabilerin ve ehli kitaptan olan bazı kimselerin sordukları sorulara cevap olmak üzere ayetleri okuyarak ve izah ederek tefsir ederdi. Sahabiler hükümlerin pratik izahını Rasûlullah'tan (s.a.v) sorarlar, oda gereken cevabı vererek ayetleri tefsir ederdi.⁴⁸

Hz. Peygamber'in Kur'an'ın ne kadarını tefsir ettiği hususu tefsirciler arasında tartışılan bir durumdur. Bazıları söz konusu tefsirin Kur'an'ın tamamını kapsadığını ileri sürerken, bazıları da Hz. Peygamberin tefsirinin Kur'an'ın bir kısmını kapsadığını savunmuştur. Her iki tarafta kendilerini haklı çıkaracak deliller ileri sürmüşlerdir.⁴⁹ İbn Teymiyye'ye (ö.728/ 1328) göre Hz. Peygamber Kur'an'ın tamamını tefsir etmiştir.⁵⁰

Gazâli (ö.505/1111) ve ondan sonra gelen Suyûtî (ö 911/1505) gibi âlimler de Hz. Peygamberin Kur'an'dan az bir kısmı tefsir ettiğini ileri sürmüşlerdir.⁵¹ Çağdaş dönemde Ahmed Emin (ö.1954) bu görüşün yanında yer alırken,⁵² M. Hüseyin Zehebî her iki

⁴⁶ Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kuran'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, c. I, s. 24.

⁴⁷ er-Râzî, Fahreddin, Ebû Abdillâh Muhammed, *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 2004, c. XVI, s. 37.

⁴⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s.57.

⁴⁹ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 49-51.

⁵⁰ İbn Teymiyye, Takıyyuddin, *Mukaddime fi Usuli't-Tefsîr*, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm, tsz, s. 31-32.

⁵¹ el-Gazâlî, Ebû Hâmid, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, Kahire, 1306, c. I, s. 225

⁵² Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut,1975, s. 199.

yaklaşımı ifrat ve tefritte bulunduğunu söyleyip, kendine göre iki görüş arasında daha mutedil bir yol beyan etmiştir.⁵³

Hz. Peygamber'in doğrudan doğruya tefsir maksatlı olmayan söz, fiil ve takrirlerini Kur'an ayetleriyle irtibatlandırarak yapılan tefsir ve yorumları, O'nun tefsiri olarak nitelendirmek doğru olmaz. Bu durum sadece bu ilişkiyi oluşturan müfessirin yaptığı bir çalışma olup, hata payının olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Bazı tefsir kitaplarında yapıldığı gibi ayetler ile hadisler arasında zorlama te'villerle kurulan bağlantıları da Hz. Peygamber'in tefsiri olarak değerlendirmek mümkün değildir.⁵⁴

1.2.2. Sahâbe Tefsiri

Hz. Peygamber'den sonra Kur'an'ın tefsirinde en mühim rol sahabeye aittir. Çünkü onlar Kur'an'ın inişine şahitlik etmişler, meydana gelen hadiseleri bizzat yaşamışlardır. Bu itibarla ayetler ve hadiseler arasında doğrudan irtibat kurarak ayetleri ona göre tefsir etmişlerdir. Kur'an metninin iç ve dış bağlamını iyi biliyorlardı. Diğer taraftan Kur'an'ın ilk muhatapları olmaları sebebiyle Kur'an'ın dilini en iyi onlar anlıyorlardı. Şifahi nakil dönemi olan sahabe tefsiri Kur'an'ın anlaşılmasında çok önemli yere sahiptir.

Zehebî tefsirin müdevven hale gelmesinde üç aşama olduğunu anlatırken, birinci aşamanın sahabenin Hz. Peygamber'den, sahabenin sahabeden ve tabînin sahabeden yaptığı şifahi rivayetler olduğunu kaydetmiştir.⁵⁵

Bütün bunlarla beraber sahabeler arasında Kur'an'ı anlama konusunda farklılıklar vardı. İlim ve kavrayış bakımından her biri farklı konumdaydılar. İçlerinde Kureyş'in önde gelen ailelerine mensup olup, Arap dilinin üslup ve meziyetlerini, cahiliye şiirini, Arap örf ve kültürünü çok iyi bilenlerin yanında birikimleri daha düşük seviyede olanları da vardı.⁵⁶

Hz. Peygamberden sonra Kur'an'ın tefsiri ile meşgul olan sahabeleri, tefsire yaklaşımları itibariyle iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan bir kısmı, Kur'an'ı nakle

⁵³ Cündioğlu, Düccane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 62-63.

⁵⁴ Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Literatür İncelemesi*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2003, s. 80.

⁵⁵ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 97-98.

⁵⁶ Gümüç, Sadreddin, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 60.

ve rivayete bağılı kalarak tefsir etme yolunu tercih eden sahabelerdir. Bu sahabeler özellikle müteşâbih, müphem ve mücmel nasları yorumlama konusunda çok ihtiyatlı davranmışlardır.⁵⁷

Sahabenin Kur'an'ı tefsire yaklaşımlarının ikinci kısmı, naklin bulunmadığı durumlarda kendi rey ve içtihatlarıyla tefsir etmeleridir. Bu gruptaki sahabeler, her hangi bir ayeti tefsir ederken öncelikle Kur'an'a sonra Rasûlullah'ın sünnetine müracaat ediyorlardı. Şayet aradıklarını bu kaynaklarda bulamazlarsa, kendi içtihatlarıyla tefsir ediyorlardı.⁵⁸ Sahabeler tefsir faaliyetleri içerisinde Kur'an'daki garip kelimeleri ve müşkil lafızları Arap şiiri ile istihsad ederek açıklarken⁵⁹ diğer taraftan da özellikle kıssaların açıklanmasında ehli kitap rivayetlerinden yararlanıyorlardı.⁶⁰ Bu sayede oluşan bilgi ve yorumlama birikimine tefsir ilminde "İsrailiyyât" adı verilmiştir.⁶¹

Sahabeler arasında bazı tefsir ihtilafları da söz konusudur. Ancak onların ihtilafları lafzi ve biçimsel ihtilaflar olup, bir biriyle bağdaştırılamayacak ihtilaflar değildir. Bunlar daha ziyade uzlaştırılması mümkün olan ihtilaflardır.⁶²

Sahabe tefsirinin genel özelliklerini şöyle sıralamamız mümkündür: Bu dönemde tefsir henüz tedvin edilmemiş olup, şifahi izahlardan ibarettir. Kur'an'ı Kerîm başından sonuna ayet ayet tefsir edilmemiştir. Yaptıkları izahlar kısa ve özdür. Sahabe arasındaki ihtilaflar çok az olup, bunlar *ihtilaf-ı tezat* olmayıp *ihtilaf-ı tenevvu* kabilindedir. Ahkâm ayetlerinden fazla hükümler çıkarmamışlardır.⁶³

İmam Suyûtî el-İtkânda sahabe tefsirini anlatırken tefsirle meşhur olan sahabileri şöyle sıralamıştır. Başta dört büyük halife Hz. Ebu Bekir (ö.13/634), Hz. Ömer (ö.23/644), Hz. Osman (ö.35/655), Hz. Ali (ö.40/661), Abdullah b. Abbas (ö.68/687), Abdullah b. Mes'ud (ö.34/ 654), Ubey b. Ka'b (ö.30/650), Zeyd b. Sabit (ö.45/665), Abdullah b. Zübeyr (ö.73/692), Ebu Musa e-Eş'arî (ö.44/664) (r.a) dır.⁶⁴ Tefsirle ilgili kendisinden en çok

⁵⁷ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 72.

⁵⁸ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 58-59.

⁵⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. II, s. 1193.

⁶⁰ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 60.

⁶¹ Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyât*, DİB Yayınları, Ankara, 1979, s. 6-7.

⁶² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.82-83.

⁶³ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 97-98.

⁶⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 239; ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 272-273;

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1973, c. I, s. 188; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 235.

görüŖ ve rivayet nakledilen sahabi “*Tercumânu’l-Kur’an*” unvanı ile meŖhur olan Abdullah b. Abbas’tır.⁶⁵

Hulasa olarak ifade edecek olursak tefsir, fıkıh ve kelam gibi temel İslami ilimlerde ehli hadis ve ehli rey diye ikiye ayrılan ilmi anlayıŖın temelleri sahabe döneminde atılmaya başlanmıŖtır. Bu dönemde tefsir hem rivayete hem de dirayete dayalı bir tefsir özelliği taŖımaktadır. İŖte bu iki temel yaklaŖım daha sonra tabiîn nesline, sonra da devirden devire, nesilden nesle intikal ederek günümüze kadar gelmiŖtir.

1.2.3. Tabiîn Tefsiri

Ashabın ardından gelip din ve Ŗeriat konularında onların ardından giden kuŖađa tabiîn nesli denmiŖtir.⁶⁶ İkinci muhataplar olarak Kur’an’ı tefsir eden bu zevatın tefsirine de “*tabiîn tefsiri*” ismi verilmiŖtir.

Tabiîn müfessirleri kendilerine hocalık yapan sahabenin yolunu izleyerek tefsir faaliyetlerini sözlü geleneğin kuralları çerçevesinde sürdürüyorlardı. Bu hususta ashab-ı kiram gibi öncelikle Kur’an’ı Kur’an’la ve Hz. Peygamberin tefsiriyle açıklıyorlardı.⁶⁷ Tabiîn Hz. Peygamberin tefsirini kaynak olarak kullanması ya rivayet zincirini tamamen zikrederek ya da rivayetin senedini kaldırıp “Rasûlullah Ŗöyle buyurdu” diyerek irsal yapıyorlardı. Özellikle esbabı nüzul, sahabenin tercihlerine gitmek ve Arap Ŗiiri ile istiŖhad etmek tabiîn tefsirinin en belirgin kaynakları arasında yer almaktaydı.⁶⁸ Bu dönemde bir diğer kaynak Ehli Kitap’a müracaat olmuŖtur. Böylece “israiliyyât” dediğimiz bilgi türü tefsirde çok büyük yer iŖgal etmiŖtir. Bu çerçevede denilebilir ki “isrâilî” rivayetlerin Kur’an tefsirine giriŖi bu dönemde olmuŖtur.⁶⁹ Tabiîn müfessirlerin kaynaklarından bir diğeri de kendi içtihatları olmuŖtur.

Tabiîn döneminde sistematik olarak Kur’an-ı Kerîm başından sonuna kadar tefsir edilmeye çalıŖılmıŖtır. Kelime ve kavramaların açıklamaları daha geniş olarak ele alınmıŖ, ayetlere fikhî izahlar getirilmiŖtir.⁷⁰ Özellikle rivayet tefsiri açısından bakıldığında

⁶⁵ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 273.

⁶⁶ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 87.

⁶⁷ et-Tayyâr, Musâid b. Süleyman, *el-Fusûl fi Usûli’t-Tefsir*, Dâru İbni’l-Cevzî, Demmam, 1420, s. 35.

⁶⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 88.

⁶⁹ Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 303; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 95-110.

⁷⁰ Sezgin, Fuad, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arabî*, İmam Muhammed Üniversitesi Yayınları, Riyad, c. I, s. 61.

denilebilir ki rivayet tefsirinin nerdeyse dörtte üçünü tabiînin görüş ve açıklamaları oluşturur.⁷¹ Yine bu dönemde tefsir ilmi diğer ilimlere paralel olarak tedvin edilmeye başlanmıştır.⁷²

Tabiîn döneminin en belirgin özelliklerinden biri de İslam coğrafyasının genişlemesi ile fethedilen beldelere yerleşen sahabilerin etrafında ilim halkaları oluşmasıdır. Bunun neticesi olarak Mekke, Medine ve Kûfe’de ilim medreseleri teşekkül etmiştir. Bu medreseler daha sonraki dönemlerde ilmî ve fikrî hayatın şekillenmesinde büyük etkisi olan merkezler olmuşlardır.⁷³ Mekke’de Said b. Cübeyr (ö.95/714), Mücâhid (ö.103/721), İkrime (ö.105/ 723), Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732) gibi tabiîn müfessirleri İbn Abbas’ın talebeleri olmuşlardır.

Medine’de Ebu’l-Aliye (ö.90/708), Muhammed b.Ka’b (ö.118/736) ve Zeyd b. Eslem (ö.136/753) Ubeyy b. Ka’b’dan (ö.30/650) tefsir almışlardır. Kıraatta büyük bir otorite olan Ubeyy’in ashap arasında Kur’an’ı en iyi bilen kimselerden olduğu kabul edilmiş ve kendisinden yapılan nakillere itimat edilmiştir.

Irak’ta (Kûfe) Alkame b. Kays (ö.62/682), Mesruk b. el-Ecdâ (ö.63/683), Katâde (ö.90/708), Hasan-ı Basrî (ö.110/728) gibi zatlar Abdullah b. Mes’ud’dan (ö.32/652) ilim almışlar ve tefsir alanında meşhur olmuşlardır.⁷⁴

Bu tefsir medreselerinin müşterek yönleri olduğu gibi kendilerine has özellikleri de vardır. Mekke ve Medine ekollerinde rey ve içtihada fazla yer verilmemişken, Irak (Kûfe) ekolünde rey ve kıyasa önem verilmiştir.⁷⁵ İbn Mes’ud’un teşekkül ettirdiği bu hareket “*rey medresesi*” olarak nitelendirilmiştir.⁷⁶

⁷¹ Koç, *İsnad verileri Çerçevesinde Erken dönem Tefsir Faaaliyetleri*, s. 126.

⁷² Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2000, s. 30-49.

⁷³ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 101.

⁷⁴ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. I, s. 91-92; ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 276.

⁷⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 130.

⁷⁶ Duman, M. Zeki, *Tâbiun Döneminde Tefsir Faaliyetler*, EÜİF Yayınları, Kayseri, 1987, s. 214.

3.TARİHÎ SÜREÇ İÇERİSİNDE OLUŞAN TEFSİR EKOLLERİ

Kur'an-ı Kerîm sözlü kültür ve aktarımın hâkim olduğu bir topluma nazil olmuştu.⁷⁷ Büyük ölçüde okuma-yazma ihtiyacının ve alışkanlığının olmadığı bir topluma inmişti. İbn Sa'd (ö.230/845) Tabakâtında Araplar arasında yazının çok az bilindiğini bildirmiştir.⁷⁸ Ancak Hz. Peygamber vahyi yazdırmak için bazı kâtiplere görevler vermişti.⁷⁹ Kur'an-ı Kerîm Hz. Peygamber hayatta iken önce ezberlenerek sonra da yazılarak zabıt altına alınmıştı.⁸⁰

Tefsir başlangıçta hadis ve rivayet ilminin bir parçası olarak tedvin edilmiştir. Yezid b. Harun es-Sülemî (ö.117/735), Şu'be b. el-Haccâc (ö.160/776) ve Süfyan es-Sevrî (ö.161/777) gibi muhaddisler Hz. Peygambere isnat edilen sahih rivayetleri bir araya toplamaya çalışırken, nakledilen tefsir rivayetlerini de topladılar. Ancak Kur'an'ın tefsirine yönelik yazılı belgeleri ve aktarımı tedvin hareketinden önce Mekke tefsir medresesinin kurucusu İbn Abbas (r.a.) ile başlatmak daha isabetlidir. Çünkü İbn Abbas'ın talebelerinden Kureyb b. Ebu Müslim (ö.97/715) hocasının yazdıklarından bir deve yükü kadarını kendi nezdinde sakladığını nakletmiştir. Mücahid'in İbn Abbas'tan öğrendiklerini bir kitapta yazıp cem ettiği kaynaklarımızda ifade edilmiştir.⁸¹ İbn Abbas'la başlayan bu süreç, hadislerin cem ve tedvini ile belli bir ivme kazanmıştır. Tarihî seyri içerisinde baktığımız zaman tefsir, öncelikli olarak hadis geleneği içerisinde yer almışken, sonraları müstakil eserler tedvin edilmiştir.⁸²

Kur'an-ı Kerîm'i başından sonuna kadar ilk defâ ayet ayet tefsir eden zatın Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) olduğu eldeki verilerden anlaşılmaktadır.⁸³ Mukatil'den önce Said b. Cübeyr'in (ö.95/714) Halife Abdülmelik b. Mervan için bir tefsir yazdığı söylenmiştir. Ed-Dahhâk b. Muzahim (ö.105/723), el-Hasan el-Basri (ö.110/728), Ata b. Ebî Rabâh (ö.114/732) gibi tabîîn müfessirleri tefsir mecmuaları yazmışlardır.⁸⁴

⁷⁷ Cündioğlu, *Anlamın Tarihi*, s. 62-63.

⁷⁸ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1985, c. III, s. 622.

⁷⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, Dimaşk, 1949, s. 69.

⁸⁰ Bergamalı, Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul,1927, s. 3-4.

⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, s. 8.

⁸² el-Hûlî, Emin, *Kur'an Tefsirinde Yeni bir Metod*, Terc. Mevlüt Güngör, Kur'an Kitaplığı, İstanbul,1995, s. 17-18.

⁸³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 137.

⁸⁴ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, c. I,s. 69.

Başlangıçta rivayet tefsiri olarak gelişen tefsir faaliyetleri, ilerleyen tarih içerisinde çeşitli boyutlar kazanmıştır.⁸⁵ Ebu Amr b. el-Alâ (ö.154/770), Halil b. Ahmed (ö.175/791), el-Ahfeş (ö.177/793) ve Sibeveyh (ö.180/796) gibi dilbilimciler tarafından Arap dili grameri hakkında kitaplar telif edilmiştir. Bu çalışmalar Kur'an'ın dilini anlamaya yardımcı olarak, Kur'an metni ile dolaylı muhataplar arasındaki mesafenin azaltılmasına hizmet etmiştir.⁸⁶

Bu dönemde kaleme alınan dilbilimsel ağırlıklı tefsirlerden Ferrâ'nın (ö.207/822) *Meâni'l-Kur'an*'ını, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö.210/825) *Mecâzu'l-Kur'an*'ını ve İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *Garîbu'l-Kur'an*'ını ve *Te'vil-ü Müşkili'l-Kur'an* isimli eserlerini ve daha birçok eseri zikretmemiz mümkündür.⁸⁷

Hicri üçüncü asır İslamî ilimlerin bütün alanlarında büyük açılımların yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu dönemin sonuna yaklaşıldığında İbn Cerîr et-Taberî, Asr-ı saadetten o tarihe kadar üç asırlık tefsir birikimini ve rivayetlerini tefsirin zirvesi olan *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an* isimli eserinde bir araya getirmiştir. Bu tefsir sadece rivayetleri toplaması açısından değil aynı zamanda yorum ve tercihlerindeki üstün dirayeti bakımından da çok kıymetli bir eser olup, dirayet tefsiri niteliğindedir.⁸⁸

Taberî ile aynı dönemde yaşayan İmam el-Maturidî'nin (ö.333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an* isimli eseri de hem beyanî tefsir açısından hem de dirayet tefsiri açısından çok önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bu iki tefsirin yazıldığı coğrafi bölgelerin farklılığı üzerinde de durmak gerekir.

İslam coğrafyasında farklı mezhep ve meşreplere mensup âlimler adeta birbiriyle yarışırca tefsirler telif ettiler. Nesilden nesle aktarılan bu manevi miras günümüze kadar geldi. Bagavî (ö.516/1122) gibi muhaddisler, Zemahşerî (ö.538/1143) gibi belagatçılar, Ebû Bekir İbnu'l-Arabî (ö.543/1148) gibi fakihler, Fahu'r-Razî (ö.606/1210) gibi kelamcılar ve Kuşeyrî (ö.465/1072) gibi mutasavvıflar tarafından Kur'an tefsir edilerek, büyük bir tefsir külliyatı meydana getirildi.

⁸⁵ Albayrak, *Tefsir Usûlü* s. 87.

⁸⁶ Cündioğlu, *Anlamın Tarihi*, s. 92-93.

⁸⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 209-216.

⁸⁸ ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, c. I, s.207; Cündioğlu, *Anlamın Tarihi*, s.91.

1.3.1. Klasik Tefsir Yöntemleri

Kur'an'ın tefsiri konusunda sahabeler arasında iki yöntem ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlardan bir kısmı, Kur'an'ı nakle ve rivayete bağlı kalarak tefsir etme yolunu tercih edenler, diğer kısmı da, naklin bulunmadığı durumlarda kendi rey ve içtihatlarıyla tefsir eden sahibilerdi. Bu durum ilerleyen tarihlerde “*Ehli Hadis ve Ehli Rey*” olarak ekoller haline gelmiş, tefsir başta olmak üzere fıkıh, kelam ve diğer ilimlerin farklılaşmasında temel ayrımı oluşturmuştur. İslam düşünce tarihinde fırkalar ve mezhepler -amelî olsun itikadî olsun- her ne kadar özel isimlerle isimlendirilseler de bütün bu mezheplerin din tasavvuru, nasları anlama ve yorumlamadaki bu iki farklı temele dayanır. Bu iki temel nakil ve reydir. İşte temel tefsir yöntemlerinin *rivayet* ve *dirayet* olarak ikiye ayrılması da bu iki temel anlayış üzerine inşa edilmiştir.

Bu iki temel anlayış çerçevesinde Kur'an'ı tefsire çalışan her müfessir, ilmi kapasitesine, kavrayış derecesine, muhtelif ilim dallarındaki ihtisaslarına, yaşadıkları dönemin siyasi görüşlerine, mezhebî anlayışlarına, aldıkları eğitime ve kişisel idraklerine dayanarak farklı tefsirler telif etmişlerdir.⁸⁹

Hicri VIII. asra gelinceye kadar bu ayrım pek dile getirilmemiştir.⁹⁰ İbn Teymiyye (ö.728/1327) bu dönemde *ahsenu turuki't-tefsir* (en güzel tefsir yöntemleri) başlığı altında şunları söylemiştir: “En güzel tefsir Kur'an'ın Kur'an'la, Kur'an'ın sünnetle, sahabe ve tabiîn sözleriyle yapılan tefsiridir. Sadece rey ile yapılan tefsir makbul değildir.”⁹¹ İbn Teymiyye'nin bu görüşleri, tefsirin rivayet ve dirayet kısımlarına ayrılmasında ve daha birçok konuda belirleyici olmuştur.⁹²

Bu görüşlerden sonra Zerkeşî *el-Burhân*'da,⁹³ Süyûtî *el-İtkân*'da⁹⁴ bu konuyu İbn Teymiyye'nin görüşleri üzerine inşa etmişlerdir.⁹⁵ Muasır müelliflerden Zerkânî, *Menâhil*'de öncelikle İbn Abbas'tan varit olan taksimi⁹⁶ anlattıktan sonra, tefsiri üçe

⁸⁹ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 89.

⁹⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 116.

⁹¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, s. 84-90.

⁹² Öztürk, *Tefsirin Halleri*, s. 35.

⁹³ ez-Zerkeşî, Burhâneddin Muhammed, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1957, c. II, s. 157.

⁹⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 460-465.

⁹⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 116.

⁹⁶ Kur'an tefsiri dört kısma ayrılır: 1) Helal ve Haramı bildiren tefsir. 2) Arapların kendi dilleri yardımıyla bildiği tefsir. 3) Ulemanın bildiği tefsir. 4) Allah'tan başkasının bilmediği tefsir. bkz. ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 270.

ayırmıştır. “Tefsir başka bir yönden üç kısımdır: 1) *Tefsir bi’r-Rivaye*: Buna “Me’sur Tefsir” diye isim verilir, 2) *Tefsir bi’d-Diraye*: Buna “Rey ile Tefsir” ismi verilir, 3) *Tefsir bi’l-İşâre*: Buna da *İşâri Tefsir* ismi verilir”.⁹⁷

1.3.1.1. Rivayet Tefsiri

“Rivayet” lügat olarak, “suyun kaynağına ulaşmak, birini su kaynağına götürmek ve su içirmek” gibi anlamlara gelmektedir. Bir başka ifadeyle haberin kaynağına gitmek bilginin ve naklin aslına ulaşmaktır.

Tefsir ıstılahında şöyle tanımlanmıştır: "هو ما جاء في القرآن او السنة او كلام الصحابة بيانا لمراد الله تعالى من كتابه" *Allah'ın Kitabında murad-ı ilahiyi beyan için, Kur'an'dan veya Sünnetten ya da sahabenin sözlerinden gelen şeylerdir*".⁹⁸ “Me’sur ve Menkul tefsir” olarak ta isimlendirilen bu yöntemden anlaşılıyor ki, rivayet tefsirinde müfessirin kendi rey ve tercihlerinin rolü kısıtlıdır. Müfessir daha çok nakilde bulunur. Ama bu demek değildir ki, bu tefsirde müfessirin hiç rolü yoktur. Aslında bu tefsiri “*rivayet ağırlıklı tefsir*” olarak isimlendirmek daha yerinde olacaktır.

Rivayet tefsiri sadece Kur’an’ı, sünneti, sahabe ve tabiîn kavillerini kaynak olarak kullanmamıştır. Bunlarla birlikte Arap Dilini, şiir ile istişhadı ve Ehli Kitaptan gelen nakilleri de kullanmıştır.⁹⁹ Rivayet tefsiri ile alakalı bu tespit ve değerlendirmeleri yaptıktan sonra, şimdi de tarihî seyir içerisinde meşhur olan müfessir ve tefsirleri kronolojik olarak vermeye çalışacağız:

- İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923): *Câmiu’l- Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’an*
- İbn Ebî Hatim (ö.327/938): *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm*
- Ebu’l-Leys es-Semerkandî (ö.383/993): *Bahru’l-Ulûm*
- El-Vâhidî (ö.468/1075): *el-Veciz fî Tefsiri’l-Kur’ani’l-Azîz*
- El-Bagavî (ö.516/1122): *Meâlimü’t-Tenzîl*
- İbn Atiyye el-Endelüsî (ö.546/1151): *el-Muharrarü’l-Vecîz fî Tefsiri’l-Kitabi’l-Azîz*
- İbnu’l-Cevzî (ö.597/ 1201): *Zâdü’l-Mesîr*

⁹⁷ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 270.

⁹⁸ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 271.

⁹⁹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 117-120.

- İbn Kesîr (ö.774/1372): *Tefsiru 'l-Kur'ani'l-Azîm*
- Celaleddin es-Suyûtî (ö.911/ 1505): *ed-Dürrü 'l-Mensûr fi't Tefsir bi'l-Me'sûr*¹⁰⁰

1.3.1.2. Dirayet Tefsiri

Dirayet kelimesi lügat olarak, bir şeyin mahiyetini bilmek, kavramak ve idrak etmek anlamındadır. “*Rey Tefsiri veya Akli Tefsir*” diye de isimlendirilen bu tefsir ıstılahî olarak şöyle tarif edilmiştir.

فالتفسير بالرأى، عبارة عن تفسير القرآن بالاجتهاد بعد معرفة المفسر لكلام العرب ومناحيهم فى القول، ومعرفة للألفاظ العربية ووجوه دلالاتها، واستعانتة فى ذلك بالشعر الجاهلى ووقفه على أسباب النزول، ومعرفة بالناسخ والمنسوخ من آيات القرآن، وغير ذلك من الأدوات التى يحتاج إليها المفسر

Müfessirin rivayetlerle beraber Kur'an'ı tefsir ederken ihtiyaç duyduğu esbab-ı nüzul, nâsîh-mensûh ve diğer Kur'an ilimlerini bilip, Arap dili ve edebiyatı ve şiirden yararlanarak, Arap kelimini ve lafızların delalet vecihlerini bilerek kendi içtihadıyla Kur'an'ı tefsir etmesidir.¹⁰¹

Kur'an'ın dirayet ve reye dayalı olarak tefsir edilmesi konusunda ilk devirlerden beri iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Sahabe devrinden beri dirayetle tefsiri caiz görenler olduğu gibi caiz görmeyenler de olmuştur.

Dirayet tefsiri yapan müfessir, aradığı manayı önce Kur'an-ı Kerîm'de talep etmeli, bulamadığı takdirde zayıf ve mevzu olamayan sahih sünnette aramalıdır. Bunda da bulamazsa sahabe kavline müracaat etmelidir. Bu üç kaynaktan doyurucu manaya ulaşamadığı takdirde ayetlerdeki lafızları, lügat, sarf, nahiv ve belagat ilimleri açısından bağlantılarını iyi kurarak manaya ulaşmalıdır. Son olarak kelamın iktizasına bağlı kalarak kelamın siyakı, hakiki mananın mecazı mana üzerine tercihi, nüzul sebebi ve ayetteki murad-ı ilahiye uygunluğunu gözeterek kendi rey ve içtihadıyla tefsir etmelidir. Bunlara riayet edilerek yapılan tefsir makbul dirayet tefsiri olarak kabul edilir.¹⁰²

¹⁰⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 524-578.

¹⁰¹ ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirîn*, c. I, s. 255-256.

¹⁰² es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 461-463; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 601.

Dirayet tefsiri ile alakalı bu tespit ve değerlendirmeleri yaptıktan sonra, şimdi de tarihi seyir içerisinde dirayet tefsirinde meşhur olan müfessirleri ve tefsirlerini kronolojik olarak vermeye çalışacağız:

- Ebû Mansûr el- Mâturidî (ö.333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an*
- Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Habib el-Mâverdî (ö.450/1058): *en-Nüket ve'l-Uyun: Tefsir-i Mâverdî*
- Ebû Cafer et-Tûsî (ö.460/1068): *et-Tibyân*
- Zemahşerî (ö.538/ 1143): *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*
- Fahreddin er-Râzî (ö.606/ 1209): *Mefâtihu'l-Gayb*
- El-Kurtubî (ö.671/ 1273): *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*
- Abdullah b. Ömer el-Beydâvî (ö.685/1286): *Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*
- Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö.710/1310): *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*
- Ebu Hayyân el-Endelüsî (ö.745/1344) *el-Bahru'l-Muhît*
- El-Hâtib eş-Şirbînî (ö.977/1569): *es-Sirâcu'l-Münîr*
- Ebû's-Suûd (ö.982/1574) *İrşâdü'l-Akli's-Selîmila Mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*
- El-Âlûsî Şihâbuddin Mahmud (ö.1270/1854) *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'Kur'ani'l-Kerîm*
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942): *Hak Dini Kur'an Dili*
- Tahir b. Âşûr (ö.1973) *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*¹⁰³
- Muhammed el-Emin el-Hererî (d.1348/1930): *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi'l- Kur'an*

Tefsir tarihimizi incelediğimiz zaman müfessirlerin bazen de özellikle tek konu ve disiplin üzerinden tefsir faaliyetlerini yürüttüklerini görüyoruz. Bu şekil yönelişler so nucu oluşan tefsir çalışmalarını “*tek yönlü tefsir çalışmaları*” olarak ele almak mümkündür.¹⁰⁴

Kur'an'ı Kerîm'in tek yönlü olarak tefsirinin en önemlilerinden biri *Dilbilimsel (Filolojik)* olarak tefsiri gelmektedir. Dilbilimsel ağırlıklı tefsirlerden Ferrâ'nın (ö.207/822) *Meânî'l-Kur'an*'ını, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö.210/825) *Mecâzu'l-*

¹⁰³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 602.

¹⁰⁴ Halis Albayrak, Mehmet Paçacı, Esra Gözeler, “Tarih İçinde Tefsir ve Tefsir Eğilimleri,” *Kur'an ve Hadis İlimleri*, Ankara Üniv. Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, 2005, s. 161.

Kur'an'ını ve İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *Garibu'l-Kur'an*'ını ve *Te'vil-i Müşkili'l-Kur'an* isimli eserlerini ve daha birçok eseri zikretmemiz mümkündür.¹⁰⁵

Tek yönlü dirayet tefsiri diye niteleyebileceğimiz tefsir çeşitlerinden biri de “fikhî” tefsirdir. Bu tür tefsirlerde daha çok İslam Fıkhının Aslı'l-Usulü olan Kur'an'ın ahkâmla ilgili ayetlerinin izah ve tahlillerine yer verilmiştir.¹⁰⁶ Bazı önemli Fikhî Tefsir müfessirlerini ve tefsirlerini şöyle sıralayabiliriz:

- Mukâtil b. Süyleman (ö. 150/767): *Tefsiru Hamsi Mie Âyeh*
- İmam Şaffî (ö.205/819): *Ahkâmu'l-Kur'an*
- Ebû Cafer et-Tahâvî (ö.321/933): *Ahkâmu'l-Kur'an*
- Ebû Bekir el-Cessâs (ö.370/980) : *Ahkâmu'l-Kur'an*
- Ebû Bekir İbnu'l-Arabî (ö.543/1148): *Ahkâmu'l-Kur'an*
- Kurtubî (ö.671/ 1237): *el-Câmi' li-Ahkâmi'l- Kur'an*¹⁰⁷

1.3.1.3. İşârî Tefsir

Tasavvufî, remzî ve nazarî tesir diye de isimlendirilmiştir. Bu tefsir tarzı, Kur'an'ı manevî ilim yolları olan mükâşefe, ilham ve sezgi gibi kalbe doğan manalarla tefsir etmektir. Bu tefsir yönteminde, ayetlerin zahiri manalarının ötesinde bîatnî mana dediğimiz birtakım sembolik manalara sahip olduğu ileri sürülür.

Zerkânî işârî tefsiri şöyle tarif etmiştir: " هو تأويل القرآن بغير ظاهره لإشارة خفية تظهر لأرباب السلوك والتصوف " *Seyr-i süluk ve tasavvuf erbabına zahir olan birtakım gizli işaretlerle, Kur'an'ı zahirinin gayrisıyla te'vil etmek, yorumlamaktır.*"¹⁰⁸ Yapılan bu yorum Kur'an'ın zahirinden farklı ama maksut olan zahirî mana ile te'lifi kabil olarak yani zahir ile batın arasında zıtlık olmadan yorumlamaktır. Zehebî, sufiyyenin Kur'an yorumlarını *Tefsiru's-Sufiyye* olarak kavramlaştırmıştır. Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin (ö.638/1240) vahdet-i vücuda dayanan yorumlarını *et-Tefsir-us-Sûfî en-Nazarî* olarak nitelemiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.209-216; Albayrak, *Tefsir Usulü*, s. 92.

¹⁰⁶ Güngör, Mevlüt, *Kur'an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketleri ve ilk Fikhî Tefsir*, Kur'an Kitaplığı, İstanbul, 1996, s. 47-59.

¹⁰⁷ Albayrak, *Tefsir Usulü*, s. 95.

¹⁰⁸ ez-Zerkânî, *Menâhil*, s. 310.

¹⁰⁹ Öztürk, *Tefsirin Halleri*, s. 87-88.

Ancak ilk dönem Kur'an İlimleri uleması işârî yorumları “tefsir” olarak isimlendirmekte çekingen davranmışlardır. Zerkeşî, *el-Burhan*'da şöyle demiştir: “Sofilerin Kur'an tefsiri bağlamında söyledikleri şeyler tefsir değildir. Bu yorumlar ancak onların Kur'an okudukları sırada kalplerinde fark ettikleri manevî hakikatler, vecd ve istiğrak halleridir.”¹¹⁰ Süyûtî de "واما كلام الصوفية في القرآن فليس بتفسير" yani “sofilerin Kur'an hakkında yaptıkları yorumlar, tefsir değildir.” demeyi tercih etmiştir.¹¹¹

Geçmiş dönemlerde sofilere ait Kur'an yorumları daha ziyade “işaret ve latîfe” gibi kavramlarla ifade edilmiş olup, yazılan eserlere de bu yönde isim verilmiştir. Örneğin, Kuşeyrî (ö.465/1072) eserini *Letâifu'l-İşârât* diye isimlendirilmiştir. Bu tür yorumlara tefsirden daha çok *Tasavvufî-İrfanî Te'vil* ismini vermek uygun düşer.¹¹² İşârî yorumların makbuliyeti ile ilgili yaklaşımlar Şâtibî (ö.790/1388), Zerkeşî ve Suyûtî gibi âlimler tarafından benimsenmiştir.¹¹³

İşârî tefsirin makbuliyeti için bazı şartlar belirlenmiştir. Bu şartlar işârî yorumların, merdud olan “şii-ismailî” geleneğe ait olan “bâtınî te'vil” yöntemini dışarda bırakmak içindir. İşârî tefsirin makbul olmasının şartlarını şöyle özetlememiz mümkündür:

1. Yapılan tefsirin Arap Dilinin ve Kur'an nazımının zahirine uygun olması gerekir.
2. Ayetteki asıl mananın -zahir mana dışında- işârî ve bâtinî mana olduğunun iddia edilmemesi gerekir.
3. Yapılan işârî yorumun hatalı olduğunu gösteren şer'î ya da aklî bir delil olmamalıdır.
4. İşârî yorumu destekleyen başka bir şer'î delil bulunmalıdır.¹¹⁴

İşari tefsir ekolüne getirdiğimiz bu izahlardan sonra, şimdi de bu ekolde yazılan bazı tefsirleri kronolojik olarak verelim:

¹¹⁰ ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, c. II, s.170.

¹¹¹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 472.

¹¹² Öztürk, *Tefsirin Halleri*, s. 81-82.

¹¹³ Öztürk, *Tefsirin Halleri*, s. 87-88.

¹¹⁴ Ateş, Süleyman, *İşari Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 21; ez-Zerkânî, *Menâhil*, s.312.

- Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö.283/896): *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*
- Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.412/1021): *Hakâiku't-Tefsir*
- Ebû Kâsim el-Kuşeyrî (ö.465/1072): *Letâifu'l-İşârât bi Tefsiri'l-Kur'an*
- Ebû Hamid Muhammed el-Gazâlî (ö.505/1111): *Cevâhiru'l-Kur'an*
- Ebû Muhammed Ruzbehânî (ö.606/1209): *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'an*
- Şihâbuddin es-Sühreverdî (ö.632/1234): *Nuğbetü'l-Beyân*
- Nimetullah Nahcûvânî (ö.920/1514): *el-Fevâtihu'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye*
- İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1714): *Ruhu'l-Beyan*¹¹⁵

Buraya kadar yapılan taksimat, tefsir âlimleri arasında yaygın olan taksimattır. Ancak danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Halil Çiçek'in henüz literatüre geçmeyen farklı bir yaklaşımı vardır. Bu yaklaşıma göre tefsiri, yer verdiği mana kaynakları itibarıyla üç kısma ayırmak gerekir:

1. Rivayet Tefsiri: Kaynağı rivayet olan ve müfessirin kaynağı zikrederek yaptığı tefsirdir.
2. Dirayet Tefsiri: Kaynağı nahiv, sarf, meanî ve beyan gibi ilimler olup müfessirin bunlara sıkça atıflarda bulunduğu tefsirdir.
3. Beyânî Tefsir: Müfessirin ne rivayet ne de dirayet tefsirine kaynaklık eden ilmî yaklaşımlara atıfta bulunmaksızın sadece ayetlerin daha anlaşılır bir dilde açıklanmasını esas aldığı tefsirdir. Maturidî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ı, İbn Atiyye'nin *el-Muharrarü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz* isimli eseri ve Şirbînî'nin *es-Sirâcu'l-Münîr* adlı tefsiri beyânî tefsire en güzel örneklerdir.

4. ÇAĞDAŞ DÖNEM TEFSİR ÇALIŞMALARI

Kur'an-ı Kerîm indirilmeye başladığı andan itibaren üslup ve içerik olarak muhataplarını çok ciddi olarak etkilemiştir. Birçok özelliği ile hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin ilgi odağı olmuştur.

¹¹⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 434.

Kur'an'ın tefsiri, tedvin döneminden itibaren belli bir ivme kazanmıştır. Selef uleması yaşadıkları dönemin şartları çerçevesinde çok doyurucu ve orijinal olan tefsir eserlerini bizlere miras bırakmışlardır. Yazılan her eser yazıldığı dönemin izlerini taşır. Tefsirde yazıldığı zaman diliminin ilim, düşünce, siyaset, ahlak, sosyal yapı ve kültürünü yansıtarak değişik yöntemlerde ve muhtevalarda varlığını en canlı ve en dinamik şekilde devam ettirmiştir. Tarih içerisinde çeşitli yöntem denemeleri olsa da, tefsir daha çok rivayet ve dirayet yoluyla aktarılmış ve tedvin edilmiştir.

1.4.1. Klasik İçerikli Çalışmalar

“Klasik kelimesi terim olarak, bir toplumun genel kültürü içerisinde sabit bir yer edinmiş, kendi alanında otorite kazanmış ilmî eserler ve sanatsal yapıtlar gibi muhtelif şeyleri ifade eder. Bir başka ifadeyle, modern zamanlara ait olanların aksine köklü bir geleneğe dayanan şey anlamına gelir. İslam kültür ve medeniyeti tarihinde referans ve kaynak olma özelliğini hak etmiş ve bunu ihraz etmiş eserler anlamındadır.”¹¹⁶

Günümüzde gerek ülkemizde gerekse diğer İslam coğrafyasında klasik dönem geleneksel tefsir çalışmalarını yürüten müfessirler vardır. Örneğin Türk müfessirlerden Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942), çağdaş dönemde klasik usullerle tefsirini kaleme almıştır. Kendisinden önceki Kur'an tefsirlerindeki unsurların hepsini, Elmalı'nın tefsirinde bulmak mümkündür. Kelimelerin lügat ve ıstılah manalarının ele alınışı, sûreler arasındaki tenasübün ele alınması, ayetlerin nüzul sebeplerinin verilmesi, sahabe ve tabiîn görüşlerinin zikredilmesi, selef müfessirlerinin yorumlarını tefsirine dâhil etmesi, Elmalı'nın klasik üslup ile tefsirini kaleme aldığını göstermektedir. Klasik tefsir anlayışı çerçevesinde, tefsirini yazarken Taberî, Ebu's-Suûd, Beydâvî, Zemahşerî, Razî, Cessâs ve Âlûsî gibi müfessirlerin görüşlerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Tasavvufi konularda İbnu'l-Arabî'nin görüşlerine başvurmuştur. Fıkıhî konularda genellikle Hanefî kaynaklarıyla yetinmiştir.

Bunlarla birlikte yaşadığı dönemin tartışma konularına da yer vermiştir. Felsefî konulara ağırlık verilmesi, istidrad kabilinden makale görünümünde bazı açıklamalarda bulunması, ilmî tefsir tarzına büyük önem vermesi, çağdaş ilmî verilerden hareketle

¹¹⁶ Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*, Ankara Okulu Yayınları Ankara, 2014, s. 65.

Kur'an'a yeni yorumlar getirmesi, selef müfessirlerinin bazı ayetlere verdiği manaları isabetsiz bularak onlara yeni anlamlar vermesi, onun orijinal tefsir yapmayı haiz bir ilim adamı olduğunu kanıtlamaktadır.¹¹⁷ Mehmet Vehbi Efendi (ö.1949) ve Ömer Nasuhî Bilmen'de (ö.1971) tefsirlerini Elmalılı'nın tefsir yöntemine yakın olarak ve klasik usule göre yazmışlardır.

Tunus'lu müfessir İbn Âşûr (ö.1394/1973) da tefsirini çağdaş dönemde klasik usullerle kaleme almıştır. Eser, klasik dirayet tefsiri niteliğinde görülmekle birlikte kendine özgü bir iç plana sahiptir. Tefsire bütüncül yaklaşımla rivayet, dirayet ve işarî metodu içerisinde toplamıştır. Eserde Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Kurtubî'nin tefsirleriyle Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı başta olmak üzere daha çok dirayet tefsirlerine, ayrıca hadis, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm, tasavvuf ve siyer kaynaklarına çokça atıflar yapıldığı görülür. Cahiliye devrinden itibaren Arap şiirine başvurarak istişhadda bulunmuştur. Arap atasözlerini de kullanan İbn Âşûr, tefsirinde bütün kıraat vecihlerini zikretmiştir.¹¹⁸

Tezimizin konusu olan Muhammed el-Emin el-Hererî'nin *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi'l Kur'an* isimli tefsiri de yine XX. asrın son çeyreğinde klasik yöntemle yazılmıştır. Bu tefsir ile ilgili bilgileri ilerleyen bölümlerde vereceğimiz için burada her hangi bir açıklamaya yer vermeyeceğiz.

1.4.2. Çağdaş İçerikli Çalışmalar

Son yüzyılda İslam âleminde batıya ait fikirlerin etkisi ve bu etkiye tepki verme çabası yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Çağdaş dönemde yenilikçi yaklaşımlar, geçmişten tevarüs eden geleneksel tefsire eleştirilerini vurgulu bir şekilde dile getirmişlerdiler. Kur'an'ın her şeyden önce bir hidayet kitabı olduğunu ve hayata yön vermesi gerektiğini söylemişler.¹¹⁹ Bu tutum Mısır'da öncelikle Cemaleddin Afgânî (ö.1897) tarafından dile getirildi. Afgânî görüşleriyle Muhammed Abduh (ö.1905) ve Reşit Rıza'yı (ö.1935) etkilemiştir. Reşit Rıza, hocası Abduh'un başlattığı ve kendisinin devam ettirdiği *Tefsiru'l-Menâr* adlı tefsirde bütün bu görüşleri dile getirmiştir.¹²⁰ Abduh ve Rıza'ya göre fıkıhçılar,

¹¹⁷ Albayrak, Halis, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*, Elmalı, 4-6 Eylül 1991, s. 153.

¹¹⁸ Coşkun, Ahmet, "et-Tahrîr ve't-Tenvîr" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 430.

¹¹⁹ Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, Matbaatu'l-Menâr, Kahire, 1954, c. I, s. 8-10.

¹²⁰ Albayrak ve Diğerleri, *Tarih İçinde Tefsir ve Tefsir Eğilimleri*, Ankara, s. 167.

kelamcılar, nahivciler ve belagatçılar tefsirlerde, Kur'an'ı asıl gayesinden uzaklaştırmışlardır. Hâlbuki Kur'an, inananlara hidayet olmak için yeterlidir. Kur'an'ı yorumlamada ve anlamada Kur'an'ın dışındaki malzemeye ihtiyacı olmayıp, kendi kendine yeterlidir.¹²¹

Çağdaş dönemde Mısır'da ortaya çıkan *Tefsirde Yenilikçi ve Islahatçı Yaklaşımlar* Hindistan'da Muhammed İkbâl (ö.1938) tarafından savunulmuştur. Türkiye'de Mehmed Akif (ö.1936), Musa Cârullah (ö.1945), Ahmed Naîm (ö.1934), İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946) gibi zatlar tarafından sürdürülmüştür. Özellikle *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde Abduh ve Ferid Vecdî'nin (ö.1954) makaleleri tercüme edilerek yayımlanmıştır. Bu dönemde yeni ihtiyaçlara göre Kur'an'ı yeniden tefsir etme ve yorumlama fikri Akif'in "*İslam'ı asrın idrakine söyletmek lazımdır.*" sloganıyla şekillendirilmeye çalışılmıştır.¹²²

Çağdaş dönemde ortaya çıkan ekollerin birçoğunun temelleri aslında klasik dönem tefsirinde bulunmakla beraber, bu ekollerin sistemleşmesi ve bağımsız birer metot haline gelmesi modern zamanda olmuştur. XIX. yüzyıl sonrası gelişen bu akımlara *Çağdaş Dönem Tefsir Ekolleri* denmektedir. Bunlar *İçtimai Tefsir Ekolü*, *Bilimsel Tefsir Ekolü*, *Edebi Tefsir Ekolü*, *Konulu Tefsir Ekolü*, *Aksiyon ve Harekî Tefsir Ekolü* ve *Modernist Tefsir Ekolü* gibi adlarla adlandırılmış yaklaşımlardır.

1.4.2.1. İçtimâî Tefsir

Çağdaş dönemde en etkili tefsir ekollerinden olan *İçtimâî Tefsir* çok çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Biz bu tanımlardan birini burada aktarıyoruz. "*Kur'an'ı yeni bir anlayışla ele alarak, çağın toplumsal sorunlarını Kur'an'ın ışığı altında çözümlenmeyi hedefleyen bir tefsirdir.*"¹²³ Bu tefsir metoduna *İslâhî Tefsir* de denmiştir.

Bu ekolün kurucusu olarak kabul edilen Muhammed Abduh tefsirdeki hedefini şu sözleriyle özetlemektedir: "*Hedefimiz, insanı dünya ve ahiret mutluluğuna götüren Kur'an'ı anlamaktır. Tefsirde en yüksek hedef budur. Bunun ötesindeki hususlar ya bu*

¹²¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, c. I, s. 17-19-25-347.

¹²² Gökkır, Necmettin, "Modern Türkiye'de Kur'an'a Yaklaşımlar," *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Otto Yayınları, Ankara, 2013, c. II, s. 200-201.

¹²³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 238.

hedefe tabidir, ya da bunun gerçekleşmesi için bir araçtır.”¹²⁴ Abduh kelime ve cümle tahlillerinin amaçlandığı gramatik detaylara dalınan tefsir faaliyetlerini yalın/kuru olarak nitelendirmiş ve bunların tefsir diye isimlendirilmesinin doğru bir yaklaşım olmadığını bildirmiştir.¹²⁵

Bu ekolün en belirgin özelliklerinden biri de taklide şiddetle karşı çıkmasıdır. Başka milletleri ve kültürleri taklit etmeye karşı çıktıkları gibi, Müslümanların kendi kültürleri konusunda da taklitçi bir tutum içinde olmamaları gerekir.¹²⁶ Yine bu tefsir ekolü mensupları İslam’ın akla önem verdiğini vurgulamışlardır. İslam’ın akla uygunluğunu ispat etmeye çalışmışlardır.¹²⁷ Klasik tefsirlerde yer alan israiliyyât türü haberlere karşı çıkmışlardır. Kendi tefsirlerinde bu tür yorumlara hiç yer vermemişlerdir.¹²⁸ Mezhepler üstü bir yol izleyerek Kur’an’ı mezhepler için bir vasıta kılmamaya çalışmışlardır.

İctimâî Tefsir metoduyla yazılan tefsirlerin bazıları şunlardır: Muhammed Abduh (ö.1905) *Tefsiru Cüz-i Amme*, Muhammed Abduh-Reşid Rıza (ö.1935) *Tefsiru'l-Menâr*, Mustafa el-Merâgî (ö.1952) *Tefsiru'l-Merâgî*, Süleyman Ateş (d.1933) *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*.

1.4.2.2. Bilimsel Tefsir

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî’nin *et-Tefsiru'l-İlmî* diye zikrettiği bu ekol Türkçeye “İlmî Tefsir” ya da “Bilimsel Tefsir” olarak aktarılmıştır. Burada “ilim ve bilim kelimeleri arasındaki farkı ayırt etmek gerekir. İlim, daha çok dini ilimlerle ilişkili iken, bilim pozitivistin etkisiyle daha ziyade bilimsel deneyler ve nazariyeler ışığında yapılan çalışmalardır. Gökyüzü, yeryüzü, astronomi, astrofizik, jeoloji, coğrafya, insan, hayvan, bitkiler, fân bilimleri, tıp ve teknoloji gibi konular bir noktada kesişmektedir. İşte bilimsel tefsir, bilimsel verilerle elde edilen bilgilerle Kur’an ayetlerinin delaletleri arasındaki ortak noktayı ve uyumu araştıran ve açıklamaya çalışan Kur’an yorumlarıdır.”¹²⁹

Bilimsel Tefsir için birbirine yakın çok çeşitli tarifler yapılmıştır. Emin el-Hûlî’ye göre bilimsel tefsir: “*Kur’an ayetlerinin yorumunda bilimsel verileri ve ıstılahları öne*

¹²⁴ Resîd Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, c. I, s. 17.

¹²⁵ Abduh, Muhammed, *Muşkilâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1969, s. 10.

¹²⁶ Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013, s. 61-63.

¹²⁷ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 62-63.

¹²⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, c. I, s. 325.

¹²⁹ Kırcı, Celal, *Kur'an'ı Anlama*, Marifet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 265.

çıkarak, çeşitli akli ilimleri ve felsefi görüşleri Kur'an'dan çıkarmaya çalışan tefsirdir".¹³⁰

Çağdaş döneme gelinceye kadar İmam Gazalî gibi bazı İslam âlimleri yeryüzü, gökyüzü, yıldızlar, bulutlar, yağmur ve benzer konularla ilgili ayetleri çağlarının bilimsel verileri ışığında yorumlamışlardır.¹³¹ Gazali'den sonra Fahreddin er-Razî'nin *Mefâtihu'l-Gayib* isimli tefsirinde, ardından Endülüslü İslam âlimi Ebu'l-Fadl el-Mursî'de (ö.655/1257) görülmektedir.¹³² Daha sonraki dönemlerde bu yöntem, Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö.1186/1772) gibi bazı âlimler tarafından sürdürülmeye çalışılmıştır.¹³³

Gelişen bilim ve teknolojinin verileriyle Kur'an'daki ayetlerin tefsir edilmesi yoğunluk kazanmıştır. Çağdaş dönemde bu tefsirin temsilcisi *Keşfü'l-Esrârî'n-Nurâniyyeti'l-Kur'aniyye* isimli eseriyle Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî (ö.1306/1888) olmuştur. Söz konusu eser Mısır'da 1297/1880 tarihinde üç cilt olarak basılmıştır.¹³⁴ Bu ekol daha sonra Tantâvî Cevherî (1359/1940) ile zirveye çıkmıştır. *Cevâhir fî Tefsiri'l-Kur'an* isimli yirmi beş ciltlik kapsamlı eseriyle büyük ivme kazanmıştır. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın (ö.1336/1918) *Serâiru'l-Kur'an fî Tekvini ve İfnâi ve İâdeti'l-Ekvân* eseri de bu ekolün önemli tefsirlerindedir.

1.4.2.3. Edebî Tefsir

Çağdaş dönem müfessirlerinden Emin el-Hûlî (ö.1966) tarafından ilkeleri belirlenerek sistemleştirilen bu ekol, *et-Tefsiru'l-Edebî* ya da *et-Tefsiru'l-Beyânî* diye adlandırılmıştır. Bu ekol ile ilgili görüşlerini *Menâhicu Tecdid fi'n-Nahvi ve'l-Belaga ve't-Tefsir ve'l-Edeb* ile *et-Tefsir Meâlimu Hayatihî ve Menâhicuhu el-Yevm* isimli müstakil eserlerinde ortaya koymuştur.

El-Hûlî'nin en büyük temsilcisi *et-Tefsiru'l-Beyânî li'l-Kur'ani'l-Kerîm* isimli iki ciltlik eseriyle Bintü's-Şâtî künyesiyle meşhur olan el-Hûlî'nin eşi Âişe Abdurrahman'dır.

¹³⁰ el-Hûlî, Emîn, *Tefsir ve Tefsirde Edebî Tefsir Metodu*, Terc. Mevlüt Güngör, *İslami İlimler Dergisi*, Sayı 6, c. II, s. 37-38.

¹³¹ Kırca, Celal, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1994, s. 2,61.

¹³² Kırca, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, s. 61-62.

¹³³ Kırca, Celal, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler İlişkisi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1982, s. 113.

¹³⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 234.

Arapça'nın gelişmesi, çağa ayak uydurabilmesi, yabancı dillerden gelen yeni kelime ve deyimlerin arapçalaştırılması, sözlüklerin çağdaştırılması ve yazma eserlerin tenkitli neşri yoluyla Arap edebiyatının tanıtılması alanlarında çalışmalar yapan Suriye'li dilbilimci Abdulkadir el-Mağribî (ö.1867-1956), hocası Abduh'un metoduna uygun olarak yazdığı *Tefsir-u Cüz-i Tebâreke* isimli çalışması da edebî tefsir örneklerindedir.¹³⁵ Ayrıca çağdaş dönem Mısırlı dilbilimci Şevki Dayf bu eğilime mensup bir diğer âlimdir.¹³⁶ *El-Vecîz fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* ve *Tefsiru Sûreti'r-Rahmân* isimli eserleri en önemli edebî tefsir örnekleridir.¹³⁷

1.4.2.4. Konulu Tefsir

Bilindiği gibi Kur'an dünya ve ahireti ilgilendiren birçok konuya değinmiştir. Ahkâmdan tarihe, ahlaktan itikada, hayatın hemen hemen her alanıyla ilgili meseleler Kur'an'ın tertibi içerisinde muhtelif yerlerde ele alınmıştır. Konulu tefsir yazarlar "Kur'an konularının dağınık" olduğu kanaatinden hareket ederek, Kur'an'daki tematik bütünlüğü bir araya getirmek için bu ekolde tefsir yazmışlardır.¹³⁸

Günümüz hayat şartları içerisinde insanların Kur'an bilgilerine daha çabuk ulaşabilmesi, problemlerin çözümünde Kur'an'a kolayca ulaşabilme ve bir konu yada kavramla ilgili Kur'an ayetlerinin derli toplu bir arada olması gibi hususlar konulu tefsir yöntemini etkileyen ve tetikleyen unsurlardır.

Konulu Tefsir ekolünün tanımı ile ilgili çeşitli tarifler vardır. Yapılan tanımları göz önüne alarak bunların müşterek taraflarını bir araya getirip şöyle bir tarif yapmak mümkündür: "*Kur'an'da işlenen konulardan herhangi birisine ya da bir kavrama dair ayetlerin bütüncül bir bakış açısıyla incelenerek Kur'an'ın o konu ile ilgili görüşünü ortaya konulmaya çalışılmasıdır*".¹³⁹ Konulu tefsir ekolü kavramı çağdaş dönemde ortaya çıkmış olsa da ilk dönemlerden itibaren müfessirler eserlerini belli konuları merkeze alarak o konular üzerinde yoğunlaşarak yazmışlardır.

¹³⁵ Yüksel, Azmi, "Abdülkadir b. Mustafa el-Mağribî", *DİA*, İstanbul, 1988, c, I, s, 241.

¹³⁶ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s.121.

¹³⁷ Şensoy, Sedat "Şevki Dayf" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 33.

¹³⁸ Demirci, Muhsin, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 242.

¹³⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 127.

Konulu tefsir çalışmaları bazen *Kuran'da Sosyal Adalet* gibi toplumsal bir problemi merkeze alarak inceler. Bazen de *Kur'an'da Helak Edilen Kavimler* gibi tarihi bir konuyu ele alır. Bazen tefsir konusu metodolojik bir konu olabileceği gibi, Kur'an'da geçen bir kavram da olabilir.¹⁴⁰ Ayrıca sadece bir sûrenin tefsiri ve Kur'an'da geçen bir konunun müstakil olarak araştırılması da konulu tefsirin kısımlarındandır.

1.4.2.5. Aksiyon ve Harekî Tefsir

Bu tefsir yöntemi için çok değişik isimlendirmeler yapılmıştır. Bu konuda isimlendirmeyi yapanın bakış açısı önemli yer tutmuştur. Müsteşrikler daha çok *fundamentalist*, *radikal tefsir* diye isim verirken, Müslüman araştırmacılar daha çok *edebî-içtimâî tefsir* ya da *hareket ve aksiyon tefsiri* gibi isimlendirme yapmışlardır.

Bu ekolün kurucusu Seyyid Kutub'tur (ö.1966). Tefsirinin adı *Fî Zılâli'l-Kur'an*'dır. Bir sosyolog ve edebiyatçı olan Kutub, hayatı boyunca fikrî ve içtimâî problemlere yönelmiş, toplumun sosyalizme kaymaması için faaliyetler yürütmüştür. El-Mevdûdî (ö.1979) ve Saîd Havva (ö.1989) gibi âlimler de bu ekole hizmet etmişlerdir.¹⁴¹

1.4.2.6. Modernist Tefsir

Fransızca bir kelime olan “moderne” yeni ve çağdaş anlamına gelir. Bu kelimedenden türeyen “modernizm” yenilikçi yani aydınlanma çağı ile gelişen zihinsel dönüşümün getirdiği ideoloji ve yaşam biçimini ifade eder.¹⁴² Dinî bir çerçevede ele alındığı zaman “modernist” dinde yenilik taraftarı olan, dini, çağın şartlarını göz önüne alarak yeniden şekillendiren kişi anlamındadır.¹⁴³

Modernist kelimesinin sözlük anlamlarını izahtan sonra tefsir kavramı olarak şöyle tanımlayabiliriz: “Kur'an'ı, çağın ihtiyaçlarını dikkate alarak uygun yöntemlerle yorumlamaktır”.¹⁴⁴ Bu ekolün temsilcileri, İslam'ın ilk dönemlerindeki canlılığını yeniden hayata geçirmek, ortaya çıkan durgunluğu, zayıflığı ve gerilemeyi ortadan kaldırmak

¹⁴⁰ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 128.

¹⁴¹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 145.

¹⁴² Demir, Ömer- Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s. 288.

¹⁴³ Saraç, Tahsin, *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, Ankara, 1976, c. II, s. 847.

¹⁴⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 244.

söylemleriyle bu yönetime yönelmişlerdir. Önceleri klasik anlamda ortaya çıkan bu yaklaşım, bir müddet sonra Neo-İslam Modernizmi adı altında farklı bir seyir takip etmiştir.¹⁴⁵

Bu ekolün en önde gelen temsilcileri Seyyid Ahmed Han (ö.1316/1898)¹⁴⁶ ve Seyyid Emir Ali'dir (ö.1347/1928).¹⁴⁷ Ahmed Han ilk zamanlar Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'nin (ö.1176/1762) yolunu takip etmiş, daha sonra bu çizgiden ayrılarak modernist bir düşünce içerisine girmiştir. *Ehl-i Kur'an* adında bir ekol oluşturmaya çalışmıştır. Hadislere şüphe ile baktığı için de *münkiru'l-hadis* namıyla anılmıştır.¹⁴⁸ Kur'an'ı aklileştirmiş yani akla uygun olmayanı akla uygun hale getirmeye çalışmıştır. Mucizeyi ve kerameti inkâr ederek bu konudaki nasları tabiat kanunlarına göre aklileştirerek yorumlamıştır. *Tefsiru'l-Kur'an* adında bir tefsir yayınlamıştır. Bu tefsirde ilk on yedi cüzün tefsirini yapmıştır.¹⁴⁹

Batı rasyonalizmine kendini kaptırdığı için birçok şeyi inkâr etmiştir. Cinleri hastalık, şeytanı da insanlarda bulunan bir kuvve olarak yorumlamıştır. Peygamberlerin vahyi Cebrail vasıtasıyla değil, sahip oldukları kabiliyet ile aldıklarını ileri sürmüştür.¹⁵⁰ Ahmed Han, felsefi konularda olduğu gibi sosyal alanla ilgili nasları da te'vil ederek batılı anlamada sosyal hayatı desteklemiştir. Ayrıca siyasetin dinden ayrılması gerektiğini savunarak, Müslümanların hiçbir devirde vahye dayalı siyaset yapmadıklarını savunmuştur.¹⁵¹

---

¹⁴⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 245.

¹⁴⁶ Hayatı ve fikirleri için bkz. Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, Terc. Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 48.

¹⁴⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Abdullah Ahsan, "Emir Ali Seyyid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XI, s. 123-124.

¹⁴⁸ Birışık, Abdülhamit, *Hint Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 254-391.

¹⁴⁹ Demirci Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 246.

¹⁵⁰ Birışık, Abdülhamit, *Hint Alt kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 335.

¹⁵¹ Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 187-189.

BÖLÜM II

EL-HERERÎ VE *HADÂİKÜ'R-RAVHÎ VE'R-RAYHÂN* ADLI TEFSİRİ

1. MUHAMMED EL-EMÎN EL-HERERÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE YETİŞTİĞİ ORTAM

2.1.1. Hayatı

Muhammed el-Emîn el-Hererî, hicri 1348 miladi 1930 yılında Etiyopya'ya bağlı Harar/Herer bölgesinin Kerri kasabasına bağlı Buveyta köyünde dünyaya geldi. Künyesi Muhammed el-Emîn b. Abdullah b. Yûsuf b. Hasan Ebû Yasin el-Oremî el-Alevî el-Hererî eş-Şâfiî'dir.¹⁵²

Dine ve geleneğe bağlı olan bir ailede dünyaya geldi. Küçük yaşında annesinin vefatıyla öksüz kalarak babasının terbiyesinde büyüdü. Dört yaşında eğitim için hocaya teslim edildi. Altı yaşında Kur'an'ı Kerîm'i hatmetti. Sonra babası tarafından fıkıh ve akâid eğitimi verilen medreselere yönlendirdi. Harar bölgesindeki hocalardan Şafi fikhına dair kitaplar okudu. Eş'arî akâidinden Şeyh Ahmet Merzûkî'nin (ö.1281/1865) *Akîdetü'l-Avâm* isimli eserini ve Şeyh Muhammed b. Yusuf es-Senusî'nin (ö.895/1490) *es-Suğrâ, Suğra's-Suğrâ, el-Kübrâ ve Kübra'l-Kübrâ* kitaplarını ezberledi. Şafi fikhında yazılan *Muhtasaru bâ Fadli'l-Hadramî* ve *Muhtasar-u Ebî Şücâ* ve Ahmet b. en-Nakîb'in (ö.769/1368) *Umdetü's-Sâlik* ve *Kifâyetü'l-Ahyâr* gibi eserlerle birlikte Şafi fikhında Elfiyye olarak bilinen *Zübedü Ahmed b. Raslân* isimli muhtasarları ezberledi. İmam Nevevî'nin (ö.676/1277) *el-Minhâc* isimli eserini ve bunun şerhi olan *Muğni'l-Muhtâc* ve Şeyhu'l-İslam el-Ensârî'nin (ö.926/1520) *el-Menhec* isimli eserini, şerhi olan *Fethü'l-Vehhâc* ile beraber okudu.

İlim öğrenmek için Harar bölgesinde muhtelif beldelere yolculuklar yaptı. Ebu Muhammed eş-Şeyh Musa b. Muhammed el-Eddeylî'nin ders halkasında İmam Nevevî'nin *el-Minhâc*'ına Celaleddin el-Mahallî'nin (ö.864/1459) yaptığı şerh olan *Kenzu'r-Râğîbîn fî*

¹⁵² el-Hererî, Muhammed el-Emîn, *Mukadimetu't-Tefsîr el-Musemmât Nuzule Kirâmi'd-Diyân fî Sahati Hadâiki'r-Ravhi ve'r-Rayhân*, Dâr-u Tavki'n-Necât, Beyrut, 2001, s. 6.

Şerhi Minhâci't-Tâlibîn isimli eseri okurken hocasının teşvikiyle nahiv ilmine başladı. İbn Ecrûm diye bilinen Muhammed b. Abdullah b. Davud es-Sanhâcî'nin (ö.723/1323) *Metnü'l-Ecrûmiyye* isimli eserini muhtelif şerhleriyle birlikte okudu. Daha sonra *Metnü'l-Ezheriyye* ve *Mülhatü'l-İrâb* isimli kitapları ve Abdullah el-Fâkihî'nin (ö.927/1564) şerh olarak yazdığı *Keşfü'n-Nikâb* ile beraber okudu. Daha sonra İbn Mâlik'in (ö.672/1274) *Elfiyye'sini Şerhu İbn Akîl ve Şerhi Suyûti* gibi şerhleriyle beraber okudu metnini ezberledi.

Nahiv ilminden sonra Sarf, Belagat, Mantık, Arûz, Vazı ve İştikâk ilimleriyle meşgul oldu. Kendisi hocalarından bu dersleri okurken, hocalarının gözetiminde ilmî seviyesi kendinden daha aşağıdaki talebelere müderrislik yaptı.¹⁵³ Hocası Şeyh Musa'nın ders halkasına yedi sene devam ettikten sonra, daha yüksek dersler okumak için Şeyh Muhammed Medîd el-Eddeylî'nin ders halkasına katıldı. Nahiv ilminin mutavvelâtından olan İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb ve Mücîbu'n-Nidâ alâ Katri'n-Nedâ* gibi kitaplarıyla beraber Yasîn Sûresine kadar tefsir okudu. Şeyh Muhammed Medîd'in yanında üç sene kalıp ondan icazet aldıktan sonra diğer bir hocası olan Müfessir Şeyh İbrahim b. Yasin el-Mâcetî'nin derslerine katıldı. Belagat, Mantık ve Arûz ilimlerine dair kitaplarla beraber tefsir okudu. Burada üç yıl kaldı. Okuduğu derslerden icazet aldıktan sonra, diğer bir hocası Fakîh Şeyh Yusuf b. Osman el-Varakî'nin derslerine dört sene devam etti. Ferâiz ilmi başta olmak üzere fıkıh ilmine dair mutavvel kitaplar okuyup icazet aldı.¹⁵⁴

Hadis ilmi okumak üzere, muhaddis hâfiz fakîh Şeyh Ahmet b. İbrahim el-Kerrî'den *Buhârî ve Müslim*'in tamamını okudu. Diğer muhaddislerden *Sünen-i Erbaa ve el-Muvatta* ile beraber diğer hadis kitaplarını okuyup bunlardan da icazet aldı. Siyer ve tasavvufa dair kitaplar okudu. Bu kitapları okurken aynı zamanda hocalarının gözetiminde ders okuttu.

Ders okuduğu bütün hocalarından ayrı ayrı icazet alarak, 1953 senesinde bütün fenlerde tedris yani ders okutma yetkisine sahip müderris payesine kavuştu. Çok kısa zamanda etrafında talebeler toplandı. Bazı dönemlerde altı yüz, yedi yüz kadar talebesi oldu.¹⁵⁵

¹⁵³ el-Herefî, Muhammed el-Emîn, *el-Kevkebu'l-Vehhâc ve'r-Ravdu'l-Behhâc fî Şerhi Sahîhi Muslim b. el-Haccâc*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 2001, c. I, s. 7.

¹⁵⁴ el-Herefî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, c. I, s. 8.

¹⁵⁵ el-Herefî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, c. I, s. 10.

Hicri 1398 Miladi 1977 senesine kadar yirmi beş yıl Harar bölgesinde müderrislik yapmaya devam etti. Çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Sovyet Rusya ve Küba'nın desteği ile bu bölgede komünizmi savunan örgütler ortaya çıkınca, Harar'da *Orumiye İslamî Cephe Hareketi* adında bir teşkilat kurup komünizme karşı mücadeleye girişti. Bu mücadeleyi devam ettirirken kendisini öldürmek için etrafını saran komünistlerden gizlice kurtularak Suudi Arabistan'a hicret etti. 1400/1979 senesinde Mekke'de *Dâru'l-Hadîsi'l-Hayriyye* de öğretim görevlisi olarak ders vermeye başladı. Bu görevine ilaveten Mekke'de Mescidi Haramda gece dersleri verdi. Bu göreve sekiz sene devam etti. Daha sonra kitap telifi ile meşgul olmak için bu görevinden ayrıldı. Gecelerini kitap telif etmekle geçirdi.¹⁵⁶ Tefsir, hadis, fıkıh ve gramer olmak üzere birçok fende kitaplar yazdı.¹⁵⁷ Halen hayatta olup tedris ve telif çalışmalarına devam etmektedir.

2.1.2. Hocaları

Muhammed el-Emin el-Hererî, medrese eğitiminin çok yaygın ve etkili olduğu bir bölgede ilim tahsil etti. Osmanlı medreselerinde uygulanan sistemde olduğu gibi, okuduğu kitaplardan icazet aldı. Bu sebeple Harar bölgesinde birçok âlimden ders okuyup icazet alabilmek için bölge içerisinde muhtelif beldelere seyahatler yaptı. Yirmi yıllık tahsil hayatında çok sayıda hocadan ders okudu. Biz bu hocalarından bazılarını burada zikredeceğiz.

El-Hererî'nin ders okuduğu hocaları dış dünyaya kapalı bir bölge olan Harar'ın mahalli âlimleridir. Bu zatların hayatlarına dair elimizde belgelere dayanan bilgiler bulunmamaktadır. Hocalarının kimler olduğunu Hererî'nin biyografisinden öğrenebiliyoruz.

Ebû Muhammed eş-Şeyh Musa b. Muhammed el-Eddeylî

El-Hererî, Muhammed el-Eddeylî'nin ders halkasında İmam Nevevî'nin *el-Minhâc*'na Celaeddin el-Mahallî'nin yaptığı şerh olan *Kenzu'r-Râgıbîn fî Şerhi Minhâci't-Tâlibîn*

¹⁵⁶ el-Hererî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, c. I, s. 15.

¹⁵⁷ Muhammed el-Emîn el-Hererî'nin özgeçmişi ile ilgili yukarıda aktardığımız bilgiler, *el-Kevkebu'l-Vehhâc* isimli eseriyle, tefsirinin mukaddimesi olan *Mukadimetu't-Tefsîr el-Musemmât Nuzule Kirâmî'd-Dîyfân fî Sâhati Hadâiki'r-Ravhi ve'r-Rayhân* isimli eserinin girişlerinde verilen bilgilerden derlenmiştir.

isimli eseri ve İbn Ecrûm diye bilinen Muhammed b. Abdullah b. Davud el-Sanhacî'nin *Metnü'l-Ecrûmiyye* isimli eserini muhtelif şerhleriyle birlikte okudu. Daha sonra *Metnü'l-Ezheriyye* ve *Mülhatü'l-İrâb*'ı Abdullah el-Fâkihi'nin yazdığı şerh olan *Kesfü'n-Nikâb* ile beraber okudu. Daha sonra İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sini *Şerhu İbn Akîl* ve *Şerhu's-Süyûtî* gibi şerhleriyle beraber okudu metnini ezberledi. Yedi sene bu zatın derslerine devam etti, bütün bu kitaplardan icazet aldı.¹⁵⁸

Şeyh Muhammed Medîd el-Eddeyî

Diğer hocaları gibi hayatı hakkında bilgiye ulaşamadığımız bu zatın ders halkasına üç sene devam etti. Nahiv ilminin mutavvelâtından olan İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb* ve *Mücibu'n-Nidâ alâ Katri'n-Nedâ* isimli eserleriyle beraber Yasin Sûresine kadar tefsir okudu.

Şeyh İbrahim b. Yâsin el-Mâcetî

Üç sene bu âlimin derslerine devam etti. Belagat, Mantık ve Aruz ilimlerine dair kitapların yanı sıra tefsir okuyup icazet aldı.

Şeyh Yusuf b. Osman el-Varakî

Ferâiz İlmi başta olmak üzere fıkıh ilmine dair mutavvel kitaplar okuyup icazet aldı. Bu zatın derslerine de dört sene devam etti.

Şeyh Ahmet b. İbrahim el-Kerrî

Muhaddis, hafız ve fakîh olan Şeyh Ahmed'den "*Sahih-i Buhârî*" ve "*Sahih-i Müslim*" in tamamını okudu.¹⁵⁹

2.1.3. Eserleri

Müellifin ellinin üzerinde eseri vardır. Gayet velüd bir yazar olan el-Hererî, tefsir ve hadis başta olmak üzere hemen hemen şerî ve arabî ilimlerin her dalında eserler vermiştir. *Dâru'l-Hadîsi'l-Hayriyye*'de hocalık yapmaya başladığı yıllardan itibaren

¹⁵⁸ el-Hererî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, c. I, s. 15.

¹⁵⁹ el-Hererî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, c. I, s. 14-15.

düzenli ve sürekli te'lifâtta bulunarak çok kıymetli eserler yazmıştır. Ele aldığı konuları derinlemesine inceleyerek alanında doyurucu eserler telif etmiştir.

Eserlerinin bir kısmı büyük hacimli kitaplardır. Tefsir alanında yazdığı *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbi Ulumi'l-Kur'an* otuz üç cilttir. Yine hadis alanında Sahih-i Müslim'e şerh olarak yazdığı *el-Kevkebu'l-Vehhâc ve'r-Ravdu'l-Behhâc fi Şerhi Sahih-i Muslim b. el-Haccâc* isimli eseri yirmi altı cilttir. Bu eserlerinden on üçü matbu eserlerdir.

TEFSİR

1- *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbi Ulûmi'l-Kur'an*

HADİS

2- *el-Kevkebü'l-Vehhâc ve'r-Ravdü'l-Behhâc fi Şerhi Sahihi Müslim b. el-Haccac*

3- *en-Nehrü'l-Carî alâ Terâcumî'l-Buhârî ve Müşkilâtühü*

4- *Raf'ü's-Sudûd alâ Süneni Ebî Davud ale'r-Rub'i'l-Evvel*

5- *Hidâyetü't- Tâlibi'l mu'dim alâ Dîbaceti Sahih-i Müslim*

6- *Hulâsâtü'l-Kavli'l-Müfhim alâ Terâcim-i Ricâli Sahih-i Müslim*

7- *el-Makâsıdu'l-Vefiyye fî Cem-i mâ Vakaa fî Müslim ani'l-Esânîdi'r-Rubâiyye*

8- *Mürşidü zevi'l-Hacâ ve'l-Hâce alâ sünen-i İbn Mâce*

9- *et-Takrîrât alâ Bülûgi'l-Merâm fî Takâsîmi'l-Ehâdîsi ve Tefâsîlihâ ale't-Terâcim*

AKÂİD

10- *Fethu'l-Meliki'l-Allâm fî Akâidi Ehli'l-İslam alâ Davi'l-Kitabi ve es- Sünneh*

11- *Hediyetü'l- Ezkiyâ alâ Tayyibeti'l-Esmâ fî Tevhîdi'l-Esmâ ve's-Sifât*

USUL-Ü FIKİH:

12- *Et-Takrîrât alâ Şerhi'l-Mahallî alâ Cemi'l-Cevâmî fi'l-Usul*

FIKİH:

13- *Süllemü'l-Mirâc alâ Mukaddimeti'l-Minhâc*

14- *Et-Takrîrât alâ Şerhi'l-Mahalli ve Haşiyeyi'l-Kalyûbî ve Umeyratü ale'l-Minhâc fî fıkhi's-Şafiiyye"*

15- *El-İmdâd min Rabbi'l-İbâd Haşiyetün alâ Fethi'l-Cevvad alâ Metni'l- İrşâd fî Fıkhi's-Şafiiyye*

16- *Edvâü'l-Mesâlik alâ Umdeti'n-Nâsik li Ahmed İbn en-Nakîb"*

17- *et-Takrîrât ale't-Tevşih alâ Gayeti'l-İhtisar"*

18- *Et-Takrîrât alâ Fethi'l-Vehhâb maa Haşiyeti't-Tecrid li Süleyman e-l Becirmî*

19- *et-Takrîrât alâ Kasîdeti Zebedî Ahmed b. Raslan*

20- *Şerhi'l-Mukaddimeti'-Hazramiyye es-Sağira el-Müsemma bi't-Tabsîr ale'l-Muhtasari's-Sağir*

21- *et-Takrîrât alâ Mukaddimeti'l-Hazramiyye el-Kebîr el-Müsemma bi Efdal*

22- *Kirâbü't-Takrîrât alâ Cem-i ma Vakaa fî Fıkhi's-Şafiiyye mine's- Suver*

NAHİV

23- *El-Bakûretü'l-Ceniyye fî İrâbı Metni'l-Ecrumiyye*

24- *El-Fütûhatü'l-Kayyûmiyye fî İleli ve Zavâbıtı Metni'l-Ecrumiyye*

25- *Ed-Dürerü'l-Behiyye fî İrâb-ı Emsileti'l-Ecrumiyye*

26- *Cevâhiru't-Talimât Şerhun alâ et-Takrîzât ve Mukaddimeti İlmi'n-Nahvi*

27- *Hediyyetü Üli'l-İlmi ve'l-İnsâf fî İrâbı'l-Münada'l-Muzâf*

28- *Rafu'l-Hicâb an Muhayyemati Keşfi'n-Nikâb, Haşiyetün alâ Keşfi'n-Nikâb alâ Mahalleti'l-İrâb*

29- *Hediyyetü't-Tullâb fî İrâbı Mülhati'l-İrâb*

30- *Es-Suveru'l-Akliyye alâ Teracumi'l-Elfiyye ve Müşkilatüha li- İbn Malik*

31- *El- Bakuretü'l Ceniyye ala Mazumeti'l – Beykuniyye*

32- *Et-Takrirat alâ Haşiyeti'l-Hadarî alel-Elfiyye*

33- *El-Matalibü's-Seniyye Haşiyeye alâ el-Fevakihî'l-Ceniyyeti alâ Mütemmimeti'l-Ecrumiyye*

34- *Et-Takrirat alâ Mücibi'n-Nida alâ Katrı'n-Nedâ*

35- *Nüzhetü'l-Elbâb ve Beşeretü'l-Ahbâb ala Mülhati'l-İrab*

SARF

36- *Menâhilü'r-Ricâl alâ Lamiyyeti'l-E'fâl*

37- *Tahnikü'l-Etfâl alâ Lamiyyeti'l-E'fâl*

BELAGAT

38- *Ed-Dürrü'l Masûn ale'l-Cevheri'l-Meknûn li Abdirrahman el-Ahdarî*

39- *Et-Takrirât ala Muhtasarı Sa'deddin alâ Telhisi'l-Miftâh*

40- *Et-Takrirât ala el-Beycûrî ala Metni's-Semerkandî fi'l-İstiâreti*

41- *Et-Takrirât ala Haşiyeti'l-Mahlûf ala el-Cevheri'l Mekkûn fi el-Belagah*

MANTIK

42- *El-Kenzü'l-Mütেকellim alâ Metni's-Süllem li'l-Ahdarî*

43- *Et-Tezhib ala Metni et-Tezhib fi'l-Mantık*

44- *Et-Takrirât ala Haşiyeti es-Sabbân fi'l-Mantık*

45- *Et-Takrirât ala Haşiyeti'l-Beycûri fi'l-Mantık*

ARÛZ

46- *El-Fütühatü 'r-Rabbaniye ala Manz'umeti'l-Hazreciyye fi'l-Arûz*

47- *Et-Tibyân ala Manzûmeti's-Sıbyan fi'l-Arûz*

48- *Et-Takrirât ala Şerh-i Şeyhi'l İslam Şerh-i ed-Demâmini ale'l- Manzûmeti'l-Hazreciyye*

SİYRET- İ NEBEVÎ

49- *Neylü 'l-Murâd alâ Metni Bânet Suâd li- Ka'b b. Züheyr es- Sahabi'l- Celil*

50- *El-Beyânu 's-Sarîh alâBürdeti'l-Medîh lil-Bûsrî*

51- *El-Beyânü 'z-Zarîf ale 'l-Ünvâni 'ş-Şerîf*

52- *El-Makâsîdü 's-Seniyye ale 'l-Makâsîdü 'l-Beriyye*

53- *Et-Takrirât ala Hemziyyeti'l Bûsrî* ¹⁶⁰

Hererî'nin Matbu Eserleri

1- *Hadâîku 'r-Ravhi ve 'r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an*

2- *Hediyyetü 'l-Ezkiyâ alâ Tayyibeti'l-Esmâ fî Tevhîdi'l-Esmâ ve 's-Sıfât*

3- *Hulâsatü 'l- Kavli'l Müfhim ala Terâcüm-i Ricâl-i Sahih-i Müslim*

4- *Hidayetü 't-Tâlibi'l-Mud'im alâ Dîbâceti Sahih-i Müslim*

5- *El-Kevkebü 'l-Vehhâc ve 'r-Ravdü 'l-Behhâc fi Şerhi Sahihi Müslim b. el-Haccac*

6- *El-Bâkûretü 'l-Ceniyye ala Manzûmeti'l-Beykûiyye*

7- *Menâhilü 'r -Ricâl alâ Lâmiyyeti'l-Efâl*

8- *Tahnîkü 'l-Etfâl alâ Lâmiyyeti'l-Efâl*

9- *El-Bâkûretü 'l-Ceniyye fi İrâb-i Metni'l- Ecrûmiyye*

¹⁶⁰ el-Hererî, *el-Kevkebu 'l-Vehhâc*, c. I, s. 10-15.

10- *El-Fütühâtü'l-Kayyûmiyye fi İleli ve Zavâbıtı Metni'l- Ecrûmiyye*

11- *Ed- Dürerü'l Behiyye fi İrâb-ı Emsileti'l - Ecrûmiyye*

12- *Cevâhiru't- Talimât Şerhun ale't- Takrizât ve Mukaddimeti İlmi'n-Nahvi*

13- *Hediyetü Üli'l -İlmi ve'l-İnsâf fi İrâbi'l Münâde'l- Muzâf*

2.1.4. Yetiştığı Ortam

Muhammed el-Emin el-Hererî, hicri 1348 Miladi 1930 yılında Etiyopya'nın Harar bölgesinin Kerri kasabasına bağlı Buveyta köyünde dünyaya geldi. Bu bölgede yetişip ilim tahsil etti. Hocalarından icazet aldıktan sonra da yine bu bölgede öğrenci yetiştirmeye başladı. 1953 senedinden 1977'ye kadar yaklaşık yirmi beş sene Harar'da değişik medreselerde çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Sonra bu bölgede çıkan iç karışıklıklar sebebiyle Suûdi Arabistan'a hicret etti.

Harar, bu gün Etiyopya sınırları içerisinde yer alan on iki eyaletten birisi ve en büyüğüdür. Etnik kökene dayalı özerk bir bölgedir. Cıbuti'den başkent Adisababa'ya giden demiryolu üzerinde bulunur. Başkentten üç yüz kırk km. doğusunda, Çerçer dağlarının üzerinde denizden bin sekiz yüz metre yüksekte kurulmuştur.¹⁶¹

Harar bölgesinde İslamiyet, X. yüzyılın sonlarına doğru Yemen'den tacirlerin gelmesiyle başlamıştır. Bölgede Sami dili konuşan insanlar kısa zamanda İslamiyet'i benimsemişlerdir. Burada kurulan ilk Müslüman devlet (1285/1425) Evfât Emirliğidir. Mısır'ın fethinden sonra Osmanlı'ların desteğiyle bölgede birçok emirlik kurulmuştur. Sürekli olarak el değiştiren Harar siyasi olarak çok çalkantılı dönemler geçirmiştir.¹⁶² 1936-1941 yıllarını İtalyan, 1941-1948 yıllarını İngiliz işgali altında geçiren Harar, 1977'de, Somali Devleti tarafından ilhak edilmiştir.¹⁶³

Hararlılar Şafî mezhebine mensuptur. Doğu Afrika'da en güçlü tarikat olan Kadiriyye özellikle Harar'da etkilidir. Şehir, İslâm'ın bölgeye geldiği ilk yıllarından beri

¹⁶¹ Kavas, Ahmet "Harar," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 107-109.

¹⁶² Kavas, "Harar, *DİA*, c. XVI, s. 108.

¹⁶³ Kavas, "Harar, *DİA*, c. XVI, s. 109.

Doğu Afrika'nın en önemli tebliğ ve İslami öğretim merkezi olarak ün yapmıştır. Medrese eğitimi çok etkili bir şekilde devam etmektedir. Kur'an'ı Kerîm, Arapça gramer, dil, fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimler okutulmaktadır. Mahalli cemaatler tarafından korunan ve desteklenen bu medreseler, İslam'ın korunmasında ve tebliğinde önemli roller üstlenmişlerdir. Devletten hiçbir yardım almayan bu okullar, 1975'te millileştirme politikaları ve totaliter uygulama ve baskılardan olumsuz etkilenmiştir.¹⁶⁴

2. HADÂİKU'R-RAVHÎ VE'R-RAYHÂN'IN, GENEL ÖZELLİKLERİ VE YÖNTEMİ

2.2.1. El-Hererî'nin Tefsir Yazma Sebepleri

El-Hererî, birinci cildin girişinde Allah'a hamd ve senadan sonra Kur'an'ın özelliklerine ve faziletine temas ederek bu tefsiri yazmasındaki hedef ve maksatlarını şöyle açıklamıştır: "Kur'an'ı Kerîm insanların hayatında ulvî maksatları gerçekleştirmek için indirilmiştir. Bu maksatlara ulaşmak ancak Kur'an'ın helal ve haramını, ayetler arasındaki münasebetini, nüzul sebeplerini bilmek, nâsih ve mensûhuna vakıf olmak, hâssını âmından ayırmak suretiyle mümkündür."¹⁶⁵

El-Hererî, tefsir ilminin değerine ve İslamî ilimler arasındaki yerine işaret ettikten sonra uzun zaman Kur'an'ın tefsirine başlayıp başlamamakta tereddütler geçirdiğini ifade eder. O, Kur'an'ın tefsirine başlayacak kimsenin usul ve furû' ilimlerinin tamamını bilmesi, Arabî ve edebî ilimleri her yönüyle ihata etmesi gerektiğini söyler. Bütün bunlarla beraber, "Kim Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir ederse Cehennemdeki yerine yerleşsin."¹⁶⁶ hadisi ile "Kim Allah'ın Kitab'ı hakkında kendi reyini ile konuşup görüş beyan ederse, isabet etse bile hata etmiş olur."¹⁶⁷ hadisinin ifade ettiği manaya dâhil olmaktan korktuğu için tefsir ilmi ile meşgul olma konusunda karar veremediğini bildirir. Bu halet-i

¹⁶⁴ Dursun, Davut, "Etiyopya," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 488-496.

¹⁶⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 8.

¹⁶⁶ Tirmizî, *Tefsir*, I.

¹⁶⁷ Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *es-Sünen*, "İlim" 5, İstanbul, 1981.

ruhiye ile uzun zaman tefsir yazma konusunda müteredit olduğunu ve nice geceler uykusunun kaçtığını, ama bu konuda azimkâr oluşunu şu sözleriyle ifade eder:

Nice vakitler, tefsir konusunda çok büyük azim sahibi oldum. Gece uykularım kaçtı. Sonunda “Ey Hz. Peygamberin adaşı Muhammed Emîn, Allah’ın kitabına hizmet etme vakti gelmedi mi? Bu kadar öğrendiğin ilmi, Kur’an’ın tefsiri hizmetinde kullanmayacakmısın?” şeklinde bir nida duydum. Ben de Allah Teâlâ’dan yardım isteyerek, füyûzat-ı rabbaniyesinden istimdad ederek Kur’an’ın tefsirine başladım. Ayetler ve sûreler arasındaki münasebeti anlatan, esbâb-ı nüzûlünü beyan eden, kelime ve cümle terkiplerini İrâb yönünden çözümleyen, manalarını açıklayan, edebî ve bedî yönlerini ortaya koyan bir tefsir yazmayı istedim. Bu tefsire “*Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’an*” ismini verdim.¹⁶⁸

El-Hererî bu ifadeleriyle tefsirini hangi sebep ve maksatlarla yazdığını ortaya koymuştur.

2.2.2. Eserin Genel Özellikleri

Asr-ı saadetten günümüze Kur’an’ı anlama ve tefsir etme faaliyetleri devam etmektedir. Çağdaş dönemde de tefsir çalışmaları çok çeşitli şekillerde sürdürülmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı yeni metotlarla kaleme alınırken, bir kısmı da klasik metotlarla yazılmaktadır. İncelememize konu olan bu tefsir çağdaş dönemde klasik üslupla yazılmış bir eserdir.

Tefsirin tam adı “Kur’an İlimlerinin Zirvelerinde Esenlik ve Huzur Bahçeleri” anlamına gelen *Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’ân*’dır. Otuz üç ciltlik büyük hacimli bir tefsirdir. Okuyucusunu yormayan sade ve anlaşılır bir dilde yazılmıştır. El-Hererî, başlangıçta Kur’an’dan her bir cüzü iki cilt halinde tefsir edip, mukaddimesiyle birlikte altmış bir cilt olarak tasarlamıştır. Ancak sonradan hedefini küçülterek mukaddime ile birlikte otuz üç ciltle sınırlanmıştır.¹⁶⁹

Tefsirin mukaddimesinde Kur’an ilimleri başta olmak üzere, Kur’an’ın fazileti, tefsir usulü ve tarihiyle ilgili otuz fasıl zikretmiştir. Bu mukaddimeye, *Mukadimetü’t-Tefsir*

¹⁶⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 9.

¹⁶⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 5.

el-Musemmâtü Nüzüle Kirâmi'd-Diyfân fî Sâhati Hadâiki'r-Ravhi ve'r-Rayhân ismini vermiştir.

El-Hererî, bu tefsiri on bir yılda yazmıştır. 1406/1985 yılında yazımına başlamış, 1417/1996 senesinde tamamlamıştır.¹⁷⁰ Tefsirin yazımı bittikten sonra 1420/1999 senesinde tashihini yapmıştır.¹⁷¹ 2001 yılında Beyrut'ta *Dâru Tavki'n-Necât* yayınevi tarafından neşredilmiştir.

Her cildi yaklaşık beş yüz sahifeden oluşan tefsir, on beş bin sahifenin üzerinde bir hacme sahiptir. Tefsirde, sûreleri mushaf tertibini esas alarak tefsir etmiştir. Her cildin ve sûrenin sonunda, o cildi ve sûreyi hangi tarihte bitirdiğine dair tarih düşerek yazım tarihi ile ilgili bilgiler vermiştir. Bunun yanında her cildin sonuna tashih tarihini de koymuştur. Örneğin beşinci cildin sonunda şu notları düşmüştür: “Bu cildin yazımı Miladi 15 Haziran 1988, hicri 1408 senesinin Zilkâde ayının biri, Perşembe günü, güneşin doğuşundan dört saat sonra kuşluk vaktinde, Mekke-i Mükerreme'de Mesfele'de tamamlanmıştır.” El-Hererî, bu notu düştüktan sonra tefsirini hayır ve bereketle tamamlama hususunda Allah Teâlâ'ya dua edip hayır ve bereket temennilerinde bulunmuştur. Bu cildin tashihi ile ilgili de şu tarihi düşmüştür: “Beşinci cildin tashihi H.17.12.1408 tarihinde tamamlanmıştır.”¹⁷²

Mukaddime dâhil her cildin baş tarafında ve sonunda bazı şiirler zikretmiştir. Daha çok nasihat ve tembih içerikli olan bu şiirlerin bir kısmını kendisinin yazdığı, diğer bir kısmını da -aldığı yerin kaynağını belirtmeksizin- alıntı yaptığı kanaatindeyiz.

2.2.3. El-Hererî'nin Kaynakları

Hadâik tefsirinin kaynakları, el-Hererî'nin uğrunda bir ömür sarf ederek elde ettiği İslamî ilimlerin ve sahip olduğu kültürün bütünüdür. El-Hererî, tefsirini sahasında otorite olan müfessirlerin tefsirlerini araştırarak, elde ettiği bilgileri değerlendirdikten sonra, bütün ilmî gücünü ortaya koyarak telif etmiştir. Selefın görüşlerini rivayet ve dirayet yönünden kendi görüşleriyle mezcederek tefsirini yazmıştır. Tefsirinde kendine ait bir yöntem kullanmıştır.

¹⁷⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 5.

¹⁷¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 512.

¹⁷² el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 508.

El-Hererî, tefsirinin mukaddimesinde, hangi kaynaklardan yararlandığı konusunda herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Fakat tefsirini genel hatlarıyla incelediğimiz zaman, birçok kaynaktan yararlandığını müşahede etmekteyiz. Bu kaynaklar genel kabul görmüş güvenilir kaynaklardır. Tefsirinde zayıf kaynaklardan alıntı yapmamaya gayret ettiği anlaşılmaktadır.

El-Hererî'nin tefsirinde kaynak kullanımını iki kategoride değerlendirmemiz mümkündür. Bunlardan biri, atıfta bulunduğu eseri dipnot göstermeden sadece ibare içerisinde işaret etmiştir. Bu çeşit kaynak bildiriminde bazen sadece eser ismini vererek, bazen de hem eser hem de yazarının ismini vererek, "قال البيضاوى" "Beydavî şöyle dedi."¹⁷³ "وفي الكشف" "Keşşaf'ta şöyle geldi."¹⁷⁴ "وعبارة المراعى هنا" "Bu konuda Merağî'nin ibaresi şöyledir."¹⁷⁵ "قال ابو الليس رحمه الله فى تفسيره" "Ebu'l-Leys es-Semerkandî, tefsirinde şöyle dedi."¹⁷⁶ gibi tabirler kullanarak alıntı yaptığı kaynaklara işaret etmiştir. Lügavî izahları yaparken çok kere kaynak göstermeksizin "قال اهل اللغة" "Ehl-i lügat bu konuda şöyle dedi." gibi ifadeler kullanmıştır.

El-Hererî, hadis kaynaklarının kullanımında da dipnot göstermeden ibare içerisinde bunlara işaret etmiştir. Tefsirinde yer verdiği hadisler incelendiğinde onun, en fazla Sahîhayn tabir edilen Buhârî ve Müslim'den, bunlarla birlikte Kütüb-i Sitte'nin diğer kaynakları olan Tirmizî, Ebû Dâvud, İbn Mâce ve Nesâî'den nakiller yaptığı görülür. Bunların dışında başta Ahmed b. Hanbel, İmam Mâlik, Beyhakî olmak üzere diğer hadis kaynaklarından da nakillerde bulunmuştur. Bu nakilleri yaparken "Sahîhaynde şöyle geldi.", "İbn Mâce ve Tirmizî şöyle rivayet etti."¹⁷⁷ "İmam Malik, Muvatta'da böyle rivayet etti."¹⁷⁸ gibi tabirlerle hadis kitaplarından aldığı hadislerin kaynaklarına işaret etmiştir. Hadis nakillerinde bulunurken bazen, hadisi senediyle birlikte,¹⁷⁹ bazen de sadece metniyle nakletmiştir.¹⁸⁰ El-Hererî, hadislerin sonunda genellikle hadisin sahih, hasen, garib

¹⁷³ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 232.

¹⁷⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 237.

¹⁷⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 240.

¹⁷⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 121.

¹⁷⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 41.

¹⁷⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 46.

¹⁷⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 161-162.

¹⁸⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 95.

ya da zayıf olduğu konusunda da bilgiler vermiştir.¹⁸¹ Bazı durumlarda da sadece hadisi aktarmış, sıhhati konusunda bir açıklama yapmamıştır.¹⁸²

El-Hererî'nin kaynak kullanımında takip ettiği diğer kategori, alıntı yaptığı kaynağı dipnot olarak göstermesidir. Bunu yaparken tamamen klasik usulleri kullanmıştır. Sadece hangi eserden alıntı yaptıysa o eserin ismini ya da yazarının ismini vermiştir. Cilt ve sayfa numaralarını vermemiştir.

Dipnot vererek gösterdiği kaynaklara baktığımız zaman, bu kaynakların çoğunlukla tefsir kitapları olduğunu görmekteyiz. El-Hererî'nin kullandığı kaynaklar hem klasik dönem, hem de çağdaş dönem eserleridir. Bu kaynakları daha çok sûreler ve ayetler arasındaki münasebet, esbâb-ı nüzul, tefsir ve kıraat vecihlerini beyan başlıkları altındaki izahlarda kullanmıştır. İrâb konularını açıklarken sadece kendi görüşleriyle yetinmiş, bu konuda diğer kaynaklardan alıntı yapmamıştır.¹⁸³

El-Hererî'nin tefsirinde kullandığı kaynaklar hakkında bize genel bir bilgi vermesi açısından birinci ciltte müracaat ettiği tefsir kaynaklarını ve bu kaynakların özelliklerini vermeye çalışacağız. Bu tespitimizi yaparken en sık kullandığı kaynaktan başlayarak bir liste oluşturacağız:

1. İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyân*'ı: El-Hererî, eserinin birinci cildinde *Ruhu'l-Beyân*'a 187 kez atıfta bulunmuştur. Bilindiği gibi bu tefsir işârî tefsirler arasında sayılmaktadır. El-Hererî, ayetlerin işârî yorumlarında en çok bu eserden istifade etmiştir. Bu durum kendisinin işârî yorumlara tefsirinde çokça yer verdiğine delil olarak değerlendirilebilir.

2. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Bahru'l-Muhît*'i: Bu tefsir Kur'an'ın edebî ve dilbilimsel yönleriyle beraber kıraat vecihlerine ağırlıklı olarak yer veren dirayet tefsiridir.¹⁸⁴ El-Hererî, kıraat vecihlerini ve Kur'an'ın belagat yönünü izahta kaynak olarak bu tefsiri kullanmıştır. Birinci ciltte 120 defa kaynak olarak göstermiştir.

3. Mustafa el-Merağî'nin *Tefsiru'l-Merağî*'si: Bu zat çağdaş dönemde *ictimâî tefsir* ekolünün Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'dan sonra en önemli temsilcilerindedir.

¹⁸¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 95.

¹⁸² el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 97.

¹⁸³ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 222-286.

¹⁸⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 553.

Tefsiri, otuz ciltten oluşan mufassal bir eserdir.¹⁸⁵ El-Hererî bu tefsiri ayetlerin manalarını izah etmek, özellikle de ayetlerin sonunda manayı özetlemek için kullanmıştır. Sadece birinci ciltte 93 defa atıfta bulunmuştur. Ayrıca bu durum el-Hererî'nin sadece klasik dönem tefsirlerinden değil, aynı zamanda çağdaş dönem tefsirlerinden de yararlandığını göstermektedir.

4. Ahmed Muhammed Şâkir'in (ö.1892/1958) *Umdetu't-Tefsir ani'l-Hâfiz b. Kesir*'idir. Mısırlı Ahmed Muhammed Şâkir, İbn Kesir'in *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim* isimli meşhur eserini beş cilt halinde özetlemiştir. Eserdeki hadislerin senedlerini hazfetmiş, zayıf ve İsrailiyyâta dair olan rivayetlerle mükerrer rivayetleri, fıkıh ve kelama dair bazı teferruatı terk etmiştir. Bu muhtasara *Umdetu't-Tefsir ani'l-Hâfiz İbn Kesir* adını vermiştir.¹⁸⁶ El-Hererî, bu tefsirden çokça alıntı yapmıştır. Sadece birinci ciltte 45 defa kaynak göstermiştir.

5. Eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî'nin (ö.1250/1834) *Fethu'l-Kadîr'i*: Yemen'de Zeydiyye mezhebinin önemli isimlerindedir. Usul ve fûru' da müçtehit bir müfessirdir. Eseri dirayet ve rivayet metotlarını bir arada cem eden, güzel ve faydalı bir tefsirdir.¹⁸⁷ El-Hererî, eş-Şevkânî'nin bu tefsirine de çokça atıfta bulunmuştur. Sadece birinci ciltte 27 kez alıntı yapmıştır. Dipnot gösterirken bazen tefsirin ismini vererek *Fethu'l-Kadîr* şeklinde bazen de yazarın ismini vererek *eş-Şevkânî* şeklinde kayıt düşmüştür.

6. Alâeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî el-Hâzin'in (ö. 741/1341) *Tefsiru'l-Hâzin* diye meşhur olan *Lübâbü't-tevil fi Meâni't-Tenzîl* isimli eseridir: Alâeddin el-Bağdâdî, kütüphane hâzinliği yaptığı için bu tefsir daha çok *Tefsir-i Hâzin* olarak meşhur olmuştur. El-Beğavî'nin *Meâlimü't-Tenzîl* ve Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* eserlerinden istifade edilerek yazılmıştır. Hem rivayet hem dirayet tefsiri özellikleri taşır. Öncelikle ayetlerin, ayet ve hadisle tefsirine özen gösterilmiş, Eş'arî ve Şafiî mezheplerinin görüşleri çerçevesinde itikadî ve fikhî hükümlere dair geniş bilgi verilmiştir. Genellikle hadislerin isnadları terkedilerek ilk râvileri ve kaynakları zikredilmekle yetinilmiştir. İsrailiyyâta çok yer verdiği için eleştiri konusu olmuştur.¹⁸⁸ Musa b. Hacı Huseyn el-İznîkî (ö.838/1434) bu

¹⁸⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 241.

¹⁸⁶ et-Tâhânî, Muhammed, "Ahmed Muhammed Şakir," *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 104-105.

¹⁸⁷ Güngör, Mevlüt, "Fethu'l-Kadîr," *DİA*, İstanbul, 1989, c. XII, s. 462.

¹⁸⁸ Eroğlu, Ali, "Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî," *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, s. 125-126.

eseri Türkçeye tercüme ederek *Enfüsü'l-Cevâhir* ismini vermiştir.¹⁸⁹ El-Hererî'nin tefsirinde kaynak olarak kullandığı tefsirler arasındadır. Birinci ciltte 22 defa kaynak göstermiştir.

7. Abdullah b. Ömer el-Beydavî'nin *Envâru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil* isimli eseridir. En bilinen dirayet tefsirlerindedir. El-Hererî'nin müracaat ettiği kaynaklar arasındadır. Birinci ciltte 17 kere atıfta bulunmuştur.

8. Süleyman b. Ömer el-Cemel'in (ö.1204/1789) *el-Fütûhatü'l-Îlâhiyye bi-Tavdîhi Tefsiri'l-Celaleyn li'd-Dakâikil-Hafiyye* isimli eseridir. *Celâleyn* tefsirinin şerhidir. El-Hererî bu tefsiri de kendi eserinde kaynak olarak kullanmıştır. Birinci ciltte 20 kere atıfta bulunmuştur.

9. Ebû Abdullah el-Kurtubî'nin *El-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an* isimli eseridir: Kurtubî'nin bu tefsiri rivayet ve dirayet tefsirlerinde bulunan özellikleri barındırsa da ahkâm tefsirleri arasında sayılmaktadır. Malikî mezhebine mensup olan Kurtubî, ayetlerin ihtiva ettiği hükümleri sıralayarak içlerinden tercihte bulunmuştur.¹⁹⁰ El-Hererî, ayetlerin fikhî tahlillerinde daha çok bu tefsiri mehzaz olarak kullanmıştır.

10. ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr'in *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm* 'idir: Çok muktadir bir âlim olan İbn Kesir, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih başta olmak üzere bir çok dalda eserler vermiştir. Tefsirde daha ziyade rivayet yolunu tercih etmiştir. Tefsirinde cerh ve ta'dile, tarihî malumata da büyük önem vermiştir.¹⁹¹ En önemli rivayet tefsirlerinden olan bu tefsir de el-Hererî'nin çok kullandığı kaynaklardandır.

Buraya kadar el-Hererî'nin sıkça müracaat ettiği kaynaklara yer verdik. Şimdi de diğer kaynaklarını görelim:

11. Ebû'l Berekât en-Nesefî: *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*: Üç ciltten müteşekkil bir tefsirdir. Kıraat vecihlerini cem eden, belagat ilimlerinin inceliklerini beyan eden itikadî konularda Ehl-i Sünnet yolu üzerine olan en önemli dirayet tefsirleri arasında yer almaktadır.¹⁹² Hererî bu tefsirede çok kere atıfta bulunmuştur.

¹⁸⁹ Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2009, s. 467-468.

¹⁹⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 524.

¹⁹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 570.

¹⁹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 539.

12. Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b.Muhammed el-Vâhidî en-Nisâburî: *el-Basît fi Tefsiri'l-Kur'an*: Rivayet tarikini benimseyen müfessirlere aittir. İşari tefsir sahibi müfessirleri, özellikle es-Sülleminin *Hakâyiku't-Tefsir* isimli çok insafsızca eleştirmiştir.¹⁹³ Vâhidî *el-Basît*'te ilk olarak kelimeleri lügat ve nahiv yönleriyle inceler sonra başta İbn Abbas olmak üzere sahabe tabîin den gelen rivayet tarikiyle ortaya koymaya çalışır.¹⁹⁴

13. Zemahşerî: *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*: "Fahr-ı Harezmi" lakabına hâiz olan Zemahşerî, ilim ve kemal yönünden zirvelerde bir âlimdir. Tefsir, hadis, lügat ve belagat ilimlerinde benzeri olmayan bir zattır. Tefsirde büyük bir değişime yol açan el-Keşşaf tefsirinde dirayet tefsirinin en güzel örneğini vermiştir. Kur'an'ın bir belagat mucizesi olduğunu ispata çalışmıştır. Kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemiştir.¹⁹⁵ El-Hererî'nin önemli kaynaklarından.

14. İbn Cerîr et-Taberî: *Câmiu'l- Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an*: İlim ve irfan tarihimizde eşine çok az tesadüf olunabilecek âlimlerdendir. Fıkıhta müçtehit, tefsirde hadiste ve tarihte asrının ferîdi olmuştur. Tefsirinde ilk üç asırda oluşan tefsir rivayetlerini toplamıştır. Rivayet tefsirlerinin en önemlilerindedir. Bu bağlamda yazıldığı zamandan günümüze kadar hep zirve noktayı işgal etmiştir. Bununla beraber dirayet yönleri de vardır.¹⁹⁶ El-Hererî'nin kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır.

15. Ebû's-Suûd Efendi: *İrşâdu'l-Akli's-Selim ila Mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*: Osmanlı şeyhülislamlarından olan Ebû's-Suûd fıkıhla ilgili birçok eser vermesine rağmen daha çok tefsiriyle tanınmıştır. Kendisi tefsirinin mukaddimesinde bu tefsiri Zemahşerî'nin *el-Keşşaf*, Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzil* ve Fahri razî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ından yararlanarak yazdığını ifade etmiştir. Hem akli hem nakli tefsir yöntemini kullanmıştır. En meşhur dirayet tefsirlerindedir.¹⁹⁷ El-Hererî belagat nüktelerini en çok bu tefsirden almıştır.

16. El-Âlûsî Şihabuddin Mahmud: *Ruhu'l Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Kerîm*: Tam adı *Rûhu'l-Meânî fi tefsiri'l-Çur'ani'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî* olup Tefsirü'l-Âlûsî diye

¹⁹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 426.

¹⁹⁴ Öztürk, *Tefsirin Halleri*, s. 86.

¹⁹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 466.

¹⁹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 364.

¹⁹⁷ Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 175- 176.

de anılır. Eserde Kur'an'ın Kur'an ve Sünnet'le yorumu esas alınmış, nüzûl sebepleri zikredilmiş, ayetler ve sûreler arasındaki irtibat gösterilmeye çalışılmış, kıraatlerden doğan anlam farklılıkları belirtilmiş ve kıraatler arasında tercih yapılmıştır. Eserde nesih konusu geniş biçimde anlatılmış, Kur'an ile hadiste neshin vuku bulabileceği belirtilerek ayet ve hadislerden deliller getirilmiştir. Kelâm konularında Selef yolunun daha sağlam olduğu vurgulanmıştır. Âlûsî ayetleri yorumlarken şiirden önemli ölçüde yararlanmış, dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirini dikkate alarak çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecaz, istiare gibi sanatları ayrıntılı biçimde incelemeye çalışmıştır. Ayetler rivayet ve dirayet metoduyla tefsir edildikten sonra işârî yorumlara da yer verilmiştir.¹⁹⁸

17. Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî: *Zâdü'l-Mesîr*: Hanbeli mezhebine mensup olan İbnü'l-Cevzî'nin bu tefsiri, rivayet tefsirleri arasında oldukça önemli bir yere sahiptir.¹⁹⁹

18. Fahreddin er-Razî: *Mefâtihu'l-Gayb*: Hem rivayet hem de dirayet üslubunu birleştiren, ayetlerin izahında sahabe-i kiramdan, tabiinden ve seleften gelen rivayetleri cem eden, sureler ve ayetler arasındaki münasebeti gösteren, ahlaka ilahiyyata, fıkha, itikada ve felsefi konulara büyük bir vukufiyetle muhakeme edilmiş bir tefsirdir.²⁰⁰ Hererî'nin önde gelen kaynaklarından.

19. Ebu Muhammed İbn Atiyye el-Endelüsî: *el-Muharrarü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*: Müfessir söz konusu eserinde rivayete ağırlık vermekle beraber, dirayet yönünü de ihmal etmemiştir. Kendi görüş ve tercihlerine de sıklıkla yer vermiştir. Gerek hadis gerekse tefsir rivayetlerini sened ve metin kritiğine tabi tutmuştur.²⁰¹ El-Hererî'nin en önemli kaynaklarından.

20. Muhammed Tahir b. Âşur: *et-Tahrir ve't-Tenvir*: Son yüzyılda yazılan en önemli tefsirlerden biridir. Eser, klasik dirayet tefsiri niteliğinde görülmekle birlikte kendine özgü bir iç plana sahiptir. Tefsire bütüncül yaklaşımla rivayet, dirayet ve işârî metodu içerisinde toplamıştır. Eserde Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Kurtubî'nin tefsirleriyle Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı başta olmak üzere daha çok dirayet tefsirlerine, ayrıca hadis, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm, tasavvuf ve siyer kaynaklarına çokça atıflar yapıldığı

¹⁹⁸ Çelik, Ahmet, *DİA*, c, XXXV, s. 235.

¹⁹⁹ Demirci, *Tefsir Usulü*, s.142.

²⁰⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 490.

²⁰¹ Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 138.

görülür. Cahiliye devrinden itibaren Arap şiirine başvurarak istiḥadda bulunmuştur. Arap atasözlerini de kullanan İbn Âşûr, tefsirinde bütün kıraat vecihlerini zikretmiştir.²⁰²

El-Hererî, bazı bilimsel konularda tefsirin dışında başka kaynakları da kullanmıştır. Örneğin, “elektrik ve telefon gibi bazı bilimsel icatların mucize olamayacağını” vurgularken *et-Tıbbu'l-Hadis* isimli kitaptan alıntı yapmıştır.²⁰³ Bazı mantık konularında *Ahmed el-Bâcûrî*'nin (ö.1277/1860) *el-Bâcûrî ale's-Süllem* isimli eserine atıfta bulunmuştur.²⁰⁴ Dilbilimsel izahlarda sarf ve nahiv kitaplarından yararlanmıştır. Bu bağlamda İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sini ve Mustafa Merağî'nin *Hidayetü't-Tâlib* isimli eserini örnek verebiliriz. Nesih konusunda Ebû Abdillâh Muhammed b. Hazm'ın (ö.456/1064) *en-Nâsihu ve'l-Mensûh* isimli eserinden yararlanmıştır. Nesih konusunda ağırlıklı olarak bu eseri kaynak göstermiştir.

Burada ismini zikredemediğimiz daha birçok kaynaktan yararlanan el-Hererî'nin birinci ciltte en çok kullandığı ilk üç eser: İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyan*'ı, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Bahru'l-Muhit*'i ve Mustafa el-Merâğî'nin *Tefsiru'l-Merâğî* isimli eserleridir.

El-Hererî'nin tefsir yaparken diğer kaynaklara başvurma nedenlerini şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Ayetlerin tefsiriyle ilgili farklı ihtimalleri ve farklı görüşleri ortaya koyarak anlam zenginliğine ulaşmak.
2. Yaptığı atıflarla kendi özgün görüşlerini desteklemek.
3. Kur'an'da geçen kavramları izah ederken farklı görüşler arasında okuyucuya mukayese imkânı vermek.

2.2.4. Tefsirdeki Yöntemi

El-Hererî, Arabî ve şer'î ilimlerde büyük bir yeterliliğe sahiptir. Telif ettiği eserlerde ve özellikle en önemli eseri olan bu tefsirde, ilmî enginliğini ve derinliğini

²⁰² Coşkun, Ahmet, “et-Tahrîr ve't-Tenvîr” *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 430.

²⁰³ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 431.

²⁰⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 55.

müşahede etmekteyiz. Bu tefsiri yazarken, seleften gelen birikimden istifade etmekle birlikte kendine ait yöntemini oluşturmuştur.

Ayetlerin tefsiri çerçevesinde kendinden önceki dönemlerde yazılan eserlerde önemli gördüğü malumatı derleyerek özet halinde aktarmıştır. Kendi özgün görüşlerini de genellikle bu alıntı ve atıflar arasında dile getirmiştir. Bu durum el-Hererî'nin tefsirinde uyguladığı genel bir yöntem olmakla beraber, hiç alıntı yapmadan, atıfta bulunmadan kendi ilmî dirayetiyle tefsir ettiği ayetler çoğunluktadır. Ahkâm ayetlerinin sonunda kendi özgün görüşlerine çokça yer vermiştir. Özellikle ayetlerin dilbilimsel yönlerini izah ederken başka kaynak kullanmayışı dikkat çekicidir. El-Hererî, kendi tefsir metodunu, birinci cildin mukaddimesinde şu sözleriyle özetlemiştir:

فتصدیت لها بشرح يذكر تناسبه، وينقل أسبابه، ويفك تراكيبه، ويحل معانيه، ويُعرّف مبانيه، ويبين تصاريفه، ويُفصح بلاغته وفصاحته، ويكشف محاسنه وبداعته

Ayetler ve sûreler arasındaki münasebeti zikreden, esbab-ı nüzulünü nakleden, terkiplerinin gramer yönlerini çözümleyen, kelimelerin manalarını açıklayan, irâbını bildiren, kelime tasriflerini ve çekimlerini beyan eden, belagat ve fesahatini ortaya koyan, lafzî ve manevisi güzelliklerini ve edebî yönlerini keşfeden bir tefsir yazmaya giriştim.²⁰⁵

Bu ifadeleriyle el-Hererî, tefsirdeki metodunu ve izleyeceği yol haritasını ortaya koymuştur. Bu metodu her sûrenin tefsirinde titizlikle uyguladığını görüyoruz. El-Hererî'nin tefsirinde kullandığı ana başlıklar şunlardır: Sûreye Giriş, Münasebet, Esbâb-ı Nüzul, Tefsir ve Kıraat Vecihleri, Irâb, Tasrif ve Lügat ile Belagat başlıklarıdır.

2.2.4.1. Sûreye Giriş

El-Hererî, sûreye giriş kısmını altı aşamada değerlendirmiştir. Sûreye ilgili bilinmesi gereken zarurî bilgileri tefsire geçmeden ele almıştır. Bir bakıma sûrenin özetini ve kimliğini vermiştir. Böylelikle okuyucuyu zihin ve düşünce olarak hazırlayıp sûreyi anlamaya yönlendirmiştir. Bu mukaddimeler her sûrenin baş tarafında vardır.

²⁰⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 9.

Sûrenin ismi: El-Hererî, sûrenin girişinde önce o sûrenin ismini zikrederek başlamıştır.²⁰⁶ Bir sûrenin birden çok ismi varsa o isimlere de yer vermiştir. Örneğin, Fatiha Sûresinin yirmi,²⁰⁷ Tevbe Sûresinin on isminin olduğunu zikretmiştir.²⁰⁸ Zümer Sûresinin “Guref”,²⁰⁹ Sâd Sûresinin “Dâvûd”,²¹⁰ Alak Sûresinin “İkra” olarak da isimlendirildiğini bildirmiştir.²¹¹

İsmlendirmelerle ilgili bazen hiçbir açıklama yapmadan sadece isim vermekle yetinmiş, bazen de isimlendirilme gerekçesini açıklamıştır. Örneğin, “Müminûn” ve “Nûr” sûrelerinin isimlerine dair hiçbir açıklamaya yer vermezken, bunları takip eden “Furkân” Sûresinin bu isimle isimlendirilme gerekçesini açıklamıştır.²¹²

İsmlendirme konusunda dikkat çeken bir hususta sûre isimlerinin içtihadî mi, yoksa tevkîfî mi olduğu konusudur. El-Hererî, bu konuyla ilgili olarak Bakara Sûresinin girişinde Suyutî'nin *et-Tahbîr* isimli eserinden nakilde bulunarak, sûrelerin Kur'an'da zikredilen isimlerinin tevkîfî olmasının yanı sıra sahabe ve tabiînden birçoğunun sûrelere çok değişik isimler verdiklerini örnekleriyle birlikte zikretmiştir.²¹³

Mekkî-Medenî bilgisi: El-Hererî, isimlendirmeden sonra, o sûrenin Mekkî ya da Medenî olduğunu beyana geçmiştir. Tefsirinin mukaddimesinde Mekkî-Medenî hakkında tafsilatlı bilgi verdiği için tefsirde çok ayrıntıya girmeden her sûrenin nerede ve hangi sûreden önce ya da sonra indiğini bildirmiştir. Örneğin, “Bakara Sûresi tamamı Medenî'dir. Mutaaffifîn Sûresinden sonra nazil olmuştur. Medine'de nazil olan ilk sûredir.” demiştir.²¹⁴ Eğer sûrenin nerede indiğine dair ihtilaflar varsa, onları da açıklamış, içlerinden tercihte bulunmuştur.²¹⁵ Sûre Medenî olduğu halde içerisinde Mekkî ayetler varsa, ya da aksine Mekkî olduğu halde içerisinde Medine'de nazil olan ayetler varsa, bunları da sahabe ve tabiîn rivayetleriyle açıklamıştır.²¹⁶

²⁰⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 43, 94; c. IV, s.166.

²⁰⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 44-45.

²⁰⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. XI, s. 117.

²⁰⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. XXIV, s. 470.

²¹⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. XXIV, s. 305.

²¹¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. XXXII, s. 144.

²¹² el-Hererî, *Hadâik*, c. XIX, s. 8, 199, 465.

²¹³ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 98.

²¹⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 94.

²¹⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 43.

²¹⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. XV, s. 132.

Sûrenin ayet, kelime ve harf sayısı: Sûrelerin tefsirine başlamadan önce isimlendirme ve Mekkkî ya da Medenî olduğunu beyandan sora her sûrenin ayet, kelime ve harf sayısını bildirmiştir. Bu konuda farklı görüşler varsa onlara da yer vermiştir.²¹⁷ Örneğin el-Herefî'nin belirttiğine göre "Fatıha Sûresi yedi ayet, yirmi yedi kelime, yüz kırk harftir. Fatıha Sûresinin yedi ayet olduğunda ittifak vardır. Ancak Hüseyin el-Cu'fî altı ayet olduğunu söylemiştir. Bu görüş şazdır."²¹⁸ "Bakara Sûresi iki yüz seksen altı ayet, altı bin yüz yirmi altı kelime, yirmi beş bin beş yüz harftir."²¹⁹ "Kevser Sûresi üç ayet, on kelime, kırk iki harftir."²²⁰

Sûrenin fazileti: El-Herefî, sûrenin tefsirine başlamadan önce genellikle o sûrenin faziletine dair hadisleri zikretmiştir. Bu konuda zengin sayılacak nakiller yapmıştır. Hadislerin öncelikle sahih kaynaklardan nakledilmesine dikkat etmiştir.²²¹ Bununla beraber bazı sûrelerin faziletine dair özellikle Beydâvî tefsirinden nakillerde bulunmuş, bunların sonunda "ولكن لا اصل له" "Ancak bu hadisin aslı yoktur"²²² ya da "ولكن فيه مقال" "Bunda söylenecek söz vardır."²²³ gibi cümlelerle bu rivayetlerin sahih olmadığına dikkat çekmiştir.

Bakara Sûresinin faziletine dair birçok sahih hadis zikrettikten sonra şu ifadeyi kullanmıştır: "Bu sûre hakkında sahih, hasen, garib ve mevzu olan birçok hadis varit olmuştur."²²⁴ Yine Fîl Sûresinin fazileti hakkında Beydâvî'den naklen bir hadis zikretmiş, sonra da "ولكن لا اصل له" "Bunun aslı yoktur." diyerek okuyucuyu bu konuda uyarmıştır. Bazı sûrelerin faziletine dair her hangi bir açıklamaya yer vermemiştir.

Nâsîh-Mensûh bilgisi: Her Sûresin başında ya da sonunda o sûre içerisinde nâsîh ya da mensûh ayet olup olmadığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Mensûh ayetler varsa hangi ayetler olduğunu ve hangi ayetlerle mensûh olduklarını açıklamıştır. Örneğin Fatıha Sûresinin faziletlerini anlattıktan sonra şu ifadeyi kullanmıştır; "Bu sûrenin hepsi muhkemdir. Kendisinde nâsîh ve mensûh ayet yoktur."²²⁵ Bakara Sûresinin sonunda yirmi

²¹⁷ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 43.

²¹⁸ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 43.

²¹⁹ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 94.

²²⁰ el-Herefî, *Hadâik*, c. XXXII, s. 374.

²²¹ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 168.

²²² el-Herefî, *Hadâik*, c. XXXI, s. 370.

²²³ el-Herefî, *Hadâik*, c. XXXI, s. 399.

²²⁴ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 92.

²²⁵ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 47.

altı ayetin mensûh olduğunu, hangi ayetlerle neshedildiklerini açıklamıştır.²²⁶ Yine Nisâ Sûresinin evvelinde yirmi dört ayetin mensûh olduğunu söylemiştir. Devamında bu ayetleri sırasıyla zikretmiş, hangi ayetin hangi ayetle neshedildiğini tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır.²²⁷ Kendisinde nesih olmayan sûreleri de “Bu sûrenin bütün ayetleri muhkemdir, kendisinde nesih yoktur” ifadeleriyle kayıtlamıştır.²²⁸

Sûrenin konusu: El-Hererî, sûrenin tefsirlerine başlamadan önce bazı sûrelerin ana konularını maddeler halinde sıralayarak daha iyi anlaşılması konusunda yol gösterici olmuştur. Nisâ Sûresinin girişinde “Bu sûrenin ihtiva ettiği konular” başlığı altında uzunca izahlarda bulunmuştur.²²⁹ Yusuf Sûresinin evvelinde -diğer sûrelerin evvelinde görmediğimiz- bir mukaddime ile başlamıştır. El-Hererî, bu mukaddime Hz. Yusuf’un yaşadıklarının herkes için bir ibret numunesi olduğunu bildirmiştir. Günümüzde İslam toplumunu içten içe kemiren bazı sosyal olayların sebeplerine işaret etmiştir. Bu sayede sûrenin daha iyi anlaşılmasını hedeflemiştir.²³⁰

2.2.4.2. Sûreler ve Ayetler Arasında Münasebet

El-Hererî’nin kullandığı en önemli tefsir yöntemlerinden biri de münasebet konusudur. O münasebeti iki şekilde ele almıştır. Önce sûrenin bir önceki sûre ya da sûrelerle olan münasebetini değerlendirmiştir. Sonra da sûreleri tefsir ederken öncelikle ayetleri mana ve muhteva açısından gruplandırmış, bu ayet grupları arasındaki münasebeti göstermiştir. Sûreler arasındaki münasebeti sûrenin girişinde, ayet grupları arasındaki münasebeti de ayetlerin tefsirinde birinci aşama olarak ele almıştır.

El-Hererî, tefsirinde hiç ihmal etmeden münasebet konularına yer vermiştir. Sûreler ve ayetler arası münasebeti anlatırken bazen çok kısa bilgilerle,²³¹ bazen de maddeler halinde konuyu uzunca izahlarla değerlendirmiştir.²³² Münasebet konularını daha çok çağdaş dönem müfessirlerinden *Mustafa el-Merağî*’nin tefsirinden istifade ederek işlediği görülmüştür.

²²⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 162-165.

²²⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. VI, s. 370- 374.

²²⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. XXII, s. 74.

²²⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. VI, s. 368-370.

²³⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. XIII, s. 300- 304.

²³¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 94.

²³² el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 166-167.

2.2.4.3. Esbâb-ı Nüzul

Kur'an'ın hikmetini ve hükümlerini en iyi anlamının yollarından biri de esbâb-ı nüzuldür. Sebeb-i nüzülü bilmek sadece tarihi olayların bilinmesine değil, aynı zamanda murad-ı ilahinin doğru anlaşılmasına da çok büyük katkı sunmaktadır. Çünkü bu konu ayetlerin anlaşılmasında en önemli dış bağlamdır.

El-Hererî, sûrelerin evvelinde ve sûre içerisindeki ayet gruplarının tefsirlerine başlamadan önce üçüncü aşamada esbâb-ı nüzülü anlatmıştır. Sebeb-i nüzulünü vermeden tefsirine başladığı sûre ya da ayet grubu çok azdır. Bazı sûre ve ayet gruplarında nüzul sebebine yer vermemiştir. En'âm Sûresinin ilk ayetlerinin tefsirinde, “Bu ayetlerin sebebi nüzülü bulunmamaktadır. Allah Teâlâ kullarına nasıl hamd-ü senada bulunacaklarını öğretmek için bu ayetleri inzal etmiştir.”²³³ ifadeleriyle bazı ayetlerin ya da sûrelerin özel bir nüzul sebebinin olmadığını bildirmiştir. Nüzul sebeplerini bayan ederken hadis kaynakları başta olmak üzere değişik tefsirlerden ve siyer kaynaklarından nakillerde bulunmuştur.

2.2.4.4. Tefsir ve Kıraat Vecihleri

El-Hererî'nin tefsirinin ağırlık merkezini bu bölüm oluşturmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere el-Hererî, tefsirini altı aşamalı bir plan üzerine inşa etmiştir. Sûrelerin mukaddimesinde isimlendirme, ayet sayısı, nesih konusunu, münasebet ve sebebi nüzul gibi konuları anlattıktan sonra esas maksadı olan açıklamaları bu başlık altında ele almıştır.

Dirayet ağırlıklı olarak ayetleri kelime kelime açıklamıştır. Bu bağlamda şiir ile istişhâd konusuna da zaman zaman yer vermiştir. Gerekli olan yerlerde rivayete de müracaat ederek, ayetin ayetle, ayetin sünnetle, sahabe ve tabiîn kavliyle tefsirini çok etkili kullanmıştır. İşârî yorumlara çokça yer veren el-Hererî, bu bölümde ahkâm ile ilgili ayetlerde fikhî izahlara da temas etmiştir. Gerekli gördüğü yerlerde *Fâide* ya da *Fasıl* başlıkları altında konuyla ilgili görüşleri daha derli toplu olarak aktarmıştır. Bazen de ayetlerin daha iyi anlaşılması için konuyla ilgili sorular sorup cevaplarını da kendisi vererek izah ve tefsir alanını genişletmiştir. Diğer tefsir kaynaklarından nakillere en çok bu

²³³ el-Hererî, *Hadâik*, c. VIII, s. 192.

başlık altında yer vererek okuyucuya farklı görüşler arasında mukayese yapma imkânı sunmuştur.

Kıraat vecihlerini açıklarken, değişik kıraat vecihlerini aktarıp cumhurun görüşleriyle mukayese etmiştir. Kıraat-ı seb'a ve aşere imamlarının kıraatlerine yer vermiştir. Sahabeden gelen kıraat vecihlerini ve şâz kıraatleri de zaman zaman zikretmiştir.

2.2.4.5. İrâb

El-Hererî'nin tefsir yöntemlerinden biri de Kur'an'ın nahiv ilmi yönünden incelenmesi ve irâbın çözülmesidir. Mukaddimesinin beşinci faslını da “*Kur'an'ın irâbını bilmek*” konusuna ayırmıştır. El-Hererî, Kur'an'ın irâbı konusunda hadisler naklederek konunun önemi üzerinde durmuştur. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in: "أعربوا القرآن والتمسوا غرائبه" “*Kur'an'ı irab ediniz ve ğarib kelimelerinin manalarını araştırınız.*” buyurduğunu nakletmiştir.²³⁴

El-Hererî, sûre içerisinde mana bütünlüğü çerçevesinde tefsir etmek için ayırdığı ayet gruplarının tefsir ve kıraat vecihlerini beyandan sonra “irâb” başlığı altında ayetlerin gramer tahlillerini yapmıştır. Her cümle ve terki bin cümle içindeki konumunu (mahallini) tafsilatlı olarak çözüme kavuşturmuştur. Kur'an'ın irâbını beyan ederken, sadece lüzumlu gördüğü cümle ve terkipleri değil, her ayeti ve her cümleyi irâb yönünden tahlil etmiştir. İrâbını açıklamadığı tek bir kelime neredeyse yoktur. Bu konuda iki meşhur dil okulu olan Basra ve Küfe ekollerinin filolojik değerlendirmelerine tefsirinde yer vermiştir. Gerekli gördüğü yerlerde meşhur nahivcilerden nakillerde bulunmuştur. Bu izahları yaparken daha geniş tafsilat verme ihtiyacı duyduğu yerlerde *Fâide* ya da *Fasıl*²³⁵ başlığı altında bilgiler aktarmıştır.²³⁶

2.2.4.6. Kelimelerin İştikâkı ve Lügat Manaları

Tefsirin bu bölümünde el-Hererî, öncelikle kelimelerin istikak ve çekim yönleri üzerinde durmuştur. İletli kelimelerde kâidelerin gerektirdiği nakil, ibdâl ve hazıf gibi

²³⁴ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 41.

²³⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 152.

²³⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 270.

uygulamaların nasıl olacağını izah etmiştir.²³⁷ Yaptığı i'lâl ve idğamların dayandığı kaideleri İbn Malik'in *Elfiyye* isimli eserinden naklettiği şiirlerle teyit etmiştir.²³⁸

Kur'an'da geçen kelimeleri lügat tahlilleri bakımından ele alması oldukça fazladır. Kelimelerin lügat manalarını açıklarken Arap şiiriyle istiḥadda bulunmuştur.²³⁹ Nahiv ile ilgili vecihleri açıklarken bazen meşhur nahiv âlimlerinin görüşlerine de yer vermiştir.²⁴⁰ Fiillerin kalıp ve bina tahlillerini yaparken "Kamus sahibi böyle dedi" gibi ifadelerle lügat kitaplarına işarette bulunmuştur.²⁴¹ Bazen de bir kelime hakkındaki farklı görüşleri anlattıktan sonra bunlar arasından tercihte bulunmuştur.²⁴²

2.2.4.7. Belagat

Tefsir edilen her ayet grubunun ya da sûrenin sonunda " Bu ayetler fesahat ve belagatten birçok nükte ihtiva etmektedir." diyerek önemli gördüğü terkip ve kelimelerdeki belagat noktelerini ve bedî sanatları çok fazla ayrıntıya girmeden izah etmiştir. Özellikle mecaz-ı mursal, istiare çeşitleri ve bedî sanatlar üzerinde durmuştur. Ayetlerin belagatini izah ederken Ebu Hayyan,²⁴³ Zemahşerî²⁴⁴ ve Ebû's-Suûd gibi müfessirlerin tefsirlerinden nakillerde bulunmuştur.²⁴⁵

3. EL-HERERÎ'NİN MUKADDİMESİNDE KUR'AN İLİMLERİ

Tefsir mukaddimelerinin varlığı neredeyse tefsir tarihiyle eş zamanlıdır. Geçmişten günümüze kadar yazılan tefsirlerde ya bağımsız bir bölüm olarak ya da tefsirin girişinde mukaddimeler yer almıştır. Müfessirler bu mukaddimelerde tefsirlerini hangi yöntemle yazacaklarının ipuçlarını vermişlerdir. Bu itibarla tefsir mukaddimleri, bir müfessirin yöntemiyle ilgili müracaat edilebilecek öncelikli kaynaklardır. Elbette bu

²³⁷ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 130.

²³⁸ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 130-344.

²³⁹ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 153.

²⁴⁰ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 400.

²⁴¹ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 403.

²⁴² el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 403.

²⁴³ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 32.

²⁴⁴ el-Herefî, *Hadâik*, c. I, s. 244.

²⁴⁵ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 323.

mukaddimeler her müfessirin gerek dirayeti, gerek tefsire ve Kur'an ilimlerine olan vukufiyeti ve gerekse tefsirde öncelik verdiği konular yönünden bazı farklılıklar arz eder.

İlk üç asrın tefsir rivayetlerinin birikimi olan Taberî'nin tefsiri, kendinden önceki ve sonraki asırlar arasında köprü vazifesi görmektedir. Taberî, tefsirinin başında tefsir ilmine dair bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddime on ana başlık altında tefsir usulü ve Kur'an ilimlerini incelemiştir.

Taberî'nin mukaddimesinde üzerinde durduğu önemli hususlardan bazıları şunlardır: Kur'an'ın diliyle Hz. Peygamberin konuştuğu dilin aynı olması, Kur'an'da Arapçadan başka kelimelerin olmaması, Kur'an'ın rey ile tefsirine dair haberler, Kur'an tefsirinin önemi, Kur'an'ın farklı Arap lehçeleri üzerine indirilmesi, Kur'an'ın tefsir edilmesine karşı çıkanların yanlış yorumladıkları bazı haberler, Tefsirleri övülen ve yerilen kimseler hakkında seleften gelen bazı haberler. Taberî'nin mukaddimesinde yer alan konuların hemen hepsinin sonraki dönem tefsir mukaddimelerine kaynaklık ettiğini söylememiz mümkündür. Zaman ilerledikçe konuları ve içeriği genişleyen tefsir mukaddimeleri bir tür *Ulûmu'l-Kur'an* eserleri haline gelmiştir.

Çağdaş dönemin önde gelen müfessirlerinden biri olan İbn Âşûr'un *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* isimli eseri son yüzyılda yazılan en önemli tefsirlerden biridir. İbn Âşûr da bu tefsirin birinci cildine Kur'an ilimlerinden bahseden on mukaddime ile başlamıştır. Birinci mukaddime tefsirin tarifine ve müstakil bir ilim olup olmadığı tartışmalarına yer vermiştir. İkinci mukaddime tefsir ilmiyle ilgili müfessirin bilmesi zarurî olan ilimleri ele almıştır. Üçüncü mukaddime tefsir çeşitlerini ve dirayet tefsirinin sıhhat şartlarını açıklayarak bâtinî ve işârî tefsirleri karşılaştırmıştır. Dördüncü mukaddime Kur'an'ın hedeflediği aslî maksatların sekiz temel hedef olup, müfessirin vazifesinin bu maksatları açık bir üslupla aktarmak olduğunu ifade etmiştir. Beşinci mukaddime nüzul sebeplerini ve kaynaklarını açıklamıştır. Altıncı mukaddime kıraat vecihlerinin önemini, tefsirle ilişkisi olan ve olmayan kıraatları, yedinci mukaddime Kur'an kıssalarını ve kıssaların ifade ettiği manaları on aşamada değerlendirmiştir. Sekizinci mukaddime Kur'an, ayet, sûre kavramlarının anlamları, sûrelerin isimleri ve tertibini beyan etmiştir. Dokuzuncu mukaddime Kur'an'ın cümle ve terkiplerinin taşıdığı hakikat, mecaz, kinaye, sarih, fasıl,

vasıl ve vakıf gibi yönlerini ele almıştır. İbn Âşûr son olarak onuncu mukaddimeyi Kur'an'ın i'câzına ve bu i'cazi anlayabilmek için yapılan çalışmalara tahsis etmiştir.²⁴⁶

Geçmişten günümüze bu hizmeti üzerine alan müfessirler tarafından bu konuda gayet zengin ve geniş bir edebiyat oluşturulmuştur. Günümüzde de bu çalışmalar hız kesmeden devam etmektedir. Bu silsilenin bir halkası olan el-Hererî'de tefsir mukaddimesi yazma geleneğini devam ettirmiştir.

El-Hererî, yazdığı tefsirin daha iyi anlaşılması için başlı başına bir cilt halinde bir mukaddime yazmıştır. Tefsirinin 33. cildini oluşturmaktadır. Kendisinin tefsir ilmine bakış açısını yansıtan bu mukaddimeye *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân* tefsirinin sahasında bulunan misafirlere ikram anlamını taşıyan *Nüzül-ü Kirami'd-Dıyfân fi Sâhati Hadâiki'r-Ravhi ve'r-Rayhân* ismini vermiştir. İçerik olarak önceki dönemlerde yazılan mukaddimelere yakındır. Bir yönüyle Kur'an ilimlerine, diğer bir yönüyle de tefsir usulü ve tarihine benzeyen bu mukaddimede Kur'an'ın anlaşılması için lazım gelen konular üzerinde durmuştur. İbn Âşûr'un on başlık altında ele aldığı konuları, el-Hererî daha da genişleterek otuz fasıl halinde düzenlemiştir.

El-Hererî'nin mukaddimede incelediği konulara baktığımızda bunları üç grupta toplamak mümkündür. Birincisi, Kur'an'ın öğrenilmesi, öğretilmesi ve okunmasıyla ilgili uyulması gereken manevi edepler, Kur'an okumanın keyfiyeti, mekruh ve haram olan okuyuş, Kur'an ve ilim ehlinin riya ve benzeri davranışlardan sakınması, Kur'an ehlinin gafil olmaması gereken hususlar, Kur'an ehlinin değeri, gibi fasıllar altında fezâil-i Kur'an konularına giren manevi edeplere dikkat çekmiştir.²⁴⁷ Diğer tefsir mukaddimelerine baktığımız zaman bu gibi konulara ya hiç yer verilmediği ya da çok kısa temas edildiği görülür. El-Hererî'nin bu konularda çok hassas davrandığını müşahade etmekteyiz.

İkinci aşamada, Kur'an'ın irâbını öğrenmeye teşvik, Kur'an'ın yedi harf üzerine indirilmesi, Kur'an'ın cem edilmesi, Hz. Osman'ın Mushaflar yazdırarak onları çoğaltması, Rasulullah hayattayken Kur'an'ı ezberleyen sahabeler, Kur'an ayetlerinin ve sûrelerinin tertibi, Kur'an ayetlerinin, kelimelerinin ve harflerinin sayısı, Kur'an'ın ta'şîr ve tahmîsi, sûre başlarının ve sonlarının belirlenmesi ve ayet sonlarına nokta konması, Mushaflara nokta, hareke, şedde, medd, hemze ve gunne işaretlerinin konması, Kur'an'a

²⁴⁶ Bu bölümler için bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. I, s. 1-130.

²⁴⁷ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 20, 21, 26, 30, 57, 65.

hareke ve irâbı ilk olarak kimin vaz ettiği, Kur'an'daki hece harflerinin sayısı, Kur'an, Sûre, Kelime ve Harf kavramlarının manaları gibi başlıklar altında da Kur'an'ın nazmını ve resm-i hattını ilgilendiren daha çok şekilsel konulara temas ettiğine şahit olmaktayız.

Üçüncü aşamada da Kur'an'ın tefsiri ve tefsir ehlinin fazileti, Re'y ile tefsir ve müfessirlerin mertebeleri, Kur'an'ın Sünnet ile beyanı, Neshin manası, şartları ve kısımları, Nâsîh ve Mensûh, Nâsîh ve Mensûh yönünden sûrelerin taksimi, Seyf ayetiyle mensûh olan ayetler, Esbâb-ı nüzul hakkında aslî bir kâide, Sûrelerin fazileti hakkında uydurma hadisler, Hz. Osman Mushafı'nda ziyadelik ve noksanlık var diyenlere reddiye, Kur'an'da Arapçadan başka lügatlerde kelimelerin olmadığı, Kur'an'ın i'cazı ve mucizelerin taksimi gibi başlıklar altında tefsir usulünü ve Kur'an ilimlerini ilgilendiren konular incelemiştir.

Bu mukaddimenin en dikkat çeken yönleri Kur'an ile meşgul olanların öncelikle Kur'an'a manevî saygıda kusur etmemeleri gerektiği hususudur. El-Hereri'nin Kur'an'ın nazmını ilgilendiren lafzî ayrıntılara da detaylı olarak yer verdiğine şahit oluyoruz. Sûrelerin fazileti hakkında zikredilen uydurma hadisler faslında çok önemli bir konuya temas ederek sûrelerin ve ibadetlerin faziletine dair zikredilen mevzu hadislerin yalan ve aslı olmayan sözler olduğunu vurgulayıp bunların uydurulma sebepleri üzerinde durmuştur.

El-Hereri'nin tefsirinde takip ettiği metodu burada kısaca özetlemeye çalıştık. Bundan sonraki bölümde Al-i İmrân Sûresi örneğinde tefsirinin yöntemini Kur'an ilimleri ve tefsir çeşitleri bağlamında ortaya koymaya gayret edeceğiz. Böylelikle parçadan bütüne –özelden genele- hareket ederek tefsirin tamamı hakkında genel bir bilgi sahibi olma hedefimizi gerçekleştirmeye çalışacağız.

BÖLÜM III

EL-HERERÎ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ (ÂL-İ İMRAN SÛRESİ ÖRNEĞİ)

1-ULÛMU'L-KUR'AN

3.1.1. Hurûf-u Mukatta'a

Kur'an'da bazı sûrelerin baş tarafında bazen basit bazen de mürekkep şekilde bulunan, hecelenerek okunan kesik harflere *Hurûf-u Mukatta'a* denir.²⁴⁸ El-Hererî, bu harflerle ilgili görüşlerine daha çok Bakara Sûresinin ilk ayetinde yer vermiştir.

Öncelikle bu harflerin bazı sûrelerin baş tarafında "ن" "ق" "ص" gibi tek harf olarak, bazılarının "يس" "طس" gibi ikili, bazılarının "الم" gibi üçlü, bazılarının "المص" gibi dördü ve "كيعص" gibi beş harfli olarak bulunduğunu belirttikten sonra, bunların manalarının sadece Allah'a mahsus olduğunu, hem lafızlarının hem de manalarının müteşâbih olduğunu bildirmiştir. Bu harflerin insanlar tarafından bilinen manaları olmadığı için bunlar hakkında irâbın söz konusu olmayacağını vurgulamıştır.²⁴⁹ El-Hererî, bu bilgileri verdikten sonra, müfessirlerin bu konuyla ilgili görüşlerini aktarmıştır.

1. Bu harfler, Kur'an'ın sırlarındandır. Manaları insanlardan perdelenmiş ve gizlenmiştir. Bu harfler, Allah Teâlâ'nın, ilmmini kendisine mahsus kıldığı müteşâbih kelimelerdendir. Biz bu harflerin zahirlerine inanırız. Bunların ilmmini Allah'a havale ederiz. Bu harflerin sûre evvelerinde gelmesi Kur'an'ın i'cazına aittir.
2. Bu harflerin her biri Allah Teâlâ'nın isimlerinden bir ismin rumuz ve anahtarındır. "الم"de elif harfî "Allah" isminin, lâm "Latîf" isminin, mîm "Mecîd" isminin anahtarındır. Yine "الر" "Ben gören Allah'ım" "ق" "Kâdir" "ن" "Nûr ve Nâsır" isimlerinin baş harflerine delalet eder. El-Hererî, kelimenin birinci harfinin kelimenin tamamına delalet ettiğine dair Arab şiirinden istişhadda bulunmuştur. Kur'an'ın indiği

²⁴⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 134.

²⁴⁹ el-Hererî, *Hadaik*, c. I, s. 101.

dönemde Arap şiirinde de Kur'an'da mukatta'a harflerinin kullanılmasına benzer bir kullanım söz konusudur.²⁵⁰

3. Bazı sûrelerin evvelinde bulunun bu harfler, Kur'an'ın "Elif", "Be", "Te"... gibi hece harflerinden mürekkep olduğuna delalet etmektedir. Kur'an'a karşı gelenlere ve inkâr edenlere meydan okuyarak onlara Kur'an'ın tanıdıkları harflerden oluştuğunu göstererek, güçleri yetiyorsa bir mislini daha getirmelerini istemiş, tehdâde bulunmuştur.

El-Hererî, bu görüşlerin yanı sıra çağdaş dönem müfessirlerinden Mustafa Meragî'den naklen, bu harflerin "nida" ve "tembih" harfleri gibi dinleyenleri uyarmak için gelen harfler olduğunu aktarmıştır.

El-Hererî, bu harflerin irâbıyla ilgili bilgilere de yer vermiştir. Bu harfler, manaları olmayan hece harfleri olarak değerlendirildiğinde irâbdan mahalleri yoktur. Herhangi bir hareke ve irâb almazlar. Tercih edilen görüş budur. Bu harflerin yukarda işaret edilen çeşitli manaları ifade etmesi durumunda, terkipte bulunan isimler oldukları için irâb kabul ederler. Bu durumda "raf", nasb ve cer" olmak üzere üç çeşit irâb alırlar. Raf, iki vecihtir. Birincisi, bu harfler mübtedâdır, kendilerinden sonra gelen kelime ya da cümle haberdir. İkincisi, bu harfler mahzûf mübtedânın haberevidir. Her iki durumda da mahallen merfûdur. Nasb irâbı, manaya uygun bir fiilin takdir edilmesiyle yani mukadder fiilin mef'ûlü bihi olmakla mahallen mensûbtur. "اقرأ الم" takdirindedir. Bu harflerin cer okunması ise mahzûf harfî cer iledir. Bu harfler muksem bih olup kase m harfî olan harfî cer mahzûftur.²⁵¹ Bu harflerin hafzedilmiş bir harfî cer ile mecrûr olmasına Zemahşerî'nin cevaz verdiğini bildiren el-Hererî, bu görüşün zayıf olduğunu vurgulamıştır.²⁵²

Bakara Sûresinde bu bilgileri verdikten sonra, Âl-i İmrân Sûresinde daha açık nakillerde bulunmuştur. Buna göre Şa'bî (ö.104/722), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778) ve bazı muhaddisler, "Her kitapta Allah'ın sırlarından bir sır vardır. Kur'an'daki sırrı da bu harflerdir. Bu harfler, ilmi Allah'a mahsus olan müteşâbihlerdendir." demişlerdir. Bu görüş, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'den rivayetedilmiştir.²⁵³

²⁵⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 102.

²⁵¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 103-104.

²⁵² el-Hererî, *Hadaik*, c. I, s. 104.

²⁵³ el-Hererî, *Hadaik*, c. IV, s. 170-171.

El-Hererî, Âl-i İmrân Sûresinde de Bakara Sûresi'nin evvelinde anlattığı konuları ve irâb vecihlerini özetleyerek huruf-u mukatta'a konusunu tamamlamıştır. Kendisi de konuyla ilgili farklı görüşleri aktardıktan sonra, selefin yolundan giderek "الله اعلم بمراده به" tabiriyle bu harflerin lafız ve manaların müteşâbih olduklarını vurgulamış, bu konuda herhangi bir tartışmaya girmemiştir.

3.1.2. Mekkî ve Medenî

Kur'an'ın indiriliş sürecinin yaklaşık on üç yılı Mekke, on yılı Medine döneminde olmuştur. Bu yönüyle Kur'an sûreleri Mekkî ve Medenî olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Sûrelerin ve ayetlerin Mekkî ya da Medenî olması tefsir ilmi açısından çok önemlidir. Çünkü nesih konusu başta olmak üzere teşrî sürecinin bilinmesi, tedrici olarak oluşan manevî tekâmülün gelişiminin izlenmesi, ayetlerin ve sûrelerin kendi bağlamları dâhilinde yorumlanması, naslarla olgular arasındaki ilişkinin daha sağlıklı olarak ortaya konması büyük ölçüde Mekkî ve Medenî bilgisiyle ilgilidir. Bu itibarla Suyûtî, *el-İtkân*'da bu konuyu Kur'an ilimlerinin ilk sırasına yerleştirmiştir.²⁵⁴

Mekkî ve Medenî sûrelerin tespiti konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Mekânı dikkate alanlar Mekke ve civarında nazil olanlara Mekkî, Medine ve civarında nazil olanlara da Medenî demişlerdir. Muhatapları dikkate alanlar Mekke ahalisine hitap eden ayet ve sûreleri Mekkî, Medine ahalisine hitap edenleri de Medenî kabul etmişlerdir. Zamanı/hicreti dikkate alanlar ise, hicretten önce nazil olanları Mekkî, sonra nazil olanları da Medenî kabul etmişlerdir. Bu görüşler içerisinde tercihe şayan olan zamana göre yapılan bu son tespittir.²⁵⁵

El-Hererî de tefsirinin mukaddimesinde on beşinci fâslı bu konuya tahsis ederek "Kur'an Ayetlerinin ve Sûrelerinin Tertibi" başlığı altında bu konuyu incelemiştir. El-Hererî, bu fâsılda Mekkî ve Medenî sûrelerin sayısını bildirmiştir. El-Hererî'ye göre Mekkî sûreler seksen beş, Medeni sûreler yirmi sekizdir.²⁵⁶ Fatiha Sûresinin bir kere Mekke'de bir kere de Medine'de nazil olduğunu bildirerek bu sûreyi taksimata dâhil etmemiştir.²⁵⁷

²⁵⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 48-75.

²⁵⁵ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. I, s. 112.

²⁵⁶ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 92.

²⁵⁷ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 94.

El-Hererî, tefsirinde sûre isimlendirmesinden sonra, o sûrenin Mekkî ya da Medenî olduğunu beyana geçmiştir. Her sûrenin nerede ve hangi sûreden önce ya da sonra indiğini bildirmiştir. Bu bağlamda Âl-i İmrân Sûresinin başında “Bu sûre Medenî’dir. Çünkü seksen üçüncü ayete kadar olan kısmı, hicretin dokuzuncu yılında Medine’ye gelen Necran Hristiyan heyeti hakkında nazil olmuştur.”²⁵⁸ şeklindeki ifadeleriyle Âl-i İmrân Sûresinin Medenî olduğunu delillendirmiştir.

3.1.3. Nâsîh ve Mensûh

Kur’an’da nesih meselesi İslam’ın ilk devirlerinden beri tartışmalı konulardan biridir. Gerek tefsir usulünde gerekse fıkıh usulünde tartışılmıştır. Kur’an’da neshin var olup olmaması hususunda iki temel görüş vardır. Müfessirlerin ve müçtehit imamların çoğu Kur’an’da neshin varlığını kabul etmiştir. Bu görüşte olanlar, Kur’an’ın kendinden evvelki semavî kitapları neshettiği gibi, yeni kurulmaya başlayan İslâm şariatının inkişaf ve tekâmülü için neshin Kur’an’da da vaki olduğunu kabul etmişlerdir. Diğer bir kısım İslam uleması ise neshi aklen caiz görüp, Kur’an’ın kendinden evvelki kitapları ve şariatları nesh etmiş olduğunu kabul ederken, bizzat Kur’an’ın kendi bünyesinde neshin olmadığını savunmuşlardır.²⁵⁹

El-Hererî, nesih konusuna mukaddimesinde üç fasıl ayırmıştır. “Nesih” kavramının lügavî ve ıstilahî anlamını verdikten sonra, kısımları ve şartları üzerinde durmuştur.²⁶⁰ Daha sonra kendisinde nâsîh ve mensûh ayetler bulunup bulunmaması yönüyle sûreleri dört kısma ayırmıştır.²⁶¹ Nesihle ilgili son fasılda “seyf ayeti” olarak bilinen Tevbe Sûresinin beşinci ayetinin, kırk yedi sûrede ve yüz on dört ayette geçen sabır ve müşriklerden yüz çevirme gibi konuları neshettiğini bildirerek, bu ayetlerin tamamını mukaddimesinde zikretmiştir..²⁶² Kendisi neshin varlığını savunduğu için, çeşitli örneklerle ve temsillerle konuyu daha da anlaşılır kılmaya çalışmıştır.

Nâsîh ve mensûhun lügavî ve ıstilahî manaları hakkında tefsir usulü kitaplarımızda çok çeşitli tarifler ve izahlar yapılmıştır. Ancak biz burada El-Hererî’nin kendi

²⁵⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c.IV, s. 166.

²⁵⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 124-125.

²⁶⁰ el-Hererî, *Mukaddimetu’t-Tefsîr*, s. 116.

²⁶¹ el-Hererî, *Mukaddimetu’t-Tefsîr*, s. 124.

²⁶² el-Hererî, *Mukaddimetu’t-Tefsîr*, s. 126-128.

mukaddimesinde yaptığı tarifleri ve izahları kısaca özetledikten sonra, Al-i İmran Sûresinde bu konuyla ilgili görüşlerini tespit etmeye çalışacağız.

“Nesih” kelimesi sözlükte genellikle izâle edip gidermek ve nakletmek gibi iki anlamda kullanılmıştır. Nesih, “bir şeyi iptal edip ortadan kaldırmak, başka bir şeyi onun yerine koymaktır.” Nesihteki izalenin iki türlü olduğundan hareket eden El-Hererî, birini, bir şeyi yok ederek izale etmek, diğerini de, bir şeyi bir yerden başka bir yere naklederek izale etmek şeklinde açıklamıştır. Ayrıca bu izale iki kısımdır: Ya izale edilen şey yerine başka bir şey bedel olarak getirilerek olur; ya da izale edilen şeyin yerine başka bir şey getirilmeden olur. Nakil manasına olan nesih “نسخت الكتاب ما فيه” yani “*Kitabın içerisindekileri başka bir yere aktardım*” manasındadır. Kitabın içindekileri iptal etmeden, yok etmeden başka bir yere aktarmaktır.

El-Hererî, neshin ıstılahî manası üzerinde de durarak çeşitli tarifler nakletmiştir. Buna göre nesih, bir ayetin hükmüyle sabit olan ibadet müddetinin sona ermesidir. Başka bir tarifte de “bir ayetin tilaveti veya hükmüyle ya da hem tilavet hem de hükmüyle beraberce sabit olan ibadet etme hükmünün sona ermesidir.”²⁶³ El-Hererî, neshi üç kısım olarak açıklamıştır: Birincisi, hem hükmü hem tilaveti mensûh olan ayetler. İkincisi, hükmü baki olup, metni mensûh olan ayetler. Üçüncüsü, metni baki kalıp, hükmü mensûh olan ayetler.

Neshin gerçekleşebilmesi için bir takım şartlara ihtiyaç vardır. Söz konusu bu şartlar neshin varlığının ya da yokluğunun delilleridir. El-Hererî’ye göre bu şartları dörttür:

- 1- Nesih, hitapla olur. Çünkü hükme muhatap olan zatın vefatıyla hitap sona erer. Yani nesih vahiy dönemiyle sınırlıdır.
- 2- Neshe konu olan mensuh nassların şer’i bir hükme konu olması gerekir. Çünkü akıl ile sabit olan hükümlerde nesih geçerli olmaz.
- 3- Bir önceki hükmün hususi bir zamana mahsus olmaması gerekir.
- 4- Nâsîh ile mensûh arasında zaman bakımından bir farklılık olması yani mensuh nassın zaman bakımından önce, nâsîh nassın sonra olması gerekir.

Çünkü zamanın değişmesiyle maslahat da değişebilir. El-Hererî, bu konuda şu örneği veriyor. Doktor hastasına bir ilacı yaz mevsiminde yasaklayıp, kışın kullanmasını mecbur

²⁶³ el-Hererî, *Mukaddimetu’l-Tefsîr*, s. 117.

tutabilir.²⁶⁴ Medine'ye hicretten sonra Beyti Makdis'e dönülerek namaz kılınırken daha sonra sünnetle sabit olan bu hüküm Bakara Sûresi 144. ayetiyle neshedilmiştir. Çünkü maslahat değişmiştir.²⁶⁵

El-Hererî nesih ile bedâ arasındaki farklılığa işaret ettikten sonra, bedânın nesha ne aklen ne de şeran engel bir durum teşkil edemeyeceğini örnekleriyle vurgulamıştır. Hakikatte neshediçinin Allah Teâlâ olduğunu bildiren müellif, naslara neshedicilik vasfını isnad etmenin mecaz olduğu üzerinde durmuştur.²⁶⁶

Bilindiği gibi Kur'an'da neshin varlığını kabul eden âlimler, Sünnet'in Kur'an'ı neshedebileceğinde ittifak halinde değillerdir. El-Hererî bu tartışmaya da yer vererek şunları söylüyor: " Seleften muhakkık âlimlerimiz Kur'an'ın Sünnetle neshinin caiz olduğunu söylemişlerdir. Bu durum " لا وصية لوارث " hadisinde mevcuttur. Bu hadis Bakara Sûresi 180. ayetinin hükmünü neshetmiştir. İmam Malik Sünnetin Kur'an'ı neshedebileceğini kabul ederken İmam Şâfî ve Ebû'l-Ferec el-Malikî bu tür neshin caiz olmadığı görüşündedirler. Ancak sahih olan birinci görüştür, Sünnetin Kur'an'ı neshinin caiz olmasıdır. Çünkü nasların isimleri değişmiş olsa bile Kur'an'da Sünnet'te aynı kaynaktan (vahiy yoluyla) gelmektedir. Bütün hükümler Allah Teâlâ'dandır.²⁶⁷

"كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأَوْلَادِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ"

*"Herhangi birinize ölüm yaklaştığında, eğer arkasında yeterli bir mal bırakıyorsa, ebeveynine ve (diğer) yakın akrabalarına uygun şekilde vasiyette bulunmak size farz kılındı: Bu, Allah'a karşı sorumluluk bilincini duyanlar için bir yükümlülüktür."*²⁶⁸

El-Hererî bu ayetin tefsirinde de şu ifadelerle yer veriyor: " İslamın başlangıcında malı olupta vefat edenlerin anne ve babaları başta olmak üzere yakın akrabalarına mallarından vasiyette bulunmaları farz idi. Çünkü Mekke müşrikleri övünmek ve gösteriş yapmak için ihtiyaç sahibi yakınlarını bırakıp akrabaları olmayan insanlara mal vasiyet ediyorlardı. Allah Teâlâ'da ebeveyn başta olmak üzere yakın akrabaya mal vasiyetini farz

²⁶⁴ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 118-119.

²⁶⁵ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 119.

²⁶⁶ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 119-120.

²⁶⁷ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 121.

²⁶⁸ Bakara, 2/180.

kıldı. Ancak bu ayetin hükmü miras ayetiyle ve Nesâî ve Tirmizî'nin tahriç ettikleri "ان الله" hadisiyle neshedilmiştir.²⁶⁹

El-Hererî Şâfiî olduğu halde –Sünnetin Kur'an'ı neshinin caiz olması hükmünde- kendi mezhebine muhalefet ederek bu konuda İmam Âzam ve İmam Malik'in görüşlerini benimsemesi dikkat çekici bir durumdur. Ayrıca el-Hererî'nin Kur'an'ı nesheden sünneti mutlak bırakıp mütevatir olmakla kayıtlamaması da üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.²⁷⁰ Çünkü müçtehit imamlar arasındaki söz konusu tartışma –mütevatir sünnetle Kur'an- arasındadır.

El-Hererî, mukaddimenin yirmi üçüncü faslında, kendisinde nâsîh ve mensûh ayetler olup olmaması yönünden sûreleri dört gruba ayırmıştır:

- 1- Kendisinde ne nâsîh ne de mensuh ayet bulunmayan sûreler. Bunlar kırk üç sûredir.
- 2- Kendisinde nâsîh ve mensûh ayet bulunan sûreler. Bunlar yirmi beş sûredir.
- 3- Kendisinde sadece mensuh âyet bulunan sûrelerdir. Bunlar kırk sûredir.
- 4- Kendisinde sadece nâsîh ayet bulunan sûrelerdir. Bunlar da altı sûredir.²⁷¹

El-Hererî mukaddimede nesihle ilgili bu bilgileri verdikten sonra, tefsirinde her Sûresin girişinde o sûre içerisinde nâsîh ya da mensûh ayet olup olmadığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Mensûh ayetler varsa hangileri olduğunu ve hangi ayetle neshedildiklerini açıklamıştır.

Al-i İmran Sûresinde beş ayette nesih olduğunu sûrenin mukaddimesinde bildirmiştir. "Fâide" başlığı altında mensuh olan bu ayetleri, kendilerini Nâsîh olan ayetlerle beraber zikretmiştir.²⁷² Bizde, sırasıyla bu ayetleri burada aktaracağız.

1) Âl-i İmrân 3/20. ayettir. "وان تولوا فانما عليك البلاغ و الله بصير بالعباد" .... *Eğer yüz çevirirlerse, sana yalnız tebliğ etmek düşer. Allah kullarını görür.*"²⁷³ Bu ayet, Tevbe Sûresi 9/5. ayeti olan ve seyf ayeti olarak da bilinen şu ayetle mensûhtur. "فَإِذَا انسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصِرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا

²⁶⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. III, s, 133.

²⁷⁰ el-Hererî, *Mukaddimetu 't-Tefsîr*, s. 121.

²⁷¹ el-Hererî, *Mukaddimetu 't-Tefsîr*, s. 123-124.

²⁷² el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 167- 168.

²⁷³ Âl-i İmrân, 3/20.

الرَّكَاءَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ "Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, onları hapsedin ve onları her gözetleme yerinde oturup bekleyin. Eğer tövbe eder, namazı dosdoğru kular, zekâtı da verirlerse artık yollarını serbest bırakın. Allah yarlıgayan, esirgeyendir."²⁷⁴

2) Âl-i İmrân Sûresi, 3/86. ayettir. "كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ" "İman etmelerinden, Resul'ün hak olduğuna şahadet getirmelerinden ve kendilerine apaçık deliller gelmesinden sonra inkarcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez."²⁷⁵

3) Âl-i İmrân Sûresi, 3/87. ayettir. "أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنْ عَلَيْنَهُمُ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ" "İşte onların cezası, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanlığın lânetine uğramalarıdır."²⁷⁶

4) Âl-i İmrân Sûresi, 3/88. ayettir. " خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ " "Bu lanete ebedi gömülüp gidecekler. Onların azapları hafifletilmez; yüzlerine de bakılmaz."²⁷⁷

Bu üç ayet Medine'de iman ettikten sonra irtidat edip Mekke müşriklerine sığınan kişiler hakkında nazil olmuştur. Bu üç ayet devamında gelen istisna ayetiyle mensûhtur. Bu üç ayeti nesheden ayet aynı sûrenin seksen dokuzuncu ayetidir.

"إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" "Ancak, bundan sonra tövbe edip yola gelenler başka. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir."²⁷⁸

5) Âl-i İmrân Sûresi 3/102. ayettir. "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ "Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkun ve ancak müslümanlar olarak can verin."²⁷⁹ Bu ayet nazil olduğu zaman sahabîler bunun manasını anlayamamışlar, Resûlullah'a (s.a.v) sormuşlardı. Hz. Peygamber'de kendilerine "Allah'a hakkıyla saygı göstermek ve takvalı olmak, Allah'a itaat edip karşı gelmemek, onu hep hatırdan tutup asla unutmamak ve ona şükredip nankörlük etmemektir." diye cevap vermişti. Sahabîler tekrar, "Buna kim güç yetirebilir ki" dediler. Allah'a karşı gereği gibi takvalı olma konusunda endişeye kapıldılar. Daha sonra Allah Teâlâ bu ayetin hükmünü kuvvetlendiren Hac Sûresi yetmiş sekizinci ayeti " وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ " "Allah uğrunda

²⁷⁴ et-Tevbe, 9/5.

²⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/86.

²⁷⁶ Âl-i İmrân, 3/87.

²⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/88.

²⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/89.

²⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/102.

hakkını vererek cihad edin.” indirdi. Bunun üzerine sahabenin nerdeyse akılları başlarından gidecekti. Neticede Allah Teâlâ bu ayetlerdeki hükmünü hafifletmek için, Teğâbun Sûresinin on altıncı ayetiyle söz konusu ayeti neshetti. ²⁸⁰ "فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ" "O halde gücünüz yettiğince Allah'a isyandan kaçınınız." ²⁸¹

3.1.4. Muhkem ve Müteşâbih

Kur'an ilimlerinin bir kısmı onun mana boyutu ile ilgilidir. Bu ilimler metnin doğru anlaşılmasına yardımcı olarak lafızla mana arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Mana, konuşanın lafızlarla kastettiği şeydir. Bir başka tabirle mana, *zihnin tasavvur ettiği şeyleri lafızlar vasıtasıyla ortaya koymaktır*. Bu yönüyle mana, kelimeler ve onların oluşturduğu cümlelerle ilgilidir. Bu bağlamda Kur'an lafızlarının manalara delaletleri açısından muhkem ya da müteşâbih olduklarını bilmek önem arz etmektedir.

Muhkem sözlükte, engellenmiş, dışardan gelecek menfi etkilerden korunmuş, kendisine güvenilen, sağlam, bozulmaz şey manasındadır ki ilim, adalet, hilim ve nübüvvet anlamına olan hikmet de bu kavramla alakalıdır. Müteşâbih, aralarında zihin karıştıracak şekilde benzerlik olan, çok kere birbirinden ayırt edilemeyen iki şey anlamındadır. ²⁸²

Istılah olarak muhkem, *manası kolaylıkla anlaşılıp, harici bir tefsire ihtiyaç duymayan, tek manası olan lafızlardır*. Kur'an'daki helal, haram, namaz, oruç gibi ahkâm dan ve inanç esaslarından bahseden ayetlerdir. Müteşâbih ise, *çeşitli yönleriyle tefsir edilebilen, birçok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini tercih edebilmek için harici bir delile muhtaç olan ayetlerdir*. ²⁸³

Muhkem ve müteşâbih kelimeleri, Kur'an'da farklı manalarda kullanılmıştır. Hûd Sûresinin birinci ayetinde Kur'an'ın tamamının muhkem olduğunu bildirilmiştir. ²⁸⁴ Zümer Sûresinin yirmi üçüncü ayetinde Kur'an'ın tamamının müteşâbih olduğu bildirilmiştir. ²⁸⁵

²⁸⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 168.

²⁸¹ et-Teğâbun, 64/16.

²⁸² ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. II, s. 422-423.

²⁸³ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 5.

²⁸⁴ Hûd, 11/1.

²⁸⁵ ez-Zumer, 39/23.

Âl-i İmrân Sûresi yedinci ayetinde de Kur'an'ın bir bölümünün muhkem, diğer bölümünün ise müteşâbih olduğu haber verilmiştir.²⁸⁶

Hud Sûresindeki muhkem vasıflamasıyla Kur'an'ın dil özellikleri, anlam derinliği, nazımın güzelliği kastedilmiştir. Zümer Sûresinde Kur'an'ın tamamının müteşâbih olmasıyla da üslûbundaki çeşitliliğe rağmen ayetlerin birbirine benzedikleri, bir kısmının diğer kısmına tercihini imkânsız kılan emsalsiz bir güzelliğe sahip olduğu kastedilmiştir. Âl-i İmrân Sûresi yedinci ayette ise, muhkem ve müteşâbih kelimeleri ıstılâhî manalarında kullanılmıştır.²⁸⁷

El-Hererî, bu konuyla ilgili görüşlerine Âl-i İmrân Sûresi yedinci ayetin tefsirinde yer vermiştir. Ona göre *muhkem*, “hiç kimsenin karıştıramayacağı şekilde manaya delaleti açık seçik olan, ya da murat edilen manaya delaleti kesin olan, ihtimalden korunmuş ibaresi sağlam olan lafızdır.” *Müteşâbih*, “birbirine benzeyen farklı manalara ihtimali olduğu için maksuda delaleti ancak çok dikkatli araştırma ve derin tefekkür ile mümkün olan lafızlardır.”²⁸⁸ El-Hererî, Nisâ Sûresinde Hz. İsa ile ilgili yanlış tutumlarından dolayı Ehli Kitaba reddiye olarak gelen “*Meryem oğlu İsa Mesîh, ancak Allah'ın resulüdür, (o) Allah'ın, Meryem'e ulaştırdığı “Ol” kelimesi(nin eseri)dir, O'ndan bir ruhtur.*”²⁸⁹ ayetini müteşâbihe örnek olarak vermiştir. Bu ayetin tefsirini yaparken bağlama vurgu yapmaktadır. Medine'ye gelen Necran Hristiyan heyetinin “Kur'an'da Hz. İsa hakkında Ruhullah, Allah'ın kelimesi ve Meryem'e üflenen ruhtur” diye müteşâbihlere sarılıp yanlış hüccet getirmelerine reddiye olarak Âl-i İmrân yedinci ayetin nazil olduğunu bildirmiştir.²⁹⁰

Müteşâbihlerin manasının bilinip bilinemeyeceği konusunda, öncelikle tefsirin dört kısım olduğuna dair İbn Abbas'tan nakledilen rivayete yer veren el-Hererî, sonra ayetin ikinci bölümünde yer alan "وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ" kısmının irâb izahını yapmıştır. Bu konuda selefin yolunu takip ederek vakfin "اللاّله" da olması gerektiğini bildirmiştir. "والراسخون" yeni bir cümle başlangıcı olup “va” atıf bağlacı değildir. Buna göre mana şöyle olur: “Onun te'vilini Allah'tan başkası bilmez. İlimde yüksek payeye ulaşanlar ise: “Ona inandık, hepsi rabbimizin katındandır.” derler. El-

²⁸⁶ Âl-i İmrân 3/7.

²⁸⁷ es-Suyûtî, *el-İtkan*, c. II, s. 5-7.

²⁸⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 179.

²⁸⁹ en-Nisâ 4/171.

²⁹⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 180.

Hererî, bu irâb veçhinin sahabeden Ubeyy b. Ka‘b, Urve b. Zübeyr ve Hz. Ayşe’nin sözleri olduğunu haber vermiştir. Ayrıca Tavûs’un İbn Abbas’tan rivayet ettiği "إلا الله ويقولون العلم" "والراسخون في العلم" şâz kıraatın bu irâb veçhini kuvvetlendirdiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte "والراسخون" kelimesinin evvelindeki “vav”ın atıf bağlacı olduğunu söyleyenlerin olduğunu da bildirmiştir. Bu görüşün de İbn Abbas, Mücâhid ve Rebî b. Enes’e ait olduğunu nakletmiştir.²⁹¹

El-Hererî, “Tembihât” başlığı altında bu ayette muhkem ve müteşâbih ile ne kastedildiği hususunda farklı görüşlere yer vermiştir:

1. Muhkem, te’vîli bilinen, manası ve tefsiri anlaşılan lafızdır. Müteşâbih, hiç kimsenin ilmine yol bulamadığı lafızlardır. Bu tarifleri yapanlar, bunu Câbir b. Abdullah, Şa‘bî, Süfyan es-Sevrî gibi zatlara dayandırmışlardır.
2. Muhkem, sadece tek bir veçhe ihtimali olan; müteşâbih, birçok veçhe ihtimali olan lafızdır. Vecihler teke indirilip diğerleri iptal edilirse, müteşâbih muhkeme dönüşür.
3. Muhkem, neshedici olan, helali ve haramı belirten, bu itibarla, iman edilen ve hükümleriyle amel edilen ayetlerdir. Müteşâbih ise hükümleri kaldırılan, temsil olarak getirilen, yemin olarak zikredilen ayetlerdir. Bunlara iman edilir fakat bunlarla amel edilmez. Bu görüş İbn Abbas’tan rivayet olunmuştur.
4. Muhkem, âlimlerin tevillerini bilmeye güç yetirdikleri, manalarını anladıkları ve tefsir edebildikleri ayetlerdir. Müteşâbih ise hiçbir kimsenin bilmeye imkân bulamadığı, bilgileri ancak Allah’ın nezdinde bulunan ayetlerdir. Mesela, Meryem oğlu İsa’nın gelme vakti, güneşin doğudan batma zamanı, Ye’cüc ve Me’cüc, deccal, kıyametin kopma anı ve dünyanın yok olma zamanına işaret eden ayetler bu türdendir. Bu görüşü Taberî ve Kurtubî tercih etmiştir.²⁹²

3.1.5. Esbâb-ı Nüzul

Tefsir usulü kaynaklarında, vahiy döneminde meydana gelen bir hadise ya da Hz. Peygambere sorulan bir soru sebebiyle bir veya daha çok ayetin yahut bir sûrenin inmesine

²⁹¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 186.

²⁹² el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 184.

sebeup olan hadise olarak tanımlanmıştır.²⁹³ Rivayete dayanan bu ilim, inen ayetlerin nerede, ne zaman ne için nazil olduğunu bildiren ilimdir.

Müfessirler, nüzul sebepleriyle ilgili rivayetlerin sıhhatini tespit etmekte çok dikkatli davranmışlardır. Bu ilim rivayete dayalı bir ilim olduğundan, rivayetin sıhhati için lazım gelen şartlar, sebebi nüzul hakkında da geçerli sayılmıştır. Bu ilim Kur'an'ın inişine şahit olmuş sahabîlerin rivayetleriyle sabit olmuştur.²⁹⁴ Onlar Hz. Peygamber'in nübüvvetine ve inen vahye hem şahit hem de muhatap olmuşlardır. Sahabenin esbâb-ı nüzul hakkındaki haberleri merfû hükmündedir. İbnu's-Salâh (ö.643/1245) sahabenin bu konudaki rivayetlerinin müsned haber olduğunu bildirmiştir. Bu konuda tabiîn, "Bu ayet, şöyle bir mesele hakkında nazil olmuştur." gibi sözleri mürsel haber hükmündedir. Eğer böyle bir haberin varyantları çok olursa makbul olur.²⁹⁵

El-Hererî, mukaddimenin yirmi beşinci faslında *Esbâb-ı Nüzul Hakkında Aslî bir Kâide* başlığı altında bu konuyu tafsilatlı bir şekilde ele almıştır.²⁹⁶ Tefsirde esbâb-ı nüzulü öncelikle Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Beyhakî gibi hadis kaynaklarından nakillerle anlatmıştır. Bunu yaparken iki farklı yol izlemiştir. Birisi, rivayeti muttasıl bir senetle nakletmesidir. Diğer de senedi hafzederek sadece rivayetin metnini nakletmesidir. Sahih senedi olmayan yerlerde sebebi nüzulü "روي" ya da şek ifade eden "قيل" gibi sığalarla aktarmıştır. El-Hererî, sebab-i nüzulde İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim ve Vâhidî (ö.468/1075) gibi ilk dönem rivayet tefsirlerinden yararlandığı gibi İbn İshak (ö.151/768) ve İbn Münzir (ö.319/931) gibi tarihçilerin rivayetlerini de kullanmıştır.

3.1.5.1. Âl-i İmrân Sûresinin Sebeb-i Nüzulü

İbn Cerîr, İbn İshak ve İbn Münzir'in ittifakla bildirdiklerine göre sûrenin baş tarafından yaklaşık seksen ayet, Necran Hristiyanları adına Medine'ye gelen heyet hakkında nazil olmuştur. Aralarında on dördü Hristiyan din adamı olduğu halde altmış kişilik bu heyet, Allah inancı ve Hz. İsa'nın durumu hakkında Hz. Peygamber ile önemli tartışmalar yaptılar. Onlar Hz. İsa hakkında bazen "Allah", bazen "Allah'ın oğlu", bazen

²⁹³ Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul, 1994, s. 335.

²⁹⁴ el-Vahidî, Alî b. Ahmed b. Muhammed, *Esbâbu'n-Nuzûl*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, s. 4.

²⁹⁵ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 129-130.

²⁹⁶ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 129-131.

de “Üçün üçüncüsü” diyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v) de onların bu fasit iddialarını çürüttü. Onları ilzam edecek sorular sordu. Necran heyeti sonunda sükût etmeye mecbur kaldı. Ancak hakkı kabul etmeyerek, inkârda devam ettiler. Bunun üzerine Âl-i İmrân Sûresinin ilk seksen ayeti indirildi.²⁹⁷

3.1.5.2. Esbâb-ı Nüzulün Kaynakları

El-Hererî, sebab-i nüzul ile alakalı rivayetlerin senedlerinin sıhhati konusunda titiz davranmıştır. Rivayetleri aktarırken genellikle senedleriyle vermeye çalışmıştır. Bazen de senedi zikretmeden sadece rivayetin metnine yer vermiştir. Şimdi bazı örneklerle bu konuyu izah etmeye çalışacağız.

*“Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince, işte bunların ahirette bir payı yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acı bir azap vardır.”*²⁹⁸ Bu ayetin sebab-i nüzülü hakkında el-Hererî, Buhârî'den naklen şunları bildirmiştir: Rasulullah (s.a.v) *“Kim bir kimsenin malını kendine geçirmek için yalan yere yemin ederse, Allah ona gazaplı olduğu halde Allah'a kavuşur.”* buyurması üzerine bu ayet nazil olmuştur. İbn Ömer bu hadisi rivayet ederken bulunduğu meclise Eş'as b. Kays girmiş ve oradakilere: *“Ebû Abdurrahman (yani İbn Ömer) size ne anlattı?”* diye sormuş. Oradakiler de *“Şöyle şöyle anlattı.”* demişler. Eş'as, Ebû Abdurrahman doğru söylemiş. Bu ayet benim hakkımda nazil oldu. Benim, amcamın oğlunun arazisinde bir kuyum vardı. (Onu da alıp Hz. Peygamber'e gittim ve onun hükmüne müracaat ettim.) Allah'ın Resulü (s.a.v): *“Bu kuyunun sana ait olduğuna dair elinde şahidin (delilin) var mı?”* diye sordu. Ben: *“Hayır, yok.”* dedim. *“O halde onun yemini var.”* buyurdular. Ben de: *“O halde yeminini eder.”* dedim. Allah'ın Resulü (s.a.v) bu hadisi hatırlattı. Hemen akabinde *“Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere yok mu...”* ayeti Resûlüllah'ı tasdik etmek için nazil oldu.²⁹⁹

²⁹⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 170.

²⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/77.

²⁹⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 377.

Buhârî'den nakledilen sebebi nüzul örneklerinden biri de şu ayettir; “*Sanma ki ettiklerine sevinen, yapmadıkları ile övülmek isteyenler, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır. Onlar için elem verici bir azap vardır.*”³⁰⁰

Bu ayetin sebebi nüzulü hakkında el-Hererî şu rivayeti nakletmiştir. Buhârî, Ata b. Yesâr'dan, o da Ebû Saîd el-Hudrî'den (r.a.) rivayet etti ki, bu ayet bazı münafıklar hakkında inmiştir. Resulullah, savaşa çıktığında münafıklar savaşa gitmeyip yerlerinde kalırlardı. Bu hallerinden de memnun olurlardı. Resulullah seferden döndükten sonra da ondan özür dilerler ve savaşmadıkları halde özürlerinin kabul edilerek övülmelerini isterlerdi.³⁰¹

3.1.5.3. Senedsiz Zikredilen Nüzul Sebepleri

El-Hererî, sebab-i nüzulü açıklarken bazen sadece rivayetin metnine yer vermiştir. Senedi zikretmemiştir. Bu konuyla alakalı birkaç örnek vermek istiyoruz. “*Bir peygambere, emanete hıyanet yaraşmaz. Kim emanete (devlet malına) hıyanet ederse, kıyamet günü, hainlik ettiği şeyin günahı boynuna asılı olarak gelir. Sonra herkese -asla haksızlığa uğratılmaksızın-kazandığı tastamam verilir.*”³⁰²

Bu ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak el-Hererî, sadece rivayetin metnini nakletmiştir. Ebû Dâvûd ve Tirmizî İbn Abbas'tan şunu rivayet etmişlerdir: “Bu ayet, Bedir günü ganimetler arasında olup da kaybolan kadife bir örtü hakkında nazil olmuştur. Bazı insanlar, belki de onu Resûlullah almıştır dediler. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.”³⁰³

Bir başka örnekte ise Âl-i İmrân Sûresi 3/18. âyetin iniş sebebi hakkında kaydettikleridir. “*شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ*” “*Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur.*”³⁰⁴ Bu ayetin sebab-i nüzulü şudur: Şam papazlarından ikisi Medine'ye geldiler. Medine şehrini görünce birisi arkadaşına, “Bu

³⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/188.

³⁰¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 304.

³⁰² Âl-i İmrân, 3/161.

³⁰³ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 227.

³⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/18.

şehir, ahir zamanda çıkacak peygamberin şehrine ne kadar benziyor!” dedi. Onlar, Hz. Peygamberin (s.a.v.) yanına girince daha önceden bildikleri vasıflarıyla onu bildiler. “Sen Muhammed misin?” dediler. Efendimiz, “Evet.” buyurdu. “Sen Ahmed misin?” diye sordular, Efendimiz, “Evet.” buyurdular. Onlar, “Sana bir şey soracağız. Eğer onu bize haber verirsen sana iman edip seni tasdik edeceğiz.” dediler. Hz. Peygamber, “Sorunuz.” buyurdular. Onlar da, “Allah'ın kitabında en büyük şهادeti bize haber ver.” dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, bu ayeti indirdi. Bu hadiseden sonra iki papaz Müslüman oldular.³⁰⁵

3.1.5.4. Sebeb-i Nüzulde Zayıf Rivayetlere Yer Vermesi

Bilindiği gibi sebeb-i nüzul hakkında rivayetin kesin ve sahih olduğunu ifade eden kavramlar vardır. Bunlar, "سبب نزول هذه الآية" "Bu ayetin sebebi nüzülü şudur", ya da "فانزل" "Bu hadise üzerine şü ayet nazil oldu" gibi ifadelerdir. Bu tabirlerin dışındaki ifadeler sebebi nüzul hakkında kesinlik ifade etmez.³⁰⁶ El-Hererî, tefsirinde sebeb-i nüzul hakkında kesinlik ifade etmeyen rivayetleri, "قيل" "denildi" ya da "روي" "rivayet olundu" gibi tabirlerle ifade etmiştir. Şimdi bu konuyla ilgili bazı örnekler vermek istiyoruz.

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُنْزِلُ مَنْ تَشَاءُ بِبِيَدِكَ الْخَيْرُ
قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُنْزِلُ مَنْ تَشَاءُ بِبِيَدِكَ الْخَيْرُ
إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (Resulüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın.³⁰⁷ El-Hererî, bu ayetin sebebi nüzülü ile alakalı olarak öncelikle Vahidî'nin İbn Abbas ve Enes b. Malik'ten gelen rivayetini naklettikten sonra zayıf rivayetlere de yer vermiştir.

Rivayet olundu ki Resûlüllah (s.a.v) Ahzâb Gazvesi günlerinde hendeğin sınırlarını çizdi. Sonra her on kişiye kırk kulaç olmak üzere kazma işini taksim etti. Sahabeler hendeği kazmaya devam ederken hendeğin içinden tepe gibi büyük bir kaya çıktı. Kazmalar balyozlar kıramaz oldu. Selman, Hz. Peygamber'e (s.a.v) gitti, durumu haber verdi. Rasûlüllah, Selman'la birlikte hendeğe inerek kazmayı aldı ve kayaya öyle bir vurdu

³⁰⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 223.

³⁰⁶ Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 222.

³⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/26.

ki ondan bir şimşek çaktı, sanki karanlık bir gecede parlayan kandil gibi Medine vadisini aydınlattı. Rasûlüllah tekbir getirdi, Müslümanlar da peşinden tekbir getirdiler. Sonra Resûlüllah “Bana Hîre sarayları aydınlatıldı. Onlar sanki köpek dişleri gibiydiler” buyurdu. Sonra ikinci kez vurdu. “Bana Rum ülkesindeki kırmızı saraylar aydınlatıldı” buyurdu. Sonra üçüncü kez vurdu. “Bana San’â sarayları aydınlatıldı. Cibril bana haber verdi ki ümmetim onları ele geçirecek. Bunu müjdeleyiniz.” Müslümanlar bu müjdeye sevindiler. Münafıklar da “Hiç şaşmıyor musunuz? Size hikâye anlatıyor, sizi olmayacak umutlara sevk ediyor, size batıl vaatlerde bulunuyor. Size Yesrib’den Hire saraylarını, Kısra’nın şehirlerini gördüğünü ve siz korkudan hendek kazıp, yüz yüze savaşmaya güç yetiremezken sizin bunları fethedeceğinizi haber veriyor.” dediler. Bu olay üzerine bu ayet nazil oldu.³⁰⁸ El-Hererî, bu rivayetten sonra, yine "روي" ifadesiyle bir başka rivayet daha nakletmiştir.³⁰⁹

3.1.5.5. Nüzul Sebepleri Arasında Tercihle Bulunması

El-Hererî, bazı ayetler hakkında muhtelif nüzul sebepleri zikrettikten sonra aralarından tercihte bulunmuştur.

وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلَّهِ لَا يَشْتُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا
“*Ehli kitaptan öyleleri var ki, Allah’a, hem size indirilene, hem de kendilerine indirilene tam bir samimiyetle, Allah’a boyun eğerek iman ederler. Allah’ın ayetlerini az bir paraya satmazlar. İşte onlar için Rableri katında ecirleri vardır. Şüphesiz Allah, hesabı çabuk olandır.*”³¹⁰

Bu ayetin nüzul sebebiyle ilgili rivayetleri şöyle sıralamıştır:

1. Nesâî’nin Enes b. Malik’ten rivayet ettiğine göre, Necâşî’nin ölüm haberi Medine’ye ulaşınca Resûlüllah (s.a.v) “Onun üzerine (gıyaben) cenaze namazı kılın.” buyurdu. Sahabîler de “Ya Resûlüllah Habeşî bir kişi üzerine mi cenaze namazı kılalım” dediler. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.
2. İbn Cerîr ve benzerleri Cabir’den ve Abdullah b. ez-Zübeyr’den (r.a) rivayet ettiler ki bu ayet Necâşî hakkında nazil olmuştur.

³⁰⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 248.

³⁰⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 249.

³¹⁰ Âl-i İmrân, 3/199.

3. Denildi ki Hz. İsa'nın dini üzere iken Hz. Muhammed'i tasdik eden kırkı Necranlı, otuz ikisi Habeşli ve sekizi Rum olan bir topluluk hakkında nazil olmuştur.
4. Denildi ki bu ayet Abdullah b. Selam ve arkadaşları hakkında nazil olmuştur.
5. Denildi ki bu ayet Ehl-i kitabtan olup da Müslüman olan her kişi hakkında nazil olmuştur.

El-Hererî, bu rivayetleri sıraladıktan sonra "وهذا القول اولي واشمل" ifadesiyle son görüşün daha kapsamlı olduğu için kabule şayan olduğunu tercih etmiştir.³¹¹

3.1.6. Ayetler ve Sûreler Arasında Münasebet

Tenasüb ve münasebet, "نسب" "n-s-b" filinin tefâ'ul ve mufâ'ale bablarından gelen mastarlarıdır. Neseb kelimesi, lügat manası itibarıyla soy, yakınlık, akrabalık ve bağlantı anlamlarını taşımaktadır.³¹² Belagat ilminin önemli bir kısmını oluşturan ilm-i bedî'de kelama anlam açısından katkıda bulunan manevi güzelliklerden sayılan bu kavram, Tevfik ve murâ'atü'n-nazir olarak ta isimlendirilir.

Tenasüb, bir şeyi kendisine mana açısından münasip olan başka bir şeyle birlikte zikretmektir.³¹³ "Teşâbühü'l-etraf" sanatı da tenasübden bir kısımdır. Bu sanat, bir kelamın, mana bakımından başlangıcına uygun olan bir ifadeyle tamamlanmasıdır.³¹⁴ Münasebet ya da tenasüb ıstılah olarak, icmal-tafsil, umum-husus, sebep-müsebbep, illet-ma'lûl, teşabüh-tezad gibi alâka çeşitleriyle, ayetler ve sûreler arasında, anlam örgüsü içerisinde maddi ve manevi bağlar kurmaktır.³¹⁵

Kur'an'da birbirini takip eden kelimeler, cümleler, ayetler ve sûreler arasındaki bağlantıyı ve uyumu araştıran müfessirler, bunu tespit ederken lafız ve mana bütünlüğünü bulmaya çalışmışlardır.³¹⁶ Kur'an ayetleri ve sûreleri yirmi üç senelik zaman diliminde belli aralıklarla ve çeşitli sebeplerle nazil olmuştur. Ancak aralarında öyle bir irtibat ve

³¹¹ el-Hererî, *Hadaik*, c. V, s. 335.

³¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. I, s. 755.

³¹³ Celâleddin el-Kazvînî, *Telhisu'l-Miftâh*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz, s. 138.

³¹⁴ el-Kazvînî, *Telhisu'l-Miftâh*, s. 138.

³¹⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 35.

³¹⁶ Yılmaz, Mehmet Faik, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, DİB Yayınları, Ankara, 2009, s. 11.

insicam vardır ki bu ayetleri ve sûreleri birbirinden ayırmak ya da takdim ve tehir etmek mümkün değildir. İşte bu durum Kur'an'ın i'cazında bir başka boyuttur.³¹⁷ Belagat ve ahenk bakımından Kur'an'ın eşsiz bir insicama sahip olması, onun ebedi bir mucize olduğunun bir başka delilidir. Sûre ve ayetlerin mana uyumu, üslup bütünlüğü, bütün edebi sanatların yan yana gelişi, terğib ve terhibler, vaad ve vaidler, hep bir bütünlük halinde tam bir uyum içindedir.

Kur'an'da birbirini takip eden ayetler ve sûreler arasındaki uyum ve münasebet bazen çok açık olarak görülür. Bu duruma Bakara Sûresi sekizinci ayetten yirminci ayete kadar olan bölümü örnek verebiliriz. Bazılarında ise münasebet çok gizli ve girift bir haldedir. Bunu tespit edebilmek için bir takım karinelere, alakalara, edebi sanatların bilinmesine ve akli çabalara ihtiyaç vardır.³¹⁸

3.1.6.1. Münasebetin Tefsirde Gelişimi

Dirayet tefsirinin bir parçası olan, ayetler ve sûreler arasındaki mana insicamını ele alan münasebet ilmi ilk dönem tefsirlerinde yer almamıştır. Bu ilim daha sonraki dönemlerde üzerinde çalışmalar yapılan bir alandır. Kur'an ilimleriyle meşgul olan âlimlerimizin ortak kanaatlerine göre bu ilimden ilk defa söz eden Bağdat'ta Ebû Abdillah b. Muhammed Ziyâd Ebu Bekr en-Nisâbûrî (ö.324/936) olmuştur. Belegat ve fıkıh âlimi olan Nisâbûrî öğrencilerine ders verirken ayetler ve sûreler arasındaki münasebeti sözlü olarak anlatmıştır.

Hicri beşinci asırda dirayet tefsirinin gelişmesiyle birlikte münasebet ilmi de ivme kazanmaya başlamıştır. Özellikle Abdulkâhir el-Cürçânî'nin (ö.471/1078) belagat ilminin esaslarını vaz etmesiyle hız kazanmıştır. Bu dönemde Kur'an'ın i'caz ve belagatini dirayet üslubu ile inceleyerek "Keşşaf" tefsirini yazan ez-Zemahşerî münasebet konularına tefsirinde yer vermiştir.³¹⁹ Zemahşerî'nin muasırı olan Ebu Bekir İbnu'l-Arabî (ö.543/1148) *Ahkâmu'l-Kur'an* ve *Sirâcu'l-Münîr* gibi eserlerinde bu konu üzerinde durmuştur. "Kur'an'ın tamamı tek bir sûre, hatta tek bir ayet gibidir." diyen Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* adlı tefsirinde münasebete yer vererek, Kur'an'daki anlam bütünlüğünü

³¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 204.

³¹⁸ Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 14-23.

³¹⁹ Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 34-35.

göstermeye çalışmıştır. El-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*'de, en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*'de, Ebu Hayyan el-Endelüsî *el-Bahru'l-Muhît*'te bu konuya temas etmişlerdir.³²⁰ Münasebet konusuna önem veren müfessirlerin başında Burhâneddin İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î (ö.885/1480) gelmektedir. Ayetler ve sûreler arasındaki münasebeti izah için geniş hacimli *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyati ve's-Suver* adlı tefsirini yazmıştır.³²¹ Suyûtî, Ebu's-Suûd, ve el-Âlûsî ile devam eden bu ilim çağdaş döneminde de Mustafa el-Merağî, Muhammed Hamdi Yazır, Bediuzzaman Said Nursi (ö.1380/1960) ve Muhammed el-Emin el-Hererî gibi müfessirler tarafından sürdürülmüştür.

Bütün bunlarla beraber, münasebeti savunanlara bir aksülamel olarak, Kur'an'ın farklı zamanlarda ve mekânlarda birbirinden bağımsız değişik konularda inzal edilmesi sebebiyle ayetler ve sûreler arasında münasebetin olmayacağını ileri sürenler de olmuştur. Bu görüşü savunanların başında İzzeddin b. Abdusselâm'ı (ö.660/1262) görmekteyiz.³²² Bu zata göre ilk üç asırda Kur'an ilimlerinden sayılmayan bu çalışmalar, ayetler ve sûreler arasında zorlama yorumlardan başka bir şey değildir.³²³

3.1.6.2. El-Hererî'nin Münâsebet Bakışı

El-Hererî'nin üzerinde durduğu en önemli yöntemlerinden biri de, münasebet konusudur. Münasebeti önce sûreler arasında sonra da sûre içerisindeki ayet grupları arasında aramıştır. Sûreler arasındaki münasebeti sûre girişinde, ayet grupları arasındaki münasebeti de ayetlerin tefsirinde birinci aşama olarak ele almıştır. Münasebet konularına bazen icmalî bazen de tafsilatlı olarak değinmiştir. Gerek duyduğu yerlerde diğer müfessirlerden de nakillerde bulunmuştur.³²⁴ Şimdi bu konuyu Âl-i İmrân Sûresi örneğinde incelemeye çalışacağız.

El-Hererî, Âl-i İmrân Sûresinin girişinde münasebetle ilgili şunu söylüyor: “Bu sûrenin bir önceki sûre ile münasebeti çok açıktır. Çünkü Bakara Sûresinin sonu, “*Sen bizim sahibimizsin, kâfirlere karşı bize yardım et.*” duasıyla son bulunca, bu sûrede kâfirlere karşı Allah'ın yardımının nasıl olacağını zikretmek yerinde olacaktır. Hz,

³²⁰ Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s.39-55.

³²¹ Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s.56.

³²² Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s.36.

³²³ Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s.56.

³²⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 274.

Peygamber (s.a.v) kâfirlere karşı kuvvetli deliller ile münazara etmiş, onların fasit inançlarını reddetmiştir. Allah Teâlâ kâfirlerin isnad ettiği noksanlıklardan münezzehe olduğunu haber vermiştir. Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın yaradılışından bahsederek onların ilah olamayacağını vurgulamıştır. Yine Bakara Sûresinin sonu iman esaslarını icmalî olarak ifade edince, bu sûrede iman şartlarının tafsilatlı bir şekilde verilmesi münasip olmuştur.³²⁵

Ayrıca el-Herefî, Mustafâ Merağî'den naklen Âl-i İmrân Sûresinin Bakara Sûresiyle münasebetinin beş yönlü olduğunu vurgulamıştır. Bu vecihler sırasıyla şöyledir.

- 1- Her iki sûre öncelikle Kitab'ın (Kur'an) ve insanların hidayetdeki hallerini zikrederek başlamıştır. Bakara Sûresinde kitabı zikirten sonra, insanların mümin, kâfir ve her ikisi arasında gidip gelen/münafık oldukları zikredilmiştir. Âl-i İmrân Sûresinde de kitabı zikirten sonra insanlardan fitne çıkarmak için Kur'an'daki müteşâbih ayetlere uyararak yoldan sapan bir grup ile ilimde yüksek payeye erişip Kur'an'ın muhkem ve müşabihine inanan grup zikredilmiştir.
- 2- Bakara Sûresinde Hz. Âdem'in mahlûkatın yaradılışındaki sünnetullahın dışında olağanüstü yaradılışı, Âl-i İmrân Sûresinde de Hz.İsa'nın (a.s) mucize olarak yaradılışı hatırlatılarak ikincisi birincisine benzetilmiştir.
- 3- Her iki sûrede de Ehl-i kitabla mücadeleye yer verilmiştir: Bakara Sûresinde, Yahudilerle olan mücadele daha tafsilatlı, Hıristiyanlarla olan mücadele icmalîdir. Âl-i İmrân suresinde bunun aksinedir. Çünkü zaman itibarıyla Hıristiyanlık, Yahudilikten sonradır.
- 4- Her iki sûrenin sonu da dua ile nihayet buluyor: Bakara Sûresinde duanın mahiyeti, İslam davetini inkâr edenlere karşı yardım talebi ve güç yetirilemeyecek şeylerle mükellef tutulmama talebi hakkındadır. Âl-i İmrân'ın sonundaki dua, din davetine icabet ve ona ahirette verilecek mükâfat talebi hakkındadır.
- 5- Âl-i İmrân Sûresinin sonu, Bakara Sûresinin başlangıcına mana açısından münasip olarak bitirilmiştir. Çünkü Bakara Sûresinin baş tarafı, “ O Kitap sakınanlar için hidayettir.” ifadesiyle başlamıştır. Âl-i İmrân'ın sonu, “Allah'tan sakının! Umulur ki felah bulursunuz.” ifadesiyle bitmiştir.³²⁶

³²⁵ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 166.

³²⁶ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 167.

El-Hereri, Âl-i İmrân Sûresini tefsir ederken bu sûredeki 200 ayeti mana bütünlüğünü dikkate alarak yirmi bölüme ayırmıştır. Bu ayet gruplarının bir önceki ayet gruplarıyla olan münasebetini açıkladıktan sonra, tefsirini yapmıştır. Buna göre Âl-i İmrân Sûresinde yirmi bir yerde münasebet konularına temas etmiştir. Bizde burada el-Hereri'nin ayetler arasındaki münasebete dair görüşlerini yansıtması açısından bazı örnekler vereceğiz.

Âl-i İmrân Sûresi yirmi altı ilâ otuz ikinci ayetlerin, hem kendilerinden önceki ayetler hem de kendi aralarındaki münasebeti konusunda şu izahlara yer veriyor: “Allah Teâla bundan önceki ayetlerde tevhidin, nübüvvetin ve İslam dininin sıhhat delillerinden bahsetti. Sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v) müşriklerden ve Ehli kitaptan olan muhataplarıyla olan mücadelesini bildirdi. Müşrikler, yemek yiyen ve sokaklarda yürüyen insandan peygamber olamayacağını iddia ediyorlardı. Ehli kitap İsrail oğullarından başka bir kavimden peygamber gelmesini reddediyorlardı. Allah Teâlâ inkârcıların inatları karşısında peygamberini teselli ederek, ona kendi kudretini hatırlatıp yardım edeceğini müjdelemiştir.”³²⁷

El-Hereri'nin, Âl-i İmrân Sûresinin son bölümünde yüz doksan ilâ iki yüzüncü ayetlerinin tefsirine başlamadan önce bu ayet grubunun hem önceki ayetler hem de kendi içerisindeki münasebetine ilişkin verdiği bilgileri de şu şekilde özetlemek mümkündür:

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akıselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır.”³²⁸ Bu ayetin kendinden önceki ayetlerle münasebeti çok açıktır. Çünkü önce geçen ayetlerde Allah Teâlâ, yerlerin ve göklerin sahibi olduğunu ve kudretinin sonsuzluğunu hatırlatmıştır. Bu ayette de yerlerin ve göklerin yaratılmasında akıl sahipleri için ibret alınması gereken şeylerin olduğu vurgulanarak müminlerin bu ibret alınacak hadiseler karşısındaki tutumları dua üslubuyla anlatılmıştır. İnananların kalpleri, tevhide, ulûhiyete ve Allah'ın azametine delalet eden kevnî hadiselerin hatırlatılmasına yönlendirilmiştir.

Ayrıca sûrenin bu ayetlerle son bulmasının başlangıcıyla bir münasebeti vardır. Çünkü sûrenin başlangıcında Allah Teâlâ Kur'an'ın temel inanç konuları olan tevhit, ulûhiyet ve nübüvvetle ilgili delillerin zikredilmesiyle başlamıştır. Sûrenin sonunda bu ayet

³²⁷ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s.247.

³²⁸ Âl-i İmrân, 3/190.

grubunda da aynı konular özet olarak ele alınmış, Allah'ın birliği, eşi ve benzerinin olmaması, kudreti, her şeyi yaratmasıyla ilgili deliller getirilerek öldükten sonra dirilmenin hak olduğuna işaret edilmiştir. Böylelikle insan hem Kur'an'ı Kerîm'deki hakikatlere hem de varlık âlemindeki yaradılış hikmetlerine yönlendirilmiştir.³²⁹

2. TEFSİR ÇEŞİTLERİ

3.2.1. Rivayet Tefsiri

Rivayet lügat olarak, “suyun kaynağına ulaşmak, birini su kaynağına götürmek ve su içirmek” gibi anlamlara gelmektedir. Bir başka ifadeyle haberin kaynağına gitmek bilginin ve naklin aslına ulaşmaktır. “Me’sûr ve menkûl tefsir” olarak da isimlendirilen rivayete dayalı bu yöntem şu şekilde tanımlanmıştır: “Kur'an-ı Kerîm'i, Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber, sahabe ve tabînden gelen nakillerle tefsir edip açıklamaktır”.³³⁰

Bu tariflerden anlaşılıyor ki, rivayet tefsirinde müfessirin kendi rey ve tercihlerinin rolü kısıtlıdır. Müfessir daha çok nakilde bulunur. Ama bu demek değildir ki bu tefsirde müfessirin hiç rolü yoktur. Aslında bu tefsiri “rivayet ağırlıklı tefsir” olarak isimlendirmek daha yerinde olacaktır. Bir ayetin tefsirini başka bir ayetle yapma faaliyeti ve çabası müfessirin kendi dirayetiyle yaptığı bir iştir. Müfessirin ayetler arasında bulunduğu bağlantı ve ulaştığı sonuç yine onun çalışmasının sonucudur. Kendi dirayetini ve gayretini ortaya koyarak elde ettiği tefsir ve izahıdır. Hz. Peygamber'den doğrudan Kur'an'ın tefsirine yönelik olmayıp farklı maksat ve amaçlar doğrultusunda sadır olan sözleri, fiil, tutum ve davranışları bir ayetin tefsir ve izahında kullanarak anlam ilişkisi oluşturmak yine müfessirin dirayetiyle ilgilidir.

3.2.1.1. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri

Kur'an, konusu Kur'an olan tefsir ilminin en sağlam kaynağıdır. Bir ayette icmali olarak ifade edilen mananın, diğer bir ayette açıklığa kavuşturulması Kur'an'ı en sağlam kaynak durumuna getirir. İbn Teymiyye'nin de dediği gibi tefsir yollarının en güzeli ve en

³²⁹ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 334.

³³⁰ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, c. I, s. 152.

doğrusu, Kur'an'ın yine Kur'an ile açıklanmasıdır. Kur'an'daki ayetler, birbirleriyle mukayese edildiğinde görülecektir ki bir kısmı mücmel, bir kısmı mübeyyen, bazıları mutlak, bazıları mukayyet, bazı kıssalar bir yerde kısa ve özlü olarak anlatılmasına mukabil diğer bir sûrede mufassal bir şekilde gelmiştir. Bunun için Kur'an'dan bir mesele inceleneceği zaman ya da bir ayetin tefsiri yapılacağı zaman o mesele ile alakalı bütün ayetler üzerinde durulması gerekir. Bazı meselelerin bu şekilde halli mümkün oluyorsa artık başka bir kaynağa başvurmaya lüzum kalmaz.³³¹

El-Herefî'nin tefsirinde kullandığı tefsir yöntemlerinin başında Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri gelmektedir. Bu konuya çok ihtimam göstermiştir. Bu yöntemi hem ayetlerin siyak ve sibakları bağlamında, hem de Kur'an'ın bütünlüğü bağlamında ele alarak kullanmıştır. Ayetleri tefsir ederken yaptığı açıklamaları desteklemek için diğer ayetleri kullandığı görülür. Bazen de mücmel bir kelimenin beyanında başka ayetleri kullanmıştır.

Şimdi Âl-i İmrân Sûresi örneğinde el-Herefî'nin Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine örnekler vererek konunun daha da iyi anlaşılmasına çalışacağız.

1) “Şüphesiz ki ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.”³³² Bu ayette evrende olan hiçbir şeyin ilminin gerek küllî gerekse cüzî olsun Allah'ın ilminden hariç kalamayacağını, iman olsun küfür olsun Allah'ın her şeye muttali olduğunu açıklamıştır. Daha sonra bu ayetin tefsirinde manayı güçlendirmek için “O, art niyetli bakışları ve yüreklerin gizlediği şeyleri bilir.”³³³ ayetini tefsir amaçlı zikretmiştir. Bu ayetin Allah'ın ilmindeki kemâlâta işaret olduğunu ve O'nun ilminin kuşatıcılığını ifade ettiğini bildirmiştir.³³⁴

2) “İnkâr edenlerin malları ve çocukları, Allah'a karşı onlara bir şey sağlamaz. İşte onlar ateşin yakıtlarıdır.”³³⁵ El-Herefî bu ayette kâfirlerin güvendikleri malların ve övündükleri çocukların onları Allah'ın azabından koruyamayacağını bildirdikten sonra bu ayetin, kâfirlerin “Bizim mallarımız ve çocuklarımız çoktur. Biz azapta olunmayacağız.” sözlerine bir reddiye olarak geldiğini vurgulamıştır. Daha sonra da ayetin manasını teyit için “Sizi bize yaklaştıracak olan ne zenginliğiniz ne de çocuklarınızdır: yalnızca iman

³³¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 40.

³³² Âl-i İmrân, 3/5.

³³³ el-Mu'min, 40/19.

³³⁴ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 176.

³³⁵ Âl-i İmrân, 3/10.

edip doğru ve yararlı işler yapanlar (Bize yakın olabilirler); bu (gibi)leri, yaptıklarından dolayı çeşit çeşit ödüller beklemektedir ve onlar (cennet) köşkleri(in)de (huzur ve) güven içinde yaşayacaklardır."³³⁶ ayetini tefsir maksatlı getirmiştir: Görüldüğü gibi el-Hererî ayeti ayetle tefsir etmiştir.³³⁷

3) "Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa, artık onun Allah nezdinde hiçbir değeri yoktur. Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden sakınmanız başkadır. Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Dönüş yalnız Allah'adır."³³⁸ El-Hererî, bu ayetin tefsirini yaparken önce herhangi sebeple olursa olsun Müslümanların kendi inançlarından uzaklaşarak Müslüman olmayanlara yakınlık duymalarının onları dost edinmelerinin yasakladığını izah etmiştir. Daha sonra ayetin, "Kim bunu yaparsa, artık onun Allah nezdinde hiçbir değeri yoktur." kısmının tefsirini yaparken "Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar (birbirinin tarafını tutarlar). İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır. Şüphesiz Allah, zalimler topluluğuna yol göstermez."³³⁹ Ayetini bu ayetin tefsirinde mücmeli beyan sadedinde izah edici olarak kullanmıştır. Yine ayetin tefsirine devam ederken "Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden sakınmanız başkadır." Bu istisnayı şöyle izah etmiştir: Bazı kâfirlerin şerrinden korunmak için zaruret miktarınca olacak muvâlâta müsamaha edileceğini bildirilmiştir. İslam âlimleri bu ayetten "bazı insanların şerrinden korunmak için, kalbindeki niyetini belli etmeden hakka muhalif davranmak" anlamına gelen "takıyye"nin câiz olduğunu çıkarmışlardır. Ayrıca ikrah ve zorlama sebebiyle kalbi mutmain olduğu halde küfür kelimesini diliyle söyleyenlerde bu ayetin istisnasına girmektedir. Müellif bu görüşünü kuvvetlendirmek için en-Nahl Sûresi yüz altıncı ayeti delil olarak getirmiştir. "Kalbi iman ile dopdolu olduğu halde küfre zorlanan kimse dışında, imanından sonra Allah'ı inkâr eden ve küfre göğüs açan kimselere, Allah katından bir gazab gelir. Onlar için büyük bir azab vardır."³⁴⁰

4) El-Hererî'nin tefsirinde Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine bir başka örnek Âl-i İmrân Sûresinin doksan yedinci ayetinde karşımıza çıkar. Ayet şöyledir: "Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna gücü

---

³³⁶ Sebe, 34/37.

³³⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 197.

³³⁸ Âl-i İmrân, 3/28.

³³⁹ el-Mâide, 5/51.

³⁴⁰ en-Nahl, 16/106.

yetenlerin o evi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir.”³⁴¹ El-Hererî, bu ayetin tefsirini yaparken “Oraya giren emniyette olur.” kısmının tefsirinde, “Kâbe ve Harem bölgesine girenler öncelikle günahattan emin olurlar. Oraya Allah’a takarrüp için girenler, kıyamet günü azaptan emin olur. Ya da oraya girenler her türlü tecavüzdü ve taarruzdan emin olur.” dedikten sonra bu son izahı teyit için şu ayeti zikretmiştir: “Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken, bizim (Mekke’yi) güven içinde kudsî bir yer yaptığımızı görmediler mi? Hala bâtila inanıp Allah'ın nimetine nankörlük mü ediyorlar?”³⁴² Yine bu ayetin izahında başka bir ayeti zikrederek ayeti ayetle tefsir etmiştir: “Hatırla ki İbrahim şöyle demişti: “Rabbim! Bu şehri (Mekke’yi) emniyetli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.”³⁴³ Müellif Mekke’nin emin bir belde olmasının Hz. İbrahim’in duası ile olduğunu bildirmiştir.

3.2.1.2. Kuran’ın Sünnet ile Tefsiri

Kur’an’ın tefsirinde Kur’an’dan sonra ikinci olarak başvuru temel kaynak Resûlüllah’ın sözleri, fiilleri ve takrirlerinin bütünü olan sünnetidir. O, Kur’an’ı sözleriyle izah ettiği gibi, fiilleriyle de pratik hayatta uygulayarak tefsir etmiştir.

Hz. Peygamber’i (s.a.v) Kur’an’ı tefsire sevk eden en mühim gerekçe yine Kur’an’dır.³⁴⁴ “ Biz sana öğüt olan bu Kur’an’ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatsın (beyan edesin) ve insanlarda iyice düşünsünler”.³⁴⁵ Bu ayet Hz. Peygamberin sadece tebliğ ile değil aynı zamanda tefsir ve beyan ile de vazifeli olduğunu bize haber veriyor. “O gün her ümmetin içinden kendilerine birer şahit göndereceğiz. Seni de hepsinin üzerine şahit olarak getireceğiz. Ayrıca bu Kitab’ı da sana, her şey için bir açıklama, bir hidayet ve rahmet kaynağı ve Müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.”³⁴⁶ Bu ayet de sünnet’in Kur’an’ın beyanı olduğu ve çeşitli izahlar ve

³⁴¹ Âl-i İmrân, 3/97.

³⁴² el-Ankebût, 29/67.

³⁴³ İbrâhîm, 14/ 35.

³⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 37.

³⁴⁵ en-Nahl, 16/44

³⁴⁶ en-Nahl, 16/89.

ayrıntılar getirerek onu tefsir ettiğini bildirmektedir. Allah Resülü Kur'an-ı Kerîm'den tefsire muhtaç olan kısımlarını değişik vesilelerle beyan ve izah etmiştir.³⁴⁷

El-Hererî, mukaddimesinin on birinci faslında Sünnet'in Kur'an'ı beyan ve tefsirini iki ana bölüm halinden ele almıştır. Birincisi, namaz vakitleri, zekâtın miktarı ve zekâta tabi olan mallar, hac menâsiki gibi Kur'an'da mücmel olarak bırakılan hükümleri beyan ve izahıdır. İkincisi, Kur'an'ın hükmü üzerine zâit, Kur'an'da olmayan bir hükmü koymasındır ki buna teşrî' (hüküm koyma) denir. Kadının halası veya teyzesi üzerine ikinci eş olarak nikâhının haram olması, evcil eşeklerin etinin haram olması ve mahkemede müddeinin şahitler varken yemin etmesinin yasak olması gibi u cümledendir.³⁴⁸

Hadis ilminde büyük bir vukufiyete sahip olduğu anlaşılan el-Hererî, tefsirinde hadislerden çokça yararlanmıştır. Özellikle esbab-ı nüzulde, ayetlerin tefsirinde, mücmel kelimelerin beyanında, mutlakı takyid etmekte hadis kaynaklarına yer vermiştir. Ayetlerin izahında kendi görüşlerini ve tercihlerini delillendirmek maksadıyla da çok kere hadislerle yer vermiştir. Tefsirde kullandığı hadisleri daha çok Kütüb-i Sitte'den ve diğer hadis kaynaklarından almıştır. Bazı durumlarda hadisin senedini vermeden sadece sahabenin ismini vererek irsal yapıp, "وعن أبي هريرة رضي الله عنه قال" gibi ifadelerle hedise yer vermiştir.³⁴⁹ Hadisin sonunda "متفق عليه" ya da "أخرجه مسلم" gibi tabirlerle hadislerin kaynağını bildirmiştir. Ayrıca hadislerin sıhhati konusunda çok titiz davranarak "أخرجه" "إخرجه الترمذي فقال حديث حسن أو حديث غريب" ifadeleriyle bu durumu kayıt altına almıştır. Bazen senedi tamamen terk ederek "روي عن النبي" ya da "وفي الحديث" şeklinde ifadelerle hadislerle yer vermiştir.³⁵⁰ Bazı ayetlerin tefsirinde ise "فصل فيما ورد في فضل الاستغفار من الأحاديث" gibi özel konu başlıkları altında konuyla ilgili hadisleri kaynaklarıyla birlikte peş peşe vermiştir.³⁵¹

Şimdi el-Hererî'nin Âl-i İmrân Sûresinde hadisleri ayetlerin tefsirinde nasıl kullandığını örnekleriyle görmeye çalışalım.

³⁴⁷ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, c. I, s. 45.

³⁴⁸ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 67.

³⁴⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 23.

³⁵⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 140.

³⁵¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 144.

3.2.1.2.1. Sünnetin Kur'an'daki Mücmeli Beyanı

El-Hereri, Âl-i İmrân 3/6. ayette mücmel bir durum olan “*Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur.*” cümlesini tefsir ederken Buhârî ve Müslim'de İbn Mes'ud'dan (r.a) rivayet edilen şu hadisi zikretmiştir: “*Şüphesiz sizden birinizin anne karnında yaratılması, kırk gün nutfe (kan pıhtısı) olarak toplanır. Sonra o kadar bir sürede alaka (bir parça et) halini alır, sonra o kadar bir sürede mudga (organların belirginleşmesi) halini alır. Sonra dört kelime ile bir melek gönderilir. O kişinin rızkını, ecelini, amelini, şakî mi saîd mi (mümin mi kâfir mi) olacağını yazar. Sonra kendisine ruh üflenir. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin olsun ki biriniz, (ömrü boyunca) cennetliklerin yaptıklarını yapar hatta kendisi ile cennet arasında bir arşın kadar bir mesafe kalır. Fakat kitap (takdir) onu geçer ve cehennemliklerin yaptığı bir işi yapar ve cehenneme girer. Ve yine biriniz (ömrü boyunca) cehennemliklerin yaptıklarını yapar, hatta kendisi ile cehennem arasında bir arşın kadar bir mesafe kalır, fakat kitap (ilahi takdir) onu geçer ve cennetliklerin yaptığı bir işi yapar ve cennete girer.*”³⁵² Yine bu konunun izahında Buhârî ve Müslim'in ittifakla Enes'ten (r.a) rivayet ettikleri şu hadisi zikretmiştir: Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “*Allah rahime bir melek vekil kılmuştur. Bu melek: Ey Rabbim! Nutfe oldu. Ey Rabbim! Pıhtı oldu. Ey Rabbim! Et parçası oldu, der. Allah onu yaratmak murad ettiği vakit melek: Ey Rabbim Erkek mi, yokta dişi mi? Şakî mi, yoksa saîd mi? Rızık ne olacak? Eceli ne olacak? diye sorar. Ve böylece bu durumlar annesinin karnında iken yazılır.*”³⁵³ Görüldüğü gibi bu hadisler mücmel bir durumu beyan için getirilmiştir.

Bu konuda diğer bir örnek ise Âl-i İmrân 3/55. ayetteki mücmelin beyanıdır. “*Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.*”³⁵⁴ Bu ayette “*Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım*” cümlesindeki mücmeli hadislerle beyan etmiştir. Buhârî ve Müslim'in Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği hadiste Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur. “*Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, elbette adaletli bir hakem olarak Meryem oğlu (İsa)nın sizin aranıza inmesi yaklaşmıştır. O (indiğinde) salibi (haçı)*

³⁵² el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 177.

³⁵³ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 177.

³⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/55.

*kıracak, hıncını (domuzu) öldürecek, cizyeyi (kâfirlere vergi) koyacak, mal o kadar artacak ki kimse onu kabul etmeyecek. Nihayet secde etmek dünya ve içerisindekilerden daha hayırlı olacaktır.”*³⁵⁵

El-Hererî, Hz. İsa'nın semaya kaldırılması ve indirilmesiyle ilgili hadisleri bu ayetin beyanında zikrettikten sonra şunları söylemektedir: “Hz. İsa'nın semaya kaldırılması ve indirilmesiyle ilgili hadisler, itikadî konulara ait âhâd haberlerdir. Bu hadisler itikadî konularda hüccet olamazlar. İnanç konuları ancak Kur'an'dan ve mütevatir hadislerden manaya delaletleri açık olan kesin deliller ile sabit olur.” Bu ifadeleriyle el-Hererî'nin, Hz. İsa'nın ahir zamanda yeryüzüne inmesi meselesine ihtiyatla baktığı anlaşılmaktadır.³⁵⁶

3.2.1.2.2. Sünnetin Kur'an Üzerine Zait Bir Hüküm Getirmesi

El-Hererî'nin de belirttiği gibi sünnetin, Kur'an'ı beyan ve tefsir vecihlerinden biri de Kur'an'ın hükmü üzerine zait, Kur'an'da olmayan bir hüküm koymasındır ki buna teşrî' (hüküm koyma) denilir.³⁵⁷ El-Hererî, Âl-i İmrân Sûresinde faiz yasağıyla ilgili ayetin (3/130) tefsirinde, “*kat kat fâiz*” den maksadın günümüz ekonomik dünyasında aşırı fâiz ya da fahiş fâiz olarak adlandırılan fâiz çeşidi olduğunu söylemiştir. Bu muamele fıkhîta “er-ribe'n-nesîe” olarak isimlendirilir. Bu fâiz türünün haramlığı bu ayetle sabittir. Fâizin diğer türü de peşin olarak yapılan muamelelerde tek taraftan meydana gelen karşılıksız fazlalık manasına olan “er-ribe'l-fadl”dır. Meselâ on dirhem gümüşün on bir ya da dokuz dirhem gümüş karşılığında peşin olarak satışı bir “er-ribe'l-fadl”dır. Yine bir ölçek kaliteli hurmayı bir buçuk ölçek kalitesiz hurma ile peşin olarak mübadele etmekte bir “er-ribe'l-fadl”dır. Bu tür peşin alışverişlerdeki fâiz, Kur'an'ın yasakladığı faiz değildir. Bu tür fâiz sünnetle yasaklanmıştır. İbn Ömer (r.a) Resûlullah'tan (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir: “*Altını altınla ancak misli misline satın. Gümüşü gümüşle ancak dengi dengine satın. Bazısı bazısından fazla olmasın. Sizin bu muamele ile faize düşmenizden korkuyorum.*”³⁵⁸ Görüldüğü gibi bu hadis-i şerif Kur'an üzerine zait bir şer'î hüküm ispat etmiştir.

³⁵⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 332.

³⁵⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 333.

³⁵⁷ el-Hererî, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 67.

³⁵⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 116-117.

3.2.1.2.3. Bazı Fikhî Konuları Sünnetle Açıklaması

El-Hererî, tefsirinde ahkâma ait bazı ayetlerin tefsirinde “fasıl” başlığı altında bazı izahlar yapmaktadır. Bu izahlar arasında konuyla ilgili hadisleri de zikrederek konuların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaya çalışmaktadır. Mesela hac ibadetinin farzolmasıyla ilgili ayetin tefsirinde, “Haccın farziyetiyle ilgili bazı hükümlere ait fasıl” başlığı altında öncelikle Ka’be’nin ve Harem bölgesinin değeri ve kıymetiyle ilgili hadisleri aktardıktan sonra, haccın farziyeti ile ilgili hadisleri zikretmiştir. Bu bağlamda müellif, “*Orada (Kâbe) apaçık nişaneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir.*”³⁵⁹ ayetinin tefsirinde hac ibadetinin farz olmasıyla ilgili olarak şu hadisi zikretmiştir: İbn Ömer’in naklettiğine göre Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “*İslam beş temel üzerine bina kılınmıştır: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v) Allah'ın Resulü olduğuna şahitlik etmek. Namazı dosdoğru kılmak, zekâtı hakkıyla vermek, Allah'ın evi Kâbe'yi haccetmek ve Ramazan orucunu tutmak.*” (müttefekun aleyh)³⁶⁰

El-Hererî, hac ibadetinin ömürde bir defa farz olması ile alakalı olarak da Müslim’in Ebû Hüreyre’den (r.a) rivayet ettiği şu hadisi zikretmiştir. Resûlullah (s.a.v) bize bir hutbe okudu ve şöyle buyurdu: “Ey insanlar! Hac, üzerinize fark kılındı; o halde haccediniz!” Resulullah’ın bu sözü üzerine cemaatten biri, “Ya Resulallah, her yıl mı?” diye sordu. Peygamber Efendimiz, cevap vermeyerek sustu. Aynı soru üçüncü kere tekrarlanmasından sonra Peygamberimiz, Şayet (bu sorunuza cevap olarak) evet demiş olsaydım muhakkak ki her sene haccetmek üzerinize farz olurdu ve siz buna güç yetiremezsiniz.”³⁶¹

Yine el-Hererî, “O takva sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever.”³⁶² meâlindeki Âl-i İmrân 3/134. ayetinin tefsirinde “İnfaka teşvik hakkında varit olan bazı hadislerin zikri” faslı başlığı altında infak ile alakalı birçok hadise yer vermiştir.³⁶³

³⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/97.

³⁶⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 20.

³⁶¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 23.

³⁶² Âl-i İmrân, 3/134.

³⁶³ el-Hererî, *Hadaik*, c. V, s. 138.

3.2.1.3. Kur'an'ın Sahabe Kavliyle Tefsiri

Hız. Peygamber'den sonra Kur'an'ın tefsirinde en mühim rol sahabeyle aittir. Çünkü onlar Kur'an'ın inişine şahitlik etmişler, meydana gelen hadiseleri bizzat yaşamışlardır. Bu itibarla ayetler ve nüzul sürecindeki hadiseler arasında doğrudan bağlantı kurarak ayetleri tefsir etmişlerdir. Onlar Kur'an metninin iç ve dış bağlamını bilme konusunda imtiyazlı bir yere sahiplerdi. Ayrıca Kur'an'ın ilk muhatapları olmaları sebebiyle Kur'an'ın dilini en iyi onlar anlıyorlardı.³⁶⁴ Şifahi nakil dönemi olan sahabe tefsiri bu nedenle Kur'an'ın anlaşılmasında çok önemli yere sahiptir. Çağdaş tefsir araştırmacısı Zehebî, tefsirin müdevven hale gelmesinde üç aşama olduğunu anlatırken, birinci aşamanın sahabenin Hz. Peygamber'den, sahabenin sahabeden ve tabiîn neslinin sahabeden yaptığı şifahi rivayetler olduğunu kaydetmiştir.³⁶⁵

El-Hererî, sahabe kavliyle de Kur'an'ı tefsir etmiştir. Birçok yerde özellikle esbâb-ı nuzûlde, kıraat vecihlerini beyanda sahabeden gelen rivayetlere yer vermiştir. Şimdi Âl-i İmrân Sûresi örneğinde sahabe tefsirine bazı örnekler vereceğiz.

El-Hererî, Âl-i İmrân suresinin birinci ayeti olan "الم" çerçevesinde mukatta'a harflerinin tefsirinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'den (r.a) şunu rivayet etmiştir: "Her kitapta Allah'ın sırlarından bir sırrı vardır. Kur'an'da ki sırrı da bu harflerdir. Bu harfler, ilmi Allah'a mahsus olan müteşâbih ayetlerdendir."³⁶⁶ Yine Âl-i İmrân Sûresi on üçüncü ayetin tefsirinde İbn Mesud'dan şunu rivayet etmiştir: "Bu ayetteki gün Bedir günüdür. Önce müşriklere baktık onları kendimizden kat kat fazla gördük. Sonra tekrar baktık onları kendimizden bir kişi bile fazla görmedik."³⁶⁷

Bir başka örnek olarak el-Hererî, "Allah katında din İslamdır."³⁶⁸ mealindeki Âl-i İmrân 3/19. ayetinin tefsirinde Hz. Ali'den şunları nakletmiştir: "İslam teslimiyettir, teslimiyet yakîndir, yakîn tastiktir, tastik ikrardır, ikrâr edâdır, eda ameldir. Mümin dinini rabbinden alır, kendi reyinden ve düşüncelerinden almaz. Müminin imanı amelinden bilinir. Kâfirin küfrü inkârından bilinir."³⁶⁹

³⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 59.

³⁶⁵ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, c. I, s. 97-98.

³⁶⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 171.

³⁶⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 197.

³⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/19.

³⁶⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 229.

Hadâik tefsirinde özellikle esbâb-ı nüzul konularında İbn Abbas'tan (r.a) gelen rivayetlere çok geniş yer verilmiştir.³⁷⁰ El-Hererî'nin sahabe tefsirine yer verdiği konulardan biri de kıraat vecihleri ile ilgilidir. Örneğin Âl-i İmrân Sûresinin "وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ" yedinci ayetinin tefsiri bağlamında kaydedildiğine göre, Übey b. Ka'b, Hz. Ayşe ve Urve b. ez-Zübeyr (r.a) gibi sahabiler *والراسخون* deki "vâv" harfinin atıf bağlacı olmayıp istinaf nahvî olduğu görüşüne sahip olmuşlardır. Tâvûs, İbn Abbas'a atfen bu ayetle ilgili olarak "إِلَّا اللَّهُ وَيَقُولُ الرَّاسِخُونَ" şeklinde şâz bir kıraat rivayet etmiştir.³⁷¹ Yine 3/18.ayette cumhur "إنه" diye elif-nun maddesini kesre okurken İbn Abbâs "أنه" diye fetha okumuştur. Devamındaki "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامَ" ayette elif-nun maddesini cumhur kesre okumuşken, İbn Abbas fetha okumuştur. El-Hererî, bu kıraat vecihlerini açıklayıp her iki kıraatın da mana açısından sahih olduğunu söyledikten sonra tercihte bulunarak cumhurun kıraatinde mananın daha zahir olduğunu vurgulamıştır.³⁷² Bir başka örnekte *وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ* ayetinde cumhur "وضعت" kelimesini müennes kalıbında sâkin okurken, İbn Abbas (r.a) şâz olarak "وضعت" şeklinde hitap sığasıyla kesre okumuştur.³⁷³

3.2.1.4. Kur'an'ın Tâbiîn Kavliyle Tefsiri

Ashabın ardından gelip din ve şeriat konularında onların ardından giden kuşağa tâbiîn nesli denmiştir.³⁷⁴ İkinci muhataplar olarak Kur'an'ı tefsir eden bu zevatın tefsirine de "*tâbiîn tefsiri*" ismi verilmiştir. Tâbiîn müfessirleri kendilerine hocalık yapan sahabelerin yolunu izleyerek tefsir faaliyetlerini sözlü geleneğin kuralları çerçevesinde sürdürmüşlerdir. Özellikle esbâb-ı nuzul, sahabelerin tercihlerine tabi olmak ve Arap şiiri ile istişhad etmek tâbiîn tefsirinin en belirgin özellikleri arasında yer almaktaydı.³⁷⁵ Bu dönemde bir diğer kaynak Ehli Kitab'a müracaat olmuştur. Böylece "israiliyat" olarak tabir edilen bilgi türü tefsirde çok büyük yer işgal etmiştir. Denilebilir ki "isrâîlî" rivayetlerin Kur'an tefsirine girişi bu dönemde olmuştur.³⁷⁶ elbette tâbiîn müfessirlerinin kendi görüş ve tercihleri de burada dikkate alınmalıdır. El-Hererî, sahabe tefsirine yer verdiği gibi tâbiîn yorum ve görüşlerine de tefsirinde çokça müracaat etmiştir. Bu anlamda tefsirinde en fazla

³⁷⁰ Örnekler için bkz.el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 248, 327, 331, 355; c. IV, s.31, 76, 133, 228.

³⁷¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 185.

³⁷² el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 227.

³⁷³ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 277.

³⁷⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 87.

³⁷⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 88.

³⁷⁶ Demirci, *Tefsir Usulü* s.303; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 95-110.

Mücâhid, Katâde, İkrime ve Hasan el-Basrî'den yararlanmıştır. Kıraat vecihleri başta olmak üzere esbab-ı nuzûl, ahkâm ve tefsir vecihlerinde tâbî'n tefsirine müracaat ettiği görülür. Şimdi el-Hereri'nin Âl-i İmrân Sûresi örneğinde tâbî'n tefsirine nasıl yer verdiğini görelim.

Âl-i İmrân on üçüncü ayette "فئة تقاتل" cümlesindeki fiili cumhur müennes olan "fi'e" kelimesinin zamirine isnad ederek müennes olarak okumuştur. Ancak Mücahid ve Mukâtil "fi'e" kelimesinin kavim manasına olduğunu ileri sürerek fiili şâz olarak "yukâtilu" diye müzekker sığasıyla okumuşlardır.³⁷⁷

Yine otuz yedinci ayette "فتقبلها" fiilini cumhur mâzî sığasıyla olurken, Mücahid "lâm" harfinin sükûnu ile emir ve dua sığasıyla ve "رَبِّهَا"nın muzaf münâda olmak üzerine nasb ile okumuştur. Ayrıca devamında gelen fiilleri de emir sığasıyla okumuştur.³⁷⁸

El-Hereri, "(Resulüm!) Kendilerine Kitap'tan bir pay verilenleri (Yahudileri) görmez misin ki, aralarında hükmetmesi için Allah'ın Kitab'ına çağırılıyorlar da, sonra içlerinden bir gurup cayarak geri dönüyor."³⁷⁹ ayetinin sebab-i nuzulüyle ilgili olarak İkrime'den şunları rivayet etmiştir: Allah Resulü Yahudilerden bir cemaatin olduğu bir meclise gitti. Onları İslam dinine davet etti. Oradakilerden birisi "Sen hangi din üzerinesin ya Muhammed" dedi. Allah Resulü de, "Hz. İbrahim ve dini üzereyim" dedi. Onlar da "İbrahim Yahudi idi" dediler. Bunun üzerine Allah Resulü, "Hep beraber Tevrât'a bakalım aramızda hakem olsun" buyurdu. Bu söz üzerine Yahudiler buna yanaşmadılar. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.³⁸⁰

Müellif, *Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir.*"³⁸¹ ayetininin tefsirinde Hasan el-Basrî'nin şu izahlarına yer vermiştir. "Allah'ın kullarına olan şefkati, kendisinden sakındırması ve onlara ilminin ve kudretinin büyüklüğünü öğretmesi, kendi gazabından uzak tutmak içindir."³⁸²

³⁷⁷ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 201.

³⁷⁸ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 281.

³⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/23.

³⁸⁰ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 224.

³⁸¹ Âl-i İmrân, 3/30.

³⁸² el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 260.

El-Hererî, “*Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, (O'nun huzurunda) eğilenlerle beraber sen de eğil.*”³⁸³ ayetinin tefsirinde Mücahid’in şu sözünü nakletmiştir: “Hz. Meryem bu hitapla muhatap olunca o kadar kıyamda durdu ki ayakları şişti.” Bu konuda Evzâî de şunları söylemiştir: “Bu hitaptan sonra Hz. Meryem kıyamda durmaktan ayaklarından kanlar geldi.”³⁸⁴

Bir başka örnek olarak, “*Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince, işte bunların ahirette bir payı yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acı bir azap vardır.*”³⁸⁵ meâlindeki ayetin tefsiri çerçevesinde müellif İkrime’nin görüşlerine yer vermiştir. İkrime bu ayetin, Tevrat’ta Allah Teâlâ’nın indirdiklerini gizleyen, tebdil ve tahrif edip bunların Allah’tan olduğuna yemin eden, Hay b. Ahdab ve Ka’b b. Eşref gibi Yahudiler hakkında nazil olduğunu bildirmiştir.³⁸⁶

3.2.1.5. Kur’an Kıssaları ve İsrailiyyât

Kur’an-ı Kerîm insanlık tarihine ve tarihi hadiselerle çok önem vermiştir. İbretlik hadiseleri insanların zihinlerine ulaştırarak ders çıkarmalarını hedeflemiştir. Sadece tarihi hadiseleri değil, kâinatta ilahî kudret ve yasaların (sünnetullah) bilinmesine dikkatlerimizi çekmiştir. Bu bağlamda Kur’an kıssaları insanlık tarihi ve özellikle tefsir ilmi için çok büyük öneme sahiptir. Çünkü kıssalar Kur’an’ın neredeyse yarısına tekâbul edecek derecededir.³⁸⁷

Kıssa " قصة " kelimesi lügat olarak bir şeyin izini sürmek, peşinden gitmek veya bir haberi ya da sözü açıklamak gibi anlamlara gelmektedir.³⁸⁸ Kur’an’da muhtelif ayetlerde bu anlamlarda kullanılmıştır.³⁸⁹ Tefsir usulü açısından, “Kur’an’da geçmiş peygamberler ve medeniyetlere, ayrıca Peygamberimiz (s.a.v.) zamanında meydana gelen önemli hadiselerle

³⁸³ Âl-i İmrân, 3/43.

³⁸⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 300.

³⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/77.

³⁸⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s.377.

³⁸⁷ Görgün, Tahsin, “*Kur'an Kıssaları'nın Neliği Üzerine*,” *IV. Kur'an Haftası Sempozyumu* içinde, Fecr Yayınları, Ankara, 1998, s. 20-21.

³⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, c. VII, s. 73.

³⁸⁹ el-Kehf, 18/64; el- Kasas, 28/11; Yûsuf, 12/3.

dair ayetlerin zikredilmesine “*Kasasu’l-Kur’an*” denir.³⁹⁰ Kur’an’daki bu kıssalardan maksat, tarihi vakaların kronolojik olarak anlatılması değildir. Geçmiş peygamberlerin ve milletlerin başına gelenlerden dersler çıkarmamız istenmiştir.³⁹¹ Kur’an-ı Kerîm kıssaları kendi üslubu içerisinde kendine ait bir ahenk içerisinde anlatır. Bu kıssalar asla bir hikâye değildir. Aksine her biri tarihî hakikatleri büyük bir gerçeklik ve doğrulukla anlatan ibretimiz hakikatlerdir.³⁹²

Kur’an-ı Kerîm zikrettiği kıssaları ilahi muradın ve tevhit nurunun insanlara ulaşmasında bir vasıta olarak kullanmıştır. Bu itibarla kıssalarla verilmek istenen mesajları, zaman, mekân ve şahıslardan mümkün merteye soyutlayarak etkileyici bir biçimde ulaştırmayı hedeflemiştir. Çok kere kısa içerisinde geçen isimlerin taşıdıkları vasıflar ön plana çıkarılmıştır. Mesela, Hz. İbrahim ile Nemrut’un Mücadelesinde, Hz. Musa ile Firavun’un kıssasında gerçek mücadele alanı ve kahramanları, tevhid ile şirktir. Hz. Yusuf Kıssasında asıl maksat iffet ve ihtirastır.³⁹³

Kur’an’daki kıssaların bir kısmı, peygamberleri ve onların getirdiği mesajları, gönderildikleri kavimlerin bu mesajlara gösterdikleri tepkileri anlatan kıssalardır. Hz. Musa’nın Firavun ve İsrail oğulları ile olan kıssaları bu gruba girer. Diğer bir grup kıssalar geçmişte yaşayan bazı topluluklar hakkında anlatılanlardır. Ashâb-ı Kehf ve Ebrehe’nin ordusu hakkındaki kıssalar bunlara örnek verilebilir. Üçüncü gruptaki kıssalar ise Hz. Peygamber dönemindeki olaylarla ilgilidir. Uhud ve Bedir savaşını konu edinen ayetler de bunlara örnektir.³⁹⁴

Son dönemlerde bazı araştırmacılar Kur’an kıssalarının tarihî gerçekleri yansıtmadığı kanaatindedirler. Mısır’da Muhammed Ahmed Halefullah’ın hazırladığı *el-Fennü’l-Kasasî fi’l-Kur’an* isimli çalışması kıssaların tarihî gerçeklere uymak durumunda olmadığını iddia ettiği için büyük tartışmalara neden olmuştur. Öte taraftan Muhammed İzzet Derveze, tefsirinde Kur’an kıssalarını müteşâbihat olarak değerlendirmiştir. Bu

³⁹⁰ Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, s. 176.

³⁹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 171.

³⁹² Yıldırım, Suat, “*Kur’an-ı Kerim’de Kıssalar*,” *AÜİD*, sayı.3 s. 38.

³⁹³ Yıldırım, Suat, *Kur’an İlimlerine Giriş*, İstanbul, 1993, s. 109.

³⁹⁴ Polat, Fethi Ahmet, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur’an’a Yaklaşımlar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 221.

kıssaların tarihî olayları tescil etmek için değil, sadece ibret ve ders almak için zikredildiğini iddia etmiştir.³⁹⁵

Kur'an kıssalarıyla ilgili olması hasebiyle şimdi de isrâiliyyât hakkına kısa bilgiler vermek istiyoruz. “İsrâilî” kelimesinin çoğulu olan “isrâiliyyât”, kavram olarak, “İslam kültürüne, özellikle Kur'an tefsirine girmiş olan Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer dinlere ait her türlü eski hikâye ve bilgilerdir.”³⁹⁶ Bu konuda özellikle isrâiliyyât kelimesinin kullanılması, Yahudi kültüründen ve Tevrat'tan aktarılan rivayetlerin diğerlerine nazaran daha fazla olmasındandır.

İsrâiliyyâtın tefsire girişi sahabe döneminde başlamış, tâbîn dönemine gelince çoğalmıştır. Kur'an'da fazlaca teferruât verilmeyen kıssaları daha iyi anlamak için Tevrat ve İncil'e müracaat edilmesi, ehli kitap olan bazı din adamlarının Müslüman olmasıyla birlikte geçmiş peygamberlerin hayatlarıyla ilgili ayrıntıların bunlara sorulması, isrâiliyyâtın İslam kültürüne girmesinin sebepleri arasında gösterilebilir. Yine insanların yaratılış olarak hikâye ve masal türü şeylere meyilli olmaları ve abartılmış şeylere düşkünlükleri, İslam'ın bütün insanlara gönderilmiş olması nedeniyle tebliğ faaliyetleri çerçevesinde meydana gelen etkileşim de isrâiliyyâtın İslâm kültürüne giriş sebepleri arasında sayılabilir.³⁹⁷

İsrâiliyyât haberlerinin alınıp alınmaması konusunda iki farklı delil vardır. Bunlardan biri, “*Ehl-i Kitaba hiçbir şey sormayın. Onlar sizi asla doğru yola iletemezler.*”³⁹⁸ hadisinde ifade edildiği üzere, nakli caiz olmayan haberlerdir. Diğer de “*İsrail oğullarından nakilde bulunun. Bunda bir sakınca yoktur.*”³⁹⁹ hadisinin izin verdiği, nakli caiz olan haberlerdir. Buna göre sıhhati bilinip, Kur'an'a ve sahih hadislere muvafık olanlar makbul olan haberlerdir. Sahih olmadığı bilinip, İslam'a muhalif olanlar da makbul olmayan, rivayeti caiz görülmeyen haberlerdir.⁴⁰⁰ Ayrıca sıhhati tam olarak bilinmediğinden, ne kabul ne de reddedebildiğimiz rivayetler vardır ki, tefsirlerdeki ihtilaflar daha çok bu kısımda yer alan isrâiliyyâta dairdir.⁴⁰¹

³⁹⁵ Okumuş, Mesut, “Kur'an İlimleri” *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014, s. 411.

³⁹⁶ Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, s. 6-7.

³⁹⁷ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 80-81.

³⁹⁸ İbn Hanbel, *el-Musned*, c. III, s. 378.

³⁹⁹ Buhârî, *Enbiyâ*, 50.

⁴⁰⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 125.

⁴⁰¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 100.

İsrâiliyyat, tefsir ilmine daha ziyade Ka'bu'l-Ahbâr (ö.32/653), Abdullah b. Selâm (ö.43/664), Vehb b. Münebbih (ö.110/728) ve Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (ö.150/767) gibi zatlar tarafından dâhil edilmiştir.⁴⁰²

İsrâiliyyâtı tefsirlerinde kullanıp kullanmamaları yönünden müfessirleri ve tefsirlerini de şöyle özetlememiz mümkündür. Taberî, *Câmiu'l-Beyan*'da isrâiliyyâtı senetleriyle nakledip bazen eleştirmiştir. İbn Kesîr *Tefsiru'l-Kurâni'l-Azim* 'de isrâiliyyâtı senetleriyle birlikte zikredip çoğunu tenkit etmiştir. Vâhidî *el-Veciz* 'de, Bagavî *Meâlimu't-Tenzil* 'de senetlerini vermeden isrâiliyyâtı çokça zikretmişlerdir. Çağdaş dönemde Reşid Rıza *el-Menâr*'da isrâiliyyâta yer veren müfessirlere şiddetle karşı çıkarak eleştirmiştir.⁴⁰³

El-Hererî de Kur'an'da ve sahih sünnette bir dayanağı olmayan isrâiliyyât türünden haberlere çok ihtiyatlı yaklaşmıştır. Bazı yerlerde sened zikrederek bazen de senedsiz olarak isrâiliyyâta yer vermiş, ancak sonunda bu gibi haberlerin asılsız olduğunu, Kitab ve sahih sünnette yerlerinin olmadığını önemle vurgulamıştır.

Bu bilgileri verdikten sonra şimdi de el-Hererî'nin Kur'an kıssaları ve İsrâiliyyât konularıyla ilgili görüşlerine ve tefsirinde bunlara nasıl yer verdiğine değinmek istiyoruz.

El-Hererî, tefsirinde kıssaları değerlendirirken, kıssaların verdiği mesajlara dikkat çekmiştir. Bakara Sûresinde Hz. Âdem kıssasının baş tarafında, "bu kıssanın faydası insanlara müşaverenin önemini anlatmaktır ve bu nedenle burada zikredilmiştir."⁴⁰⁴ demektedir. El-Hererî, kıssaların geçtiği sûrelerde özel başlıklar ile daha derli toplu bilgiler vermeyi hedeflemiştir. Bakara Sûresi otuz ile otuz dokuzuncu ayetler arasında Hz. Âdem'in yaratılışı, cennete koyuluşu ve cennetten çıkarılışı ile ilgili ayetlerin tefsirinde " " *فصل في قصة خلق آدم عليه السلام* başlığı altında Vehb b. Münebbih'ten yapılan rivayeti uzunca nakletmiştir. Konuyla ilgili çeşitli sorular sorup cevaplarını da vererek konunun anlaşılmasını sağlamaya çalışmıştır. El-Hererî, bu kıssanın sonunda şu uyarıda bulunmuştur. "Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten çıkarılıp yeryüzüne indiriliş kıssasıyla ilgili müfessirlerin naklettiklerinin çoğu isrâiliyyât türü haberlerdir. Ehl-i ilim ve din

⁴⁰² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 103-109.

⁴⁰³ Birşık, Abdülhamit, "İsrâiliyyât," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 195-200.

⁴⁰⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 287.

adamları nezdinde bu rivayetlerin hiç birisi sahih değildir.”⁴⁰⁵ Bu ifadeleriyle el-Hererî, Kur’an kıssalarını anlatırken sahih veriler kullanmanın önemine dikkat çekmektedir.

El-Hererî, Yûsuf Sûresinde “*Yûsuf Sûresine giriş ve tefsirine mukaddime*” başlığı altında öncelikle Hz. Yûsuf’un iffeti ve onun güzel ahlakı üzerinde durmaktadır. Daha sonra bu sûreden alınacak ibretlerin neler olduğunu izah ederek, bu kıssanın günümüz sosyal hayatında ne gibi akisleri bulduğuna işaret etmektedir.⁴⁰⁶

Kur’an kıssalarını Âl-i İmrân Sûresi bağlamında değerlendirecek olursak, müellif öncelikle Hz. Meryem’in doğumu ve Hz. Zekeriya’nın himayesinde büyümesi ile ilgili otuz üç ilâ otuz yedinci ayetlerin tefsirinde bu konuyla ilgili rivayetlere değinmektedir. Müellif bu rivayetlerin isâilî haberler olduğunu belirttikten sonra, “Elimizde, isrâiliyyâta ait bu rivayetlerin sıhhatine dair ne Kur’an’dan ne de sahih Sünnet’ten bir dayanak yoktur.” ifadesiyle bu konulardaki rivayetleri kabul etmediğini vurgulamıştır.⁴⁰⁷

El-Hererî, “*İsrailoğullarına bir elçi olacak (ve onlara şöyle diyecek:) Size Rabbinizden bir mucize getirdim: Size çamurdan bir kuş sureti yapar, ona üflerim ve Allah’ın izni ile o kuş oluverir.*”⁴⁰⁸ ayetinin tefsir ve izahında bazı rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetlere göre kavmi, Hz. İsa’dan (a.s) bir yarasa yaratmasını istemişler, o da biraz çamur alıp ona kuş sureti vererek üflemiştir. Sonra o suret Allah’ın izni ile yarasa kuşu olup insanların gözünden kaybolana kadar uçmuştur. El-Hererî, bu rivayetten sonra şu önemli açıklamayı yapmıştır: “Peygamberlerin kavimleri kendilerinden bir mucize istedikleri zaman Allah onların elinde olağanüstü mucizeler yaratmıştır. Bunlara inanmak imanımızın gereğidir. İsa’dan (a.s) sadır olan mucizede, kuşun cinsini bilmeye gerek yoktur. Çünkü bu konuda kitap ve sünnette kuşun cinsini açıklayan her hangi bir sahih delile ulaşmamız mümkün değildir. Bizim üzerimize düşen, ayetin lafzını anlamaya çalışmaktır. Ayetle verilmek istenen manayı anlamaya gayret göstermektir.”⁴⁰⁹ El-Hererî, bu ifadeleriyle her fırsatta isrâiliyatı reddeden tutumunu ortaya koymaktadır.

El-Hererî, Âl-i İmrân 3/125. ayetten itibaren devamındaki altmış ayetin, asr-ı saadette meydana gelen Bedir ve Uhud harplerinden bahsettiğini bildirmekte ve “istirdad”

⁴⁰⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 325.

⁴⁰⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. XIII, s. 300-303.

⁴⁰⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 281.

⁴⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/49.

⁴⁰⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 281.

başlığı altında ayetlerin daha iyi anlaşılması için Bedir ve Uhud harplerinin nasıl meydana geldiğini ve nasıl sonuçlandığını özet olarak vermeyi uygun gördüğünü belirtmektedir.⁴¹⁰

3.2.2. Dirayet Tefsiri

3.2.2.1. Kelimelerin Tasrifi (Morfoloji)

Kur'an-ı Kerim Arapça bir kitaptır. Allah Teâlâ onu Arap dilinin bütün özelliklerini en mükemmel bir şekilde bünyesinde barındıran Arapça bir Kur'an olarak indirmiştir.⁴¹¹ Bir metni anlamak ancak dilinin anlaşılmasıyla mümkün olur. Dilini bilmediğimiz herhangi bir metinle karşılaştığımız zaman, onun ne demek istediğini anlayamayız. Kur'an -*nazmu'd-dâl ale'l-mana-* mana yüklü lafızlardır. Bir metnin lafızlarını, o lafızların çeşitlerini ve özelliklerini bilmek, metnin anlaşılmasında birinci aşamayı teşkil eder.

Arap dilinde kelime, isim fiil ve harf (edat) olmak üzere üçe ayrılır. Bunlardan her biri de kendi içerisinde onlarca kısma ayrılmıştır. Kelime ve kelimelerin oluşturduğu terkipler morfolojik (tasrif) gramatik (nahiv) ve edebî sanatlar (belagat) yönleriyle incelenir. Bu ilim dalları, Kur'an'ı lafız boyutuyla inceleyerek metnin anlaşılmasının prensiplerini ortaya koyar. Bilindiği gibi Arapça morfolojik (çekim bilim) olarak çok yönlüdür. Baştan, ortadan ve sondan eklemeli bir dildir. Çok geniş ve zengin bir anlam çeşitliliğine ve zenginliğine sahiptir.⁴¹²

Sarf ilmi, lügat olarak “çevirmek, döndürmek” anlamlarına gelir. İstilah olarak iki türlü tarif edilmiştir. Birincisi, asıl olarak kabul edilen kelimeyi (mazi ya da mastar) maksut manaları elde etmek için, değişik isim ve fiil vezinlerine dönüştürmektir. Bu tarife göre sarf ilmi kelime (isim ve fiil) çekimlerini ele alan ilim dalıdır. Kelimelerin istenilen manalara göre biçim değiştirmesi, aralarında mana ilişkisi bulunan kelimelerden birinin diğerinden alınması, fiillerin kalıplarına göre mananın azalıp yada çoğalması gibi konuları içerir. Diğer tarif, mu'reblik ve mebnîlik (kelimelerin sonunun değişip değişmemesi) dışında kelimenin madde ve heyetine ârız olan durumlarını inceleyen ilim dalıdır. Çekimli fiillere arız olan harf ve hareke değişiklikleri anlamına olan ibdâl, i'lâl, kalb, hazıf ve

⁴¹⁰ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 102-103.

⁴¹¹ Yûsuf, 12/2.

⁴¹² Ünver, Mustafa, “Kur'an Lafızlarına Dair İlimler”, Ed. Bahattin Dartma, *Tefsir Tarihi ve Usulü* içinde, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 157-158.

idgam gibi durumlarını ele alır.⁴¹³ Sülâsî ve rubâî mücerred fiillerin masterlarından fiil ve isim kategorisinde birçok kelimenin ve mücerred fiillerden mezîd fiil kalıplarının türemesi, bu ilmin ana konularındandır.⁴¹⁴ Kur'an'ın anlaşılmasında en önemli ilimlerden biri kuşkusuz sarf ve iştikak ilmidir. İman Sutûtî *el-İtkân*'da bir müfessirin zarurî olarak bilmesi gereken ilimleri sayarken üçüncü sırada sarf ilmini, dördüncü sırada da iştikak ilmini saymıştır.⁴¹⁵

El-Hereri, *Hadâik* tefsirinde Kur'an kelimelerinin sarf ve iştikaklarına çok önem vermiştir. Tasrif vecihlerini açıklarken genellikle kaynaklara atıfta bulunmamıştır. Çok az kere kaynak ismi vermiştir.⁴¹⁶ Tefsir etmek üzere ayırdığı ayet gruplarında "التصريف" başlığı altında önemli gördüğü kelimelerin iştikak durumunu,⁴¹⁷ hangi baktan geldiklerini,⁴¹⁸ mücerred ya da mezid olduklarını⁴¹⁹ bildirmiştir. Kelimelerin tekil ya da çoğul olduklarını,⁴²⁰ kelimelerin iştikaklarında ihtilaf varsa bu ihtilafların neler olduğunu bildirmiştir.⁴²¹ Bazı durumlarda bu ihtilaflar içerisinde tercihte bulunmuştur.⁴²² İletli kelimelerin asıllarını vererek i' lallarını ve idgamlarını yapmıştır.⁴²³ Bazı durumlarda yaptığı i' lal ve idgamları desteklemek için Arap şiirinden örneklerle görüşünü desteklemiştir.⁴²⁴ Fiillerin bâblarına göre aldıkları manaları ve binalarını da izah etmiştir.⁴²⁵ Kelimelerin tekil ya da çoğul olduklarını açıklarken İbn Mâlik'in Elfiyye'sinden beyitler nakletmiştir.⁴²⁶

Genel olarak el-Hereri'nin sarf konularını nasıl ele aldığını gördükten sonra şimdi de Âl-i İmrân Sûresinden bazı örnekler vererek konunun daha iyi anlaşılmasına ışık tutmak istiyoruz. Birinci grup ayetler olan bir ile dokuzuncu ayetlerde önemli gördüğü kelimelerin sarf ve iştikak yönlerini şöyle açıklamıştır: "التورة والانجيل" bu iki kelime Arapça olmayıp a'cemî oldukları için müştak olup olmadıkları tartışmalıdır. Bazı dilbilimciler, "التورة" kelimesinin "çakmağın tutuşup ateş çıkması" manasına olan "وري" fiilinden müştak

⁴¹³ Kılıç, Hulusi, "Sarf" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 136-137.

⁴¹⁴ Kılıç, Hulusi, "İştikak" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 439-440.

⁴¹⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 465.

⁴¹⁶ el-Hereri, *Hadâik*, c. V, s. 222.

⁴¹⁷ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 192.

⁴¹⁸ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 193-194.

⁴¹⁹ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 218.

⁴²⁰ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 19-220.

⁴²¹ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 220.

⁴²² el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 193.

⁴²³ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 221-270.

⁴²⁴ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 425; c. V, s. 329.

⁴²⁵ el-Hereri, *Hadâik*, c. V, s. 71.

⁴²⁶ el-Hereri, *Hadâik*, c. V, s. 128.

olduğunu söylemişlerdir. Tevrat insanları dalâletten hidayete çıkardığı için bu isim verilmiştir. "التورة" aslında "وورية" idi. Birinci "vâv" "tâ" ya, ahirinden bir önceki harf olan "yâ" da "elif" e çevrildi. Ferrâ bu kelimenin aslının "توصية" vezninde "تورية" olduğunu, sonra da "yâ" nın "elif" e kalp edildiğini söylemiştir. "الانجيل" "hayvanın derisini ikiye ayırıp genişletmek" manasına olan "النجل" mastarından müştak olup "افعل" vezindedir. İncil, Tevrat'ta olmayan hükümleri içerdiği için genişlik anlamındadır. Bazı dilbilimcilere göre de bu iki kelime Arapça olmayıp, İbranice olduğu için bunlarda iştikak söz konusu değildir. El-Hererî, bu iki görüşten ikincisini tercih etmiştir. ⁴²⁷

Âl-i İmrân 3/4.ayette "الفرقان" aslı mastar olup, "أفعلان" vezindedir. Mastar mebnî li'l-fâil olup "الفارق" ya da mastar mebnî li'l-mef'ûl olup "المفروق" manasına olması mümkündür. ⁴²⁸

Âl-i İmrân 3/14ayette "وحسن المثاب" izafî terkiibinde المثاب sülâsî mücerredin birinci babından أب يوب dan "مفعل" vezninde mimli mastardır. Ecvef bir isim olduğu için kendisinde i'lal vardır. Bu kelimenin aslı "المأوب" idi. Önce "vâv" ın fetha harekesi kendinden önceki sakin hemzeye nakil olundu. Sonra "vâv" sakin olup öncesi fetha olduğu için vâv, elif'e kalp olundu. Bu kelimenin bazı durumlarda ism-i zaman ya da ism-i mekân olarak kullanılması da mümkündür. ⁴²⁹

Yine Âl-i İmrân 3/114 ayette "يسارعون" fiili "مفاعة" babından muzaridir. Bu bâbın binası müşareket olduğu halde bu ayette müşareket için olmayıp mübalağa için sülâsî manasındır. ⁴³⁰

Son olarak Âl-i İmrân 3/184. ayette "والزبر" kelimesi "زبور" kelimesinin çoğuludur. "Bir kitabı yazmak" manasına olan "زبرت" fiilinden alınmıştır. Mastar mebnî li'l-mef'ûl manasına olup, "مزبور" manasındadır. El-Hererî, bu görüşünü teyit etmek için cahiliye dönemi meşhur şairlerinden İmru'l-Kays'ın şu şiirini delil getirmiştir. "المن طلل أبصرته"
⁴³¹ قشجاني كخط زبور في عسيب يمان

⁴²⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 193.

⁴²⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 193.

⁴²⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 193.

⁴³⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 97.

⁴³¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 329.

3.2.2.2. İrâb (Gramer Yapısı)

İslam medeniyeti teşekkül etmeye başladığı andan itibaren, Kur'an-ı Kerîm hayatın her alanına tesir etmiştir. İnsanları her yönden etkilemiştir. Muhataplarını çok çeşitli alanlara yönlendirmiştir. Onun yön verdiği hususlardan biri de dilbilimsel çalışmalardır. Kur'an'ın nazmını ve kelimelerini anlayıp tespit etme gayesine matuf çalışmalar, lügat, sarf ve iştikak ilimlerinin teşekkül etmesine sebep olmuştur. Cümle ve terkiplerini doğru okuyup anlamlandırmak, nahiv ilminin (Arap dili grameri) doğmasını neticelendirmiştir. Edebî üslup ve nüktelerine vukufiyet arzusu meânî, beyan ve bedî ilimlerini ortaya çıkarmıştır. Diğer arabî ve şerî ilimlerin birinci kaynağı da daima Kur'an-ı Kerîm olmuştur.

Hız. Ömer'in hilafetiyle birlikte İslâmî fetih hareketleri artmış, bunun sonucu olarak muhtelif ırklara, çok çeşitli dillere, dinlere, medeniyetlere ve kültürlere mensup insanlar, İslam devletinin hükmü altına girmişlerdi. Arap olmayanların Kur'an'ın dili olan Arapçayı öğrenme arzuları hat safhaya ulaşmıştı. Bu arada çeşitli kavimlerin ve kültürlerin ihtilafı sebebiyle Arap dili de yavaş yavaş sadeliğini kaybedip bozulmaya başladı. Acem diye isimlendirilen bu insanlar Araplar gibi selikalarıyla konuşamadıkları için özellikle Kur'an'ın okunmasında "lahn" denilen hatalar yapmaya başladılar. Bu hatalar zaman içerisinde Araplar arasında da yayılmaya başladı. İşte bu durum İslam toplumunda çeşitli ihtiyaçların ortaya çıkmasına neden oldu. Bunların başında Kur'an'ı hatasız okumak ve Arap dili kurallarını öğrenmek geliyordu. Bu konuda ilk tedbir alan, ilk dönem dilbilimci ve şairlerinden Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö.69/688) olmuştur. Kur'an'ın hatasız okunmasına yardımcı olmak için Kur'an'ı ilk defa harekeleyen kendisi olmuştur. Onun, Hız. Ali'nin yönlendirmesiyle gramere dair küçük bir risale yazdığı da rivayet edilmiştir.⁴³²

Dilbilimsel çalışmalar özellikle nahiv ve sarf ilimleri, Ebû'l-Esved'in talebeleri olan Nasr b. Âsım (ö. 89/708) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746) tarafından önce Basra'da daha sonra da Küfe'de devam etti. Ebu Amr b. el-Alâ (ö.154/770), Halîl b.Ahmed (ö.175/791), el-Ahfş (ö.177/793) ve Sîbeveyh (ö.180/796) gibi dil bilimciler tarafından Arap dili grameri hakkında kitaplar telif edildi. Bütün bu gelişmeler Kur'an'ın tefsirinde büyük önem arz etmeye başladı.⁴³³ Bu dönemde kaleme alınan dilbilimsel ağırlıklı tefsirlerden el-Ferrâ'nın (ö.207/822) *Meâni'l Kur'an'ı*, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-

⁴³² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 269-276.

⁴³³ Cündioğlu, *Anlamın Tarihi*, s. 92-93.

Müsennâ'nın (ö.210/825) *Mecazu'l Kur'an*'ı ve İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *Garibu'l Kur'an*'ı bu türün önemli temsilcilerindedir.⁴³⁴

Kur'an'ın gramer yönüyle tefsir edilmesi elbette sadece bu tefsirlere özgü değildir. Başlangıçtan günümüze hemen hemen her müfessir az ya da çok gramer konularına değinmiştir. Bu değerlendirmeler ve izahlar bazılarında ağırlık merkezini oluştururken bazılarında da daha az yer almıştır. Zemaşerî, Beydavî, Neseî ve Ebû Hayyan gibi müfessirler tefsirlerinde gramer tahlillerine yer vermeleri açısından büyük bir öneme sahiptirler. Neredeyse hiçbir tefsir dilbilimsel tahlillerden müstağni kalmamıştır. Çünkü Kur'an Arapçadır; kelimelerinin ve terkiplerinin dil kuralları açısından bilinmesi zarurîdir.⁴³⁵ Metni oluşturan lafızların halleri bilinmeden manaya ulaşmak mümkün değildir.

Kur'an'ın gramer yapısını inceleyen ilim, "i'râbu'l-Kur'an" ilmidir. Bu ilim Kur'an'daki müfred ve mürekkep lafızları, cümle yapılarını dilbilimsel olarak inceleyen ilim dalıdır. Cümlelerin fiil, fâil, mübtedâ ve haber gibi temel unsurlarının yanı sıra mefâil-i hams, hal, temiz, müstesna, nevâsih, sıfat, izafet ve sair durumlarının yanı sıra hazf, takdim, tehir, marifelik ve nekrelük gibi hallerini beyan ederek Kur'an'ın doğru anlaşılmasını temin eden bir ilimdir.⁴³⁶

İ'râbın bilinmesine ve tefsir ilmindeki önemine işaret ettikten sonra, şimdi de el-Hererî'nin *Hadâik* tefsirinde Âl-i İmrân Sûresi örneğinde bu konuyu nasıl incelediğini görelim. Öncelikle şunu ifade edelim ki el-Hererî bu tefsiri XX. asrın son çeyreğinde yani tefsirde çağdaş dönem diye adlandırılan zaman diliminde yazmasına rağmen, bu tefsir tam bir klasik dönem tefsiri gibidir. Bilindiği gibi son yüzyılda yazılan tefsirlerin birçoğunda dilbilimsel tahlillere girilmemiştir. Hatta Abduh ve takipçileri, selef müfessirlerini bu konuda acımasızca eleştirmiştir.⁴³⁷ Abduh kelime ve cümle tahlillerinin amaçlandığı gramatik detaylara dalınan tefsir faaliyetlerini "yalın/kuru" olarak nitelendirmiş ve bunların tefsir diye isimlendirilmesinin doğru bir yaklaşım olmadığını bildirmiştir.⁴³⁸

⁴³⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 209-216.

⁴³⁵ Albayrak, *Tefsir Usulü*, s. 91-92.

⁴³⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 119.

⁴³⁷ Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, c. I, s. 17, 19, 25.

⁴³⁸ Abduh, *Muşkilâtu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 10.

Buna karşılık el-Hererî'nin tefsiri nahiv ve gramer açısından çok zengindir. Ayetleri filolojik yönden tefsir ederken genellikle Basra ve Küfe dil ekolünün görüşlerini kendisine dayanak kılp irâbı açıklamıştır. *Hadâik* tefsirini bir tür "*Îrâbu'l-Kur'an*" çalışması olarak nitelersek yerinde bir isimlendirme olur. Müellif tefsir etmek için taksim ettiği ayet gruplarında "الاعراب" başlığı altında Kur'an'ın bütün ayetlerini kelime kelime tahlil ederek irâbını çözümlenmiştir. Sadece ihtiyaç duyulan yerlerde irâb tahlili yapmamıştır. İstisnasız Kur'an'daki hemen her kelime ve terkinin irâbının çözümlenmesini yapmıştır. Zaten tefsirinin mukaddimesinde de "Kur'an'ın terkinini çözümlen" bir tefsir yazacağını belirtmiştir.⁴³⁹ El-Hererî, ayetlerin nahvî terkiplerini çözümlerken kelimelerin, cümlelerin irâbını açıklarken sade bir dil ve anlatım kullanmıştır. Genel olarak ayrıntılara girmeden, nahivcilerin ihtilaflarına değinmeden Kur'an'ın irâbını tahlil etmiştir. Bazı durumlarda kıraat vecihlerindeki farklılıklar sebebiyle irâbta olabilecek değişikliklere temas etmiştir.

Âl-i İmrân Sûresi 3/15. ayette *لِّلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ* cumhura göre "جنات" muahhar mübtedâ olmakla merfudur. İsim cümlesi ayetin başındaki "قل" fiilinin mekulü kavli olmakla mahallen mensuptur. Bu irâb veçhi cumhura göredir. Ancak "جنات" kelimesi şaz olarak "جنات" diye kesre harekesiyle de okunmuştur. Bu durumda iki irâb veçhi ortaya çıkar: Birisi "بخير" kelimesinden bedel olmakla mecurdur. Diğeri, mukadder bir "أعني" fiili ile "جنات" diye kesre harekesiyle mensub okunması, ya da "بخير" in mahallinden bedel olmasıdır.⁴⁴⁰

El-Hererî, irâbı açıklarken bazen de cumhurun hilafına görüş bildiren nahivcilerin görüşlerine yer vermiştir. Âl-i İmrân 3/18. ayetin irâbını açıklarken cumhurun görüşünün yanı sıra nahiv imamlarından el-Kisâî'nin (ö.189/805) görüşüne de yer vermiştir. *لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* bu cümledeki *الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* kelimelerinin irâbını açıklarken üç vecih olduğunu söylemiştir. Bunlardan ikisi cumhurun, diğeri de cumhurun görüşüne muhalif Kisâî'nin görüşüdür. Cumhura göre *الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* kendisinden önce geçen "هو" den bedel olmakla merfû ya da mahzûf bir mübtedanın haberi olmakla merfûdur. Kisâî'ye göre *الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* zamirden sıfat olmakla merfûdur. Çünkü ona göre gâib zamirinin sıfatlanması caizdir.⁴⁴¹

⁴³⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 9.

⁴⁴⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 217.

⁴⁴¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 236.

Bu görüş cumhurun görüşüne aykırıdır. Çünkü cumhura göre zamirler ne sıfat olur, ne de mevsuf olur.

El-Hereri'nin irâbı nasıl incelediğini göstermesi açısından bir örnek olmak üzere Âl-i İmrân Sûresinin son ayetinin irâbını burada aktarmak uygun olacaktır. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ Bu ayette "يا" nida harfidir. "اي" nekre münâdâdır, nidâ ile maksuttur. "الهَاء" tembih harfidir. "الذِينَ" eyyü kelimesinin sılasıdır. Nida cümlesi istinâf cümlesidir. "آمُوا" cümlesi ism-i mevsulun sılesidir. Mevsule râci olan âid cümledeki fail zamiridir. "اصبروا" fiil ve fâil olup nidanın cevabıdır. "وصابروا" fiil ve fâil olup bir önceki cümle üzerine matuftur. "ورابطوا" yine fiil ve fâilden mürekkep cümle olup ma kabline matuftur. "واتقوا الله" fiil, fâil ve meful olup önceki cümle üzerine atfedilmiştir. "العلكم" dek لعل kelimesi ismini nasb, haberini raf eden âmildir. Ta'lil için olup كي manasınadır. Devamındaki zamiri mensubu muttasıl ismidir. Mahallen mensuptur. Ayrıca "تفلقون" fiil ve fâilden mürekkep cümle-i fiiliye olup لعل nin haberi olmakla mahallen merfûdur.⁴⁴²

3.2.2.3. Arap Şiiriyle İstişhad

Kur'an lafızları indiği dönemde Arapların bilip kullandıkları lafızlardan meydana gelmiştir. Allah Teâlâ, onlara bilmedikleri lafız ve manalarla hitap etmemiştir.⁴⁴³ Her peygamberi kendi kavminin dili ile göndermiştir.

Kur'an indirilmeye başlamadan önce ve indirildiği dönemde özellikle Hicaz bölgesinde sözlü kültür ve edebiyat en parlak dönemini yaşıyordu. O dönemde Arap şiirinin en güzel örnekleri Kâbe'nin duvarına asılıyordu. Yine o dönemde Ukaz ve Mecenne gibi panayırarda şiir ve edebiyat yarışmaları düzenleniyordu. İlahi hikmet gereği Kur'an şiir ve edebiyatın inkişaf ettiği bir zamanda ve zeminde inzal edilmeye başlanmıştı. İnsana dil ve edebiyat zevkini veren, her türlü güzelliğin yaratıcısı olan rabbimizin kelamı bütün bu sözlerin üstünde olması gerekirdi ki, öylede oldu. Kur'an'ın aciz bırakan üslubu karşısında şairler acizliklerini itiraf etmek mecburiyetinde kaldı.⁴⁴⁴

⁴⁴² el-Hereri, *Hadâik*, c. V, s. 362.

⁴⁴³ Cündioğlu, *Anlam'ın Tarihi*, s. 6-7.

⁴⁴⁴ Albayrak, *Tefsir Usulü*, s. 39.

Dil sürekli değişen, gelişen etkileyen ve etkilenen canlı bir organizma gibidir. Zaman içerisinde kullanılan bazı kelimeler sonraki nesiller tarafından kullanılmayabilmektedir. İşte sahabe devrinden beri Kur'an'da manası zahir olmayan bazı kelimelerin Arap dilinde nasıl kullanıldığını ispat etmek için kadim Arap şiirine müracaat edildiği bir gerçektir. Hz. Ömer (r.a) devrinde Kur'an'dan bazı kelimelerin anlamının şiirle tespit edildiğine dair rivayet mevcuttur. Bu rivayete göre Hz. Ömer, "Ey insanlar! Divanınız olan Cahiliye şiirine sarılın. Çünkü onda Kitabınızın tefsiri ve kelamınızın manaları mevcuttur."⁴⁴⁵ demiştir. İbn Abbas'ın Kur'an'ın garip kelimeleriyle ilgili açıklamalarında Arap şiirinden çok yararlanması, hatta haricî liderlerinden Nâfi b. el-Ezrak'ın (ö.65/685) Kur'an'ı Kerîm'de geçen manasının anlaşılması zor iki yüz kadar kelime hakkında sorduğu sorulara şiirden delil getirerek vermiş olduğu cevaplar da bunu teyit etmektedir.⁴⁴⁶

Müfessirler, Kur'an'ı Kerîm'deki kelime ve deyimlerin asıl manalarını tespit ve tayin etmek, Arap diline ait birçok gramer sorununu çözümlenmek ve birtakım kaidelerini tespit etmek için cahiliye dönemi şairlerinin divanlarına ve sahra neşîn bedevilerin sözlerine müracaat etmişlerdir.⁴⁴⁷ Kelimelerin hakikî, mecâzî ve kinevî manalarını tespit etmek, müfret, tesniye veya cemi olduklarını bildirmek, fiillerin kalıplarını ve baplara göre kazandıkları manaları ortaya çıkarmak, kelimelerin etimolojik köklerini bulmak gibi maksatlarla şiire başvurulmuştur.

Durum böyle olmakla birlikte, kaynaklarda tefsirde şiire başvurulmasını hoş karşılamayanlar olmuştur. Kur'an'ın korunması uğrunda ifrata düşenler bu hususta şiir ile istişhadı caiz görmemişlerdir. Bu konuda cevaz verilirse şiirin asıl, Kur'an'ın fer' (ikinci derecede) olacağını savunmuşlardır.⁴⁴⁸

El-Hererî, *Hadâik* tefsirinde şiirle istişhada önem vermiştir. Özellikle fiillerin kalıplarını ve bablarını beyanda, illetli fiillerin i'lallarını yaptıktan sonra aldıkları yeni kalıp ve vezinleri ispatta, nahiv ve irâbda çok kere şiire müracaat etmiştir. Bazen de ayetin ifade ettiği bir manayı kuvvetlendirmek için şiiri kullandığı görülür. Şimdi Âl-i İmrân Sûresi örneğinde el-Hererî'nin şiirle istişhad örneklerinden bir kaçını burada vermek istiyoruz:

---

⁴⁴⁵ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1967, c. X, s. 110.

⁴⁴⁶ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 386, 410.

⁴⁴⁷ Cündioğlu, *Anlam'ın Tarihi*, s. 83.

⁴⁴⁸ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 71-72.

1) Şiiri nahiv kaidesini ispat için getirmesi: Âl-i İmrân Sûresinin "لِمَ تلبسون الحق" "لِمَ تلبسون الحق" ayetidir.⁴⁴⁹ Nahivcilerin çoğunluğu fiil-i muzarileri "raf" halinde irab nûnlarının ispatıyla okumuşlardır. Ubeyd b. Umeyr şâz olarak irab nunlarını hazif ederek "لِمَ تلبسون الحق" şeklinde okumuştur. Bu şekilde okuyanlar istifham için olan "لِمَ" lafzını cezim edici olmakta "لَمَ" harfine ilhak etmişleridir. El-Hererî, bu görüşün caiz olmadığını bildirdikten sonra, kendisine göre şâzda olsa raf halinde irâb nunlarının hazif edilebileceği görüşünü benimsemiştir. El-Hererî, bu görüşünü ispat edebilmek için şair ez-Zacir'in " وَتَبِيَّتِي تُنْكَي " "أبيتُ أسري وتبيتي تدلكي" şiirini delil olarak getirmiştir. Bu şiirde وَتَبِيَّتِي تُنْكَي fiili muzarileri raf halinde ahirlerindeki irab nunları hazif olunmuşlardır.⁴⁵⁰ Buna göre, zikredilen ayette de bu durum olabilir.

2) Şiiri garib bir kelimenin manasını ispat için getirmesi: Âl-i İmrân Sûresinin "أَمِنُوا" "أَمِنُوا" isim tamlaması وَجِهَ النَّهَارِ şeklindeki 72. ayetinde geçen وَجِهَ النَّهَارِ isim tamlaması olup manası anlaşılmayan garib lafızlardandır. İstiare-i mekniyye yoluyla mecazdır. Günün başlangıcı, sabahın erken vakti manasına kullanılmıştır. El-Hererî, bu tamlamanın "günün başlangıç vakti" manasına kullanıldığını ispat için er-Reb'i b. Ziyad el-Absî'nin "من كان" "وجه النهار" şiiri ile istişhad etmiştir.⁴⁵¹ Şair burada "وجه النهار" tamlamasını "sabahın ilk vakti ve başlangıcı" manasında kullanmıştır.

3) Şiiri sarf kaidesini ispat için getirmesi: Âl-i İmrân Sûresi yüz kırk altıncı ayette "وما استكانوا" fiilinin aslı "iftiâl" babından "استكن" dir. "kef" harfinden sonra gelen "elif" fetha harekesini işbâ' için gelmiştir. Bu görüşün İmam Ferrâ'ya ait olduğunu belirten el-Hererî, bunu ispat etmek için şairinin ismini vermeden "اعوذ بالله من العقرب الشائلات عقد الأذناب" şiirini delil olarak getirmiştir. Bu şiirde "العقرب" kelimesinin aslı "العقرب" dir ve "ra"dan sonra gelen elifin fetha harekesi işbâ' içindir.⁴⁵²

3.2.2.4. Belagat

Yaygın kabule göre Kur'an'ı tefsir etmenin iki ana yolu vardır. Bunlardan biri Hz. Peygamber'den (s.a.v), sahabeden ve tabiînden gelen sahih rivayetlerdir. Diğeri, ayetlerin Arap dilinin kurallarına uyularak dilbilimsel olarak gramer ve belagat gibi hususlarına

⁴⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/ 71.

⁴⁵⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 361.

⁴⁵¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 373; c. V, s.222, 329, 342.

⁴⁵² el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 185; c. V, s.224.

riayet edilerek tefsir edilmesidir. Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn dönemlerinde Kur'an'ın lafızlarıyla ilgili dilbilimsel izah ve beyanlar olsa da bunlar çok kısa ve özlü izahlardır. Sahabe ve tabiîn döneminde yapılan dil ağırlıklı açıklamalar ve çalışmalar daha sonraki dönemlerde sistemleşecek olan dirayet tefsiri çerçevesinde gelişen dilbilimsel tefsirlerin temelini oluşturmaktadır. Başlangıçta nispeten az ve yüzeysel olan bu yorumlar ikinci muhatapların Kur'an karşısındaki durumlarına göre daha da derinlik kazanarak artmaya başlamıştır.⁴⁵³

Dördüncü asrın başından itibaren belagatin yavaş yavaş nahivden ayrılıp müstakil bir ilim dalı haline gelmeye başlamasıyla birlikte tefsirlerde belagat noktelerine de yer verilmiştir.⁴⁵⁴ Zemaşerî *el-Keşşâf*'ta Kur'an belagatinin en güzel örneklerini vererek adeta bu ilmin zirvesini yakalamıştır. Kendisinden sonra gelen Beydâvî, Neseî ve Ebu's-Suûd hep bu yolu izlemişlerdir. Bu dönemde dilbilimsel ve belagat açısından Kur'an'ı tefsir eden bir diğer isim kuşkusuz Ebû Hayyân el-Endelüsî'dir.⁴⁵⁵ Belagat ağırlıklı tefsirler çağdaş döneme kadar Zemaşerî'nin açtığı yolu takip ederek gelmişlerdir.

Tefsirde çağdaş dönem diye isimlendirilen 19. yüzyılın sonundan günümüze kadar belagat konularına olumlu ve olumsuz bakan tefsir çalışmaları gelişmelerini devam ettirmişlerdir. Bu dönemde en etkin müfessirlerden olan Abduh her ne kadar kelimelerin ve cümlelerin gramatik ve edebî tahlillerinin yapıldığı tefsir faaliyetlerini eleştirse de, Emîn el-Hûlî (ö.1966) lügat, nahiv ve belagat ilimlerinin Kur'an'ın anlaşılmasında çok önemli yere sahip olduklarını bildirmiştir.⁴⁵⁶

El-Hererî, *Hadâik* tefsirinde ayetlerin gramer tahlillerinin yanında belagat yönlerine de çok ehemmiyet vermiştir. Tefsirinin mukaddimesinde "Kur'an'ın fesahat ve belagatini izah edip açıklayan, edebî ve bediî güzelliklerini keşfeden" bir tefsir yazacağını bildirmiştir.⁴⁵⁷ Tefsir ettiği ayet gruplarında ya da sûrelerin sonunda "البلاغة" başlığı altında "وقد تضمنت هذه الآيات من ضروب البلاغة والفصاحة انواعا كثيرة" "Bu ayetler belagat ve fesahat konularından birçok nükteyi içerir" dedikten sonra mecaz,⁴⁵⁸ teşbih,⁴⁵⁹ kinaye çeşitleri,

⁴⁵³ Karagöz, Mustafa, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları," *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Otto Yayınları, Ankara, 2013, c. I, s. 326-327.

⁴⁵⁴ İbn Haldûn, Abdurrahman, *Mukaddime*, Dâru'l-Erkam, Beyrut, tsz, s. 630.

⁴⁵⁵ Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları," *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, c. I, s. 331-332,

⁴⁵⁶ Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları," *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, c. I, s. 335-336.

⁴⁵⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 9.

⁴⁵⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 194, 221, 244, 245, 272, 297, 323, 350.

⁴⁵⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 194- 244.

bedî sanatlar olan muhassehat-ı lafziyye ve maneviyye⁴⁶⁰ ve takdim, tehir, hazif, zikir, iltifat,⁴⁶¹ icaz, itnâp, fâsıl ve vasıl gibi meanî nüktelerini açıklamıştır. Belagat nüktelerini açıklarken Zemahşerî,⁴⁶² Ebû Hayyan,⁴⁶³ Neseî, Beydâvî ve Ebu's-Suûd⁴⁶⁴ gibi müfessirlerin tefsirlerinden nakillerde de bulunmuştur. El-Hererî, bazen de belagat nüktelerini "قال ابو حيان" ifadesiyle doğrudan Ebû Hayyân'ın "el-Bahru'l-Muhît" isimli eserinden nakletmiştir.⁴⁶⁵

El-Hererî'nin belagat konularını tefsirinde nasıl ele aldığını özetledikten sonra, Âl-i İmrân Sûresinden örnekler vererek konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaya çalışacağız. Örnekleri sırasıyla meânî, beyan ve bedî ilimlerini dikkate alarak vermeye çalışacağız.

Meânî ilmi kapsamına giren belagat nüktelerine örnekler: Âl-i İmrân 3/13. ayetteki "قد كان لكم آية" cümlesinde "كان" fiilinin haberi olan "لكم" tekaddüm etmiştir. Buradaki nükte, tekaddüm edenin şanına ihtimam göstermek, sonra gelen "آية" kelimesine muhatapı teşvik etmektir. Ayrıca burada müsned-i ileyh olan "آية" kelimesinin nekre olarak gelmesi azamet ifade etmektedir.⁴⁶⁶

Âl-i İmrân 3/15. ayette "الذين اتقوا عند ربهم" cümlesinde "Rab" kelimesinin müttakîlere râci olan zamire izafeti, Allah'ın onlara olan lütuf ve ihsanındaki ziyadeliği ifade eder. Ayrıca burada Allah Teâlâ'nın "rububiyet" vasfına vurgu vardır.⁴⁶⁷ Yine 3/26. ayette "مالك الملك" terkindeki tekrar tefhim ve azamet içindir.⁴⁶⁸

Âl-i İmrân 3/27. ayette iltifat sanatı vardır. Kalam "ومن يفعل ذلك" diye gaybet ile devam ederken "الا ان تتقوا منهم" olarak hitaba dönüşmüştür. Kelamdaki üslûp değiştirilerek muhataplar uyarılmıştır.⁴⁶⁹ Yine "قل ان تحفوا ما في صدوركم او تبدوه يعلمه الله ويعلم ما في السموات وما في الارض" şeklindeki hususi ifadeden sonra "ويعلم ما في السموات وما في الارض" olan umumi ifadenin zikredilmesi tekit ve

⁴⁶⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 222, 244, 271, 351, 374.

⁴⁶¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 221, 272, 323, 351.

⁴⁶² el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 244; c.V,s.331.

⁴⁶³ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 244; c.V,s.47, 73, 129, 186, 260.

⁴⁶⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 245-323.

⁴⁶⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 298.

⁴⁶⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 221.

⁴⁶⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 222.

⁴⁶⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 271.

⁴⁶⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 272.

takrir içindir.⁴⁷⁰ Bir başka ayet olan 3/76. ayetteki "فان الله يحب المتقين" cümlesinde zamir yerinde ism-i zâhir getirilmiştir. Bundaki nükte müttakîlerin şanını yüceltmektir.⁴⁷¹ Âl-i İmrân 3/97. âyette geçen "والله علي الناس حج البيت" cümlesi, haber cümlesidir. Hac ibadetinin Allah Teâlâ'nın bir hakkı olmak üzere süreklilik ve devamlılık ifade etmesi için isim cümlesi olarak gelmiştir.⁴⁷²

Beyan ilmi kapsamına giren belagat nüktelerine örnekler: Âl-i İmrân 3/103. ayette "واعتصموا بحبل الله جميعا" cümlesinde istiare-i musarraha-i asliyye vardır. "Din" ya da "Kur'an" matluba ulaşmaya vesile olmakta 'ip'e benzetilmiştir. Müşebbehi bih olan (kendisine benzetilen) 'ip', müşebbeh olan (benzeyen) 'din' ya da 'Kur'an' anlamında kullanılmıştır.⁴⁷³

Âl-i İmrân 3/20. ayetinde geçen "أسلمت وجهي" ifadesinde cüziyyet alakası ile mecaz-ı mursal vardır. Parça olarak "vecih" yani insanın yüzü zikredilmiş, bütün olan "insan" murat edilmiştir. Yine 3/21. ayette "فبشرهم بعذاب أليم" cümlesindeki beşaret, tehekküm (muhataplarla alay) için gelmiştir. Müjde ancak hayırlı olan güzel şeyleri haber vermekte kullanılır. Fakat bu cümlede "Elem verici azap"ta kullanılması muhatap olan kâfirlerle alay etmek içindir. Bir başka ifadeyle burada istiare-i musarraha-i teb'iyeye yoluyla mecaz vardır. Beşaret, inzarda istiare olunmuştur.⁴⁷⁴ Yine 3/47. ayette "ولم يمسنني" cümlesinde kinaye vardır. Melzûm olan "dokunma" zikredilmiş, lazımı olan "cinsi münasebet" kastedilmiştir.⁴⁷⁵ Bir başka örnek; 3/193. ayette "فبما رحمة من الله" cümlesinde mecaz çeşitlerinden "mecaz bi'z-ziyade" vardır. "ما" lafzı manayı tekit için zaîf olarak gelmiştir.⁴⁷⁶

Âl-i İmrân 3/181. ayette "سنكتب ما قالوا" cümlesinde isnad-ı mecazî vardır. Yazmak fiilinin fâili yazıcı melekler olduğu halde, kitabet fiili, yazana değil de fiili emreden Allah'a isnat edilmiştir.⁴⁷⁷ Bir başka örnek şöyledir: 3/183. ayetteki "تأكله النار" cümlesinde istiare-i musarraha-ı teb'iyeye vardır. Ateşin odunu yakması, insanın her hangi bir gıda maddesini yemesine benzetilmiştir. Sonrada yemek yeme fiili ateşin odunu yakması

⁴⁷⁰ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 272.

⁴⁷¹ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 399.

⁴⁷² el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 47.

⁴⁷³ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 48.

⁴⁷⁴ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 245.

⁴⁷⁵ el-Herefî, *Hadâik*, c. IV, s. 324.

⁴⁷⁶ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 259.

⁴⁷⁷ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 331.

anlamında istiâre olunmuştur. Bu yönü ile istiâre-i asliyyedir. Bu istiâreye tabi olarak "تأكل" fiilinin "تحرق" fiilinde kullanılması istiâre-i teb'îyye olmuştur.⁴⁷⁸

Bedî ilmi kapsamına giren belagat nüktelerine örnekler: Âl-i İmrân Sûresi 3/14. ayetteki "والقناطير المقنطرة" şeklindeki sıfat tamlamasında ve 3/26. ayetteki "مالك الملك" isim tamlamasına bedîî sanatlardan "mümasil cinas" vardır.⁴⁷⁹ Yine bu ayette "تؤتي" ve "تنزع" fiilleri ile "تعز" ve "تزل" fiilleri arasında -iki zıt manayı bir terkipte bir arada zikretmek- manasına olan "tıbak/tezd" sanatı vardır.⁴⁸⁰ Ayrıca 3/55-56.ayetlerde "فاما الذين كفروا فأعذبهم" terkiibi ile "فاما الذين آمنوا وعملوا الصالحات" terkiibi arasında "mukabele ve cem" sanatı vardır.⁴⁸¹

Âl-i İmrân Sûresinin "ولا يتخذ بعضنا بعضا أربابا من دون الله" şeklindeki 64.ayetinde, Hz. İsa ve Hz. Üzeyir'in (a.s) rububiyetine inananları -ayıplamak ve azarlamak- için "tebkî" sanatı kullanılmıştır.⁴⁸²

3.2.2.5. Kıraat Vecihleri

Kıraat kelimesi "قرأ" fiilinden mastar olup, "okumak ve tilavet etmek" manasındadır.⁴⁸³ Kıraat ilmi, terim olarak bu ilimde büyük bir yere sahip olan İbnu'l-Cezerî'ye göre "Kur'an kelimelerinin eda keyfiyetini ve bu kelimelerdeki ihtilafları, râvîlerine nispet ederek bildiren bir ilim dalıdır."⁴⁸⁴ Kıraatlar, kıraat imamlarından, kendilerinden önceki imamlar vasıtasıyla Hz. Peygamber'e kadar muttasıl senetlerle ulaşan bir isnatla nakledilmiştir.⁴⁸⁵ Kıraatlar arasında farklılıklar olup, her biri farklı nakil ve semâ ya dayanarak Hz. Peygamber'den gelmektedir.⁴⁸⁶

Ashabın Resûlullah'tan (s.a.v) kıraatı alış tarzları farklılık arz ediyordu. Ondan bir kıraat alan olduğu gibi iki ya da daha çok vecihle kıraat alanlarda vardı. Sahabeler, bu

⁴⁷⁸ el-Hereri, *Hadâik*, c. V, s. 332.

⁴⁷⁹ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 222.

⁴⁸⁰ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 271.

⁴⁸¹ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 351.

⁴⁸² el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 375.

⁴⁸³ el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, s.401.

⁴⁸⁴ İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *Mundicu'l-Mukri'in ve Murşidu't-Tâlibîn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1980, s. 3.

⁴⁸⁵ Ünal, Mehmet, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yayınları, Ankara, 2005, s.13.

⁴⁸⁶ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 13.

farklı kıraat vecihlerini gerek Hz Peygamber gerekse dört büyük halife döneminde Kur'an muallimi olarak gittikleri yerlerde insanlara öğrettiler. Bu kıraat farklılıkları, sahabeden tabi'ne, onlardan da etbe-i tabi'ne intikal etti. Bundan sonraki dönemlerde kıraat rivayetlerinin sahihini zayıfından, şaz olanını mütevâter olanından ayırarak bu konudaki çalışmaların derlenmesiyle kıraat ilmi İslamî ilimler arasındaki yerini almış oldu.⁴⁸⁷

Hicri ikinci asrın başlarında önemli İslam merkezleri olan Mekke, Medine, Basra, Küfe ve Şam gibi şehirlerde kıraat imamları birer ekol ve otorite olarak kendilerini göstermeye başlamışlardır. Bu dönemde kıraatlarına rağbet gösterilen imamlar, İbn Amir, (ö.118/736) Abdullah b. Kesir (ö.120/737), Âsım (ö.127/744), Ebû Amr (154/770), Nafî (ö. 169/785), Hamza (ö.188/803) ve el-Kisâî (ö.189/804) gibi kıraat imamlarıdır. IV. Hicrî asrda Ebû Bekir b. Mücâhid (ö.324/935) yukarıda isimlerini verdiğimiz imamların kıraatlarını bir arada cem ederek "*Kitabu's-Seb'a*" eserini yazmıştır. Böylece kıraatlar ve bunların sıhhati konusunda ümmetin icmâi hâsıl olmuştur.⁴⁸⁸ Daha sonra Ebu Bekr el-İsfehanî en-Nisâburî (ö.381/992) bu yedi kıraata üç sahih kıraat daha ilave ederek kıraatların sayısını ona çıkarmıştır ki bu kıraatlara "*kıraat-ı aşare*" denmektedir.⁴⁸⁹

Kıraat vecihleri Kur'an icazını da yakından ilgilendirmektedir. Tefsirin yanı sıra gramer ve belagatla ilgili çalışmalarda en temel konulardan biridir. Kıraat vecihlerinde med, imale, tahfif, teshil ve ihfa gibi fonetik farklılıklar daha çok ses ahengiyle ilgili olup manaya etkisi bulunmamaktadır. Bunlar daha çok Kur'an'ın düzgün ses ahengiyle ve tecvidiyle okunmasına yöneliktir. Ancak kelimelerin harekelerinde fiillerin bâb kalıplarında farklı vecihler sebebiyle hem yapısal hem de anlamsal değişiklikler söz konusudur. İşte tefsiri ilgilendiren kıraat vecihleri bunlardır. Bunların bir kısmı lafızlar farklı olsa da anlamları aynı olan vecihler, lafızlar ve anlamlar farklı olsa da bu anlamların bir noktada cem ve t'elifi mümkün olan vecihler ve lafiz ve anlamları farklı olup, bu anlamları bir arada cem etmek mümkün olmayan vecihler şeklinde özetlemek mümkündür.⁴⁹⁰ Kur'an tefsirinde farklı yorumlara vesile olan muhtelif kıraat vecihleri çok değişik şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla bir müfessirin bilmesi gereken en önemli Kur'an ilimleri arasında bütün yönleriyle "kırâat ilmi" gelmektedir.⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 18.

⁴⁸⁸ Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı*, İstanbul 1974, s. 245-246.

⁴⁸⁹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 118.

⁴⁹⁰ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 136.

⁴⁹¹ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 138.

Kırâat vecihleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, murad-ı ilahinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak, müşkil olan mananın başka bir kıraat veçhiyle açıklığa kavuşması, müşterek lafızlarda manalardan birinin tercih edilmesine yardımcı olmak, farklı ayetler arasında farklı iki hükmün cem ve te'lifine yardımcı olmak ve ayetlerin ihtiva ettiği fikhî, edebî ve bedîî güzellikleri ortaya çıkarmak gibi daha birçok yönden tefsir ilmine katkı sağlamaktadır.⁴⁹²

Kıraat vecihlerinin tefsir ilmi açısından önemine ve etkisine işaret ettikten sonra, müfessirlerin bu konuya nasıl baktıklarına da kısaca değinmek gerekirse; erken dönemden itibaren çoğunlukla müfessirlerin farklı kıraat vecihleriyle farklı manalara temas ettikleri görülmektedir. Buna mukabil rivayet ağırlıklı bazı tefsirlerde kıraat vecihlerine yer verilmediği de görülür. Abdurrazzak (ö.211/826) ve İbn Ebî Hatim (ö327/938) tefsirlerinde bu konuya değinmemişlerdir.⁴⁹³

El-Hererî, tefsirinde kıraat vecihlerine çok yer vermiştir. Bu tercihlerini de daha çok Ebu Hayyan el- Endelüsî'nin "*el-Bahru'l-Muhît*" isimli tefsirinden almıştır. Bizde el-Hererî'nin kendi tefsirindeki kıraat vecihlerine bakışını incelemeyi önce Ebu Hayyan'ın bu konudaki görüşlerini özetlemeyi uygun bulduk. Ebu Hayyân, tefsirinde kıraat vecihleri konusunda çok geniş bilgileri bizlere aktarmıştır. Sahih ve şâz kıraatlara yer vererek hem kendi dönemini hem de sonraki dönemleri etkilemiştir. Kendisi kıraatını, İmam Nâfi'nin râvilerinden Verş rivayeti üzerine almıştır. Tefsiri sahih ve şâz kıraatlar için kaynak değerindedir. Bütün kıraat vecihlerine yer vermiştir. Kıraat vecihlerinde kıraat-ı seb'aya çokça atıfta bulunmuştur. Sahabe ve tabiînin kıraat vecihlerine yer vermiştir. Sahih kıraatlar arasında tercihte bulunmuştur.⁴⁹⁴

El-Hererî, *Hadâik* tefsirinde kıraat vecihlerine her fırsatta değinmiştir. Bilindiği gibi tefsir metodunda öncelikle bir sûre içerisinde ayetleri mana bütünlüğü dâhilinde gruplara ayırmıştır. Bu ayet gruplarını tefsir ederken münasebet ve sebab-i nüzul başlıklarından sonra üçüncü aşamada "التفسير ووجه القراءة" "Tefsir ve Kıraat Vecihleri" başlığı altında bütün ayetlerdeki kıraat vecihlerini, bunlardan sahih ve şaz olanlarını belirtmiştir.⁴⁹⁵ Kıraat vecihlerine göre ayetin ifade ettiği muhtemel manaları

⁴⁹² Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 139.

⁴⁹³ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 144-145.

⁴⁹⁴ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 173-175.

⁴⁹⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 182,198, 200, 202, 207, 209, 227, 230, 232, 254.

açıklamıştır.⁴⁹⁶ Sahabe ve tabiînin kıraatlarına çokça yer vermiştir.⁴⁹⁷ Özellikle kıraat-ı seb'a imamlarının görüşlerini açıklamış, içlerinden tercihte bulunmuştur. Bazen bir kelimenin okunuşuyla ilgili bütün kıraat vecihlerini sayıp sonunda hangilerinin sahih, hangilerinin şâz olduğunu bildirmiştir.⁴⁹⁸ Bazen de farklı kıraat vecihlerini zikredip, aralarında mana açısından bir fark olmadığını bildirmiştir.⁴⁹⁹ Kıraat vecihlerindeki farklı okuyuşlar sebebiyle ayetin ifade ettiği manada değişiklik söz konusu olduğu yerlerde bu farklı manaların nasıl ortaya çıktığını gerekçeleriyle birlikte anlatmıştır.⁵⁰⁰ Kıraat-ı seb'a imamlarının okuyuşları arasında tercihte bulunmuştur.⁵⁰¹ Bazen bir kelimedede kaç kıraat veçhi olduğunu söyleyip, sahih olanını belirttikten sonra "diğerleri şazdır" ifadesiyle icmali bir anlatımı tercih etmiştir.⁵⁰²

El-Hererî'nin kıraat vecihlerine nasıl baktığını özetledikten sonra şimdi de Âl-i İmrân Sûresinden bazı örnekler vermek istiyoruz: Âl-i İmrân 3/3. ayette cumhur "نَزَّلَ" "نَزَلَ" diye fiili şedde ile tef'il bâbindan mazi, "el-Kitab" kelimesini de mef'ul bih olmak üzere nasb okumuştur. Ancak İbrahim Nehaî, Âmeş, İbn Ebî Able şâz olarak "نَزَلَ" "نَزَل" şeklinde fiil, şeddesiz, "el-Kitab" kelimesini de fâil olmak üzere raf okumuşlardır. El-Hererî, bu iki farklı veçhi zikrettikten sonra, şaz kıraatin iki farklı manaya ihtimali olduğunu açıklamıştır. Birincisi, "نَزَلَ" cümlesinin kendinden önceki ayetten bağımsız olarak yeni bir cümle olmasıdır. İkincisi, kendisinden önceki ayetle bağlantılı olarak "Kur'an Allah katından hak olarak sana indi." manasına olmasıdır.⁵⁰³

Âl-i İmrân 3/12. ayette "سَتُغْلِبُونَ وَتَحْشُرُونَ" fiillerini kıraat-ı aşere imamlarından İmam Hamza, Kisâî ve Halefû'l-Âşır "سَيُغْلِبُونَ وَيَحْشُرُونَ" "ya" hafîyle gaip sığası üzerine okumuşlardır. Diğer imamlar "سَتُغْلِبُونَ وَتَحْشُرُونَ" "ta" ile muhatap sığası ile okumuşlardır. Bu durumda birinci veçhe nazaran bu iki cümle ayette zikredilen "قُلْ" fiilinin değil, mukadder bir kavil maddesinin mekulü kavli olur. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: "(Ya Muhammed) onlara şu sözümü söyle: onlar çok yakında mağlup olacaklar ve cehenneme sürüklenecekler." İkinci veçhe nazaran, bu iki cümle ayette mezkûr "kavil" maddesinin mekulü kavli olur ki bu durumda mana şöyledir: "(Resulüm) İnkâr edenlere de ki: yakında

⁴⁹⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 277.

⁴⁹⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 85, 227, 277; c.V, s.18.

⁴⁹⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 226-227.

⁴⁹⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 354.

⁵⁰⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 277; c.V, s.223.

⁵⁰¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 276, 346.

⁵⁰² el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 227.

⁵⁰³ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 172-173.

mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz.” Bu durumda cümleler Hz. Peygamber’in hitabı olur.⁵⁰⁴

Yine Âl-i İmrân 3/13. Ayette geçen "يرونهم مثلهم" cümlesindeki fiil, cumhurun okuyuşunda gaip sığası üzerinedir. Ancak İmam Nâfi "ترونهم" kelimesini “ta” ile muhatap sığasıyla okumuştur. Bu durumda cümlenin manası şöyle olur: “Ey Yahudiler, müşrikleri kuvvet ve silahta Müslümanların iki misli görürsünüz. Bununla beraber Müslümanlar onlara galip geldi.” El-Hererî, “bu kıraat veçhi ayetin manasına daha uygundur.” diyerek cumhurun okuyuşunun aksine İmam Nafi’nin kıraatını tercih etmiştir.⁵⁰⁵

Âl-i İmrân 3/27. Ayette geçen "تخرج الميِّت" cümlesindeki الميِّت kelimesini Kisâî, Nâfi, Hamza ve Asım’ın ravilerinden Hafs şeddeli olarak okumuşlardır. Diğer imamlar tahfif ile şeddesiz okumuşlardır. El-Hererî, bu iki kıraat veçhinin de mana açısından aynı olduğunu, iki kıraat arasında hiçbir farkın olmadığını kaydetmiştir.⁵⁰⁶

Bir başka örnek Âl-i İmrân Sûresinin "وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ" şeklindeki 36. Ayetinde geçen "وضعت" fiili ile ilgilidir. Bu ayetteki fiilin okunuşunda kıraat imamları ihtilaf etmişlerdir. Cumhura göre, Meryem’in annesinin doğurduğu çocuğu tazim ve tebci için Allah’ın kelamı olması üzerine, وَضَعْتُ diye fiilin müennes gaip sığası ile mazi fiilin sükûn üzerine mebni okunması doğrudur. Ebû Bekir Şu’be, İbn Âmir ve Yakub, bu cümlenin Hz. Meryem’in annesinin kelamı olması üzerine وَضَعْتُ diye mütekellim vahde sığası ile zamme üzerine mebni olmasına kail olmuşlardır. Bu durumda Meryem’in annesinin Allah’ın emrine teslimiyetini ifade eder. Bu iki kıraat sahihtir. İbn Abbas (r.a) şâz olarak وَضَعَتْ diye Allah Teâlâ’nın Hz. Meryem’in annesine hitap etmesi üzerine, müennes muhataba sığası ile kesre ile mebni olmasıdır. Bu şâz okuyuşa göre mana şöyle olur: “Ey Meryem’in annesi, sana hibe edilen bu kız çocuğunun kadrini ve onun şanının yüceliğini bilemezsin.” Görüldüğü gibi el-Hererî, ikisi sahih, birisi şâz olmak üzere üç farklı kıraat veçhini bildirdikten sonra, her bir farklı veçhe göre ayetin ifade ettiği farklı mana zenginliğini ve ayetin içerdiği belagat güzelliklerini açıklamıştır.⁵⁰⁷

Kıraat ihtilaflarıyla alakalı son örnek, Âl-i İmrân 161.ayette geçen "وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ"

⁵⁰⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 200.

⁵⁰⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 201.

⁵⁰⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 254.

⁵⁰⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 277.

"يُعَلِّ" cümlesindeki "يَعَلِّ" fiili üzerinde yapılan ihtilaftır. El Hererî mananın değişmesine etkisi olan bu ihtilafı da şu şekilde açıklamıştır: Sahabeden İbn Abbas kıraatı seb'a imamlarından İbn Kesir, Ebû Amr ve Asım يُعَلِّ diye fiili muzariyi malum siga ile – muzraat harfi olan (ya) nın fethası, (gayın) harfinin de zammesiyle- okumuşlardır. Bu kıraat veçhine göre ayetin manası şöyle olur: Hiçbir Peygamber ganimetler konusunda ümmetine ihanet edemez. Çünkü Peygamberlik makamı ile ihanet birbirine zıt iki vasıftır. Bunların bir arada olması imkânsızdır. Peygamberlik göreviyle kamu malına hıyanetin bağdaşması mümkün değildir. Böyle bir yolsuzluk hiçbir peygambere yakışmaz. Çünkü nübüvvet makamların en büyüğü ve en yücesidir. İşte bundan Hz. Peygamber'in de (s.a.v) ne ganimetler konusunda ne de başka konularda asla mümmetine hıyanet etmesi, kamu malını zimmetine geçirmesi gibi bir haramı irtikâp etmesi düşünülemez. Aynı fiili muzariyi sahabeden İbn Mesud, kıraatı seb'a imamlarından İmam Nafi, İbn Âmir, Hamze, Kisâî ve Yakub يُعَلِّ diye fiili muzariyi meçhul siga ile -muzraat harfi olan (ya) nın zammesi, (gayın) harfinin de fethasıyla- okumuşlardır. Bu kıraat veçhine göre de ayetin manası iki türlü olur: Birincisi, Hiçbir peygamber için ümmeti tarafından hıyanete uğraması caiz değildir. Bu durumda hiç bir peygambere ihanet edilmeyeceği ve ona uyanların kendisinden herhangi bir şey gizleyemeyeceği anlamı ortaya çıkar. İkincisi, يُعَلِّ fiili muzarisinin "اغلال" mastarından yani ifâl babından olması mümkündür. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: hiçbir peygamberin ümmeti hakkında ve kamu mallarında hıyanete ve gulule nisbetebilmesi asla caiz değildir. Ümmetleri için böyle bir şey düşünmeleri bile haramdır.⁵⁰⁸

3.2.3. İşârî Tefsir

Bu tefsir tarzı, Kur'an'ı manevi ilim yolları olan mûkaşefe, ilham ve sezgi gibi kalbe doğan manalarla tefsir etmektir. Bu tefsiri Zerkânî, *Menâhil*'de şöyle tarif etmiştir: "*Seyr-i sülûk ve tasavvuf erbabına zahir olan birtakım gizli işaretlerle, Kur'an'ı zahirinin gayrisıyla te'vil etmek, yorumlamaktır.*"⁵⁰⁹ Kur'an'ın zahirinden farklı ama maksut olan zahirî mana ile te'lifî kabil olan, yani zahir ile batın arasında zıtlık olmadan yapılan tefsir ve yorumlardır.

⁵⁰⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 234- 235.

⁵⁰⁹ ez-Zerkânî, *Menâhil*, s. 310.

İşarî tefsirin kabul edilmesinin şartlarını tezimizde birinci bölümünde verdiğimiz için burada tekrar etmeden, el-Hererî'nin tasavvufî yorumlara bakışını ve tefsirinde yer verip vermediğini ele alacağız. El-Hererî'nin *Hadâik* tefsirinin kaynaklarına baktığımız zaman işarî ve sûfî tefsir kaynaklarından çokça yararlandığını müşahede ediyoruz. Özellikle en önemli işarî tefsirlerden sayılan İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu 'l-Beyan* isimli tefsirinden çokça atıfta bulunduğunu müşahede etmekteyiz. Bu durum El-Hererî'nin işarî yorumlara ne denli önem verdiğini bizlere göstermesi açısından çok önemlidir.

Şimdi Âl-i İmrân Sûresi örneğinde El-Hererî'nin işari yorumlarından bazılarını burada aktarmak istiyoruz. “*Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme. Bize tarafından rahmet bağışla. Lütfu en bol olan sensin.*”⁵¹⁰ Bu ayetin tefsirinde “rahmet” kelimesinin, iman ve tevhid nuru, kalpteki marifet, azalarda tâat, kulluk ve hizmet nuru, dünyada sağlık ve maişet kolaylığı, ölüm anında ölüm sarhoşluğunun kolaylığı, kabirin karanlığında münker ve nekir meleklerinin sorularına verilecek cevabın kolay olması, kıyamette günahların bağışlanması ve sevapların çok olması gibi manalara geldiğini söylemiştir.⁵¹¹

Müellif, “*De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.*”⁵¹² meâlindeki Âl-i İmrân Sûresinin otuz birinci ayetindeki “Allah'ın kullarını sevmesinin” manasını, kulun marifetullah sırrına ulaşması, Allah korkusunun devamı, kalbin zikri dâimî ile Allah'ı hatırlamaya devam etmesi ve dâimî ünsiyetin olması şeklinde açıklamıştır. O, kulun devamlı tefekkürde olması, insanlardan ve toplumdan uzak olarak daimî halvette olması, çok konuşmaması, baktığı zaman Allah'ın kemâl-i kudretinden başka bir şey görmemesi, her hangi bir sıkıntıya düştüğünde asla üzülmemesi, Allah'tan başka kimseden korkmaması ve her ihtiyacını ondan beklemesi, insanlara umut bağlamaması gibi hususları da Allah Teâlâ'nın kullarını sevmesinin manası bağlamında zikretmiştir.⁵¹³

El-Hererî, “*Orada Zekeriyya, Rabbine dua etti: Rabbim! Bana tarafından hayırlı bir nesil bağışla. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin, dedi.*”⁵¹⁴ mealindeki ayetin tefsirinde şu işarî yorumlara yer vermiştir: “Hz. Zekeriyya (a.s) Allah'ın Hz. Meryem'in

---

⁵¹⁰ Âl-i İmrân, 3/ 8.

⁵¹¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 182.

⁵¹² Âl-i İmrân, 3/ 31.

⁵¹³ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 262.

⁵¹⁴ Âl-i İmrân, 3/38.

imanındaki kemâlât ve güzellikler sebebiyle ona olan izzet ve ikramlarını görünce, kendi nefisinden uzaklaştı. Hislerini terk etti, âlem-i imkândan çıkıp melekût âlemine intikal etti. Kalbi Allah'ın fâzlı keremini müşahede etmekte manevi istiğrak haline geçti. Melekût âleminde “*Bana tarafından hayırlı bir nesil bağışla. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin.*” diye dua etti. Sonra bu manevi seferinden –melekût âleminde- sebepler âlemine dönünce Allah tarafından duasının kabul edildiği kendisine haber verildi.”⁵¹⁵

Müellif, “*Yoksa Allah içinizden cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri ortaya çıkarmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?*”⁵¹⁶ ayetinin tefsirinde zahirî ve batınî yorumları birlikte zikretmiştir. Ona göre ayetteki hitab öncelikle Uhud savaşına iştirak edenlere yöneliktir. Allah yolunda cihad etmeden ve cihadın sonucu olan canını feda etme, yaralanma, acı ve sıkıntı çekme ve musîbetlere sabır gösterme gibi şeylere katlanmadan ve bu sonuçlara katlananlarla katlanmayanlar bilinmeden cennete girilemeyecektir. El-Hererî bu açıklamaları müteakiben, manevi cihad olan nefisle mücadelenin önemine dikkatleri çekmiştir. Ona göre Allah'ın hukukunu eda edebilmek için insanın nefsiyle cihat etmesi lazımdır. Bu sayede nefis kibirden kurtulup tevazua erer. Böylelikle Allah'ın hukukunu yerine getirmek insan için kolay olur. İşte bu nefisle olan cihat, harp meydanlarında kâfir düşmana yapılan cihattan daha üstündür.⁵¹⁷

El-Hererî, “*Allah da onlara dünya nimetini ve (daha da önemlisi,) ahiret sevabının güzelliğini verdi. Allah, iyi davrananları sever.*”⁵¹⁸ mealindeki ayetin tefsirinde ise dünya ve ahiret dengesinin önemi üzerinde durmuştur. Müellif, dünyayı ve içindeki nimetleri tamamen terk ederek sadece ahirete yönelmenin ayetin ifade ettiği manaya zıt olduğunu vurgulamıştır. Ona göre zühd ve takvada aşırı gittikleri için dünya nimetlerinden istifade etmenin takvaya ve Allah'ın rızasına zıt olduğunu düşünenler hatalıdır. El-Hererî, bu ifadeleriyle ibadet ve takvada da ifrat ve tefriti terk ederek itidal üzere olmanın önemine işaret etmiştir.⁵¹⁹

---

⁵¹⁵ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 284-285.

⁵¹⁶ Âl-i İmrân, 3/142.

⁵¹⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 156.

⁵¹⁸ Âl-i İmrân, 3/148.

⁵¹⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 170.

3.2.4. İctimâî Tefsir

“Kur’an’ı yeni bir anlayışla ele alarak, çağın toplumsal sorunlarını Kur’an’ın ışığı altında çözümlenmeyi hedefleyen”⁵²⁰ bu tefsir türü, çağdaş dönemde en etkili tefsir ekollerinden biridir. Bu tefsir yönteminin konusu ve gayesi, İnsanın hidayet üzere olması ve toplumsal problemlerin Kur’an ile çözüme kavuşturulmasıdır. Ait olduğu zamanın çağdaş sorunları etrafında çözümler üretmeyi amaçlayan bu tefsir, pratik, değişken ve pragmatik çerçevede hareket eder. Batı sömürgeciliği ve oryantalist saldırılara cevaplar verir. İctimâî tefsir bu yönleriyle klasik dönem tefsirlerinden şekil, muhteva, dil ve yöntem açısından farklılıklar arz etmektedir.⁵²¹ Zamanımızdaki tefsirlerin çoğu içtimai yönüme temayül etmiştir. Çağdaş dönemde yazılan tefsirler kendilerini bu ekolün etkisinden kurtaramamıştır.⁵²² Bu ekol mensuplarının Kur’an’ı tefsir ederken her fırsatta toplumsal meseleleri gündeme getirip bir takım çözüm yolları önermişlerdir.

El-Hererî’de tefsirinin farklı yerlerinde her fırsatta ictimâî ve sosyal hadiseleri günümüze taşımaya çalışmıştır. Çağımızda İslam toplumunun veya ümmetinin karşılaştığı bir takım problemlere işaret edip bazı çözüm yollarından bahsetmiştir. Şimdi el-Hererî’nin tefsirinde temas ettiği ictimâî tefsir izahlarını Âl-i İmrân Sûresi örneğinde görmeye çalışalım.

“Sana bu ilim geldikten sonra seninle bu konuda çekişenlere de ki: Geliniz, sizler ve bizler de dâhil olmak üzere, siz kendi çocuklarınızı biz de kendi çocuklarımızı, siz kendi kadınlarınızı, biz de kendi kadınlarımızı çağıralım, sonra da dua edelim de Allah’tan yalancılar üzerine lânet dileyelim.”⁵²³ Âl-i İmrân suresinde *mubâhele* ayeti olarak da anılan bu ayet, Medine’ye gelen Necran Hristiyan heyetinin Hz. İsa hakkındaki ilahi hakikatleri kabul etmemesi üzerine, Hz. Peygamber’in (s.a.v) onları lânetleşmeye çağırması sebebiyle inmiştir. Rasûlüllah konunun ciddiyetini ortaya koymak üzere yanında kızı Hz. Fatıma’yı, damadı Hz. Ali’yi ve torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’i ve bazı sahabîleri de hazır bulundurmuştu. El-Hererî bu bilgileri naklettikten sonra şu yorumları yapmıştır:

⁵²⁰ Demirci, s. 238.

⁵²¹ Gökür, “Modern Türkiye’de Kur’an’a Yaklaşımlar,” *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, c. II, s. 201-202.

⁵²² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 311.

⁵²³ Âl-i İmrân, 3/61.

Rasûlüllah (s.a.v) Necran heyeti ile görüşmelerin sonucunda çok önemli bir konu olan lanetleşme anında yanında erkeklerle birlikte kadınları da bulundurmıştır. Bu hadisede, bazı konular hariç kadınların da umumu efkârda erkeklerle eşit derecede olduğuna işaret vardır. Ancak günümüz İslam dünyası kadınlarının birçoğu bu konumdan çok uzaktadır. Dinî konular ve sosyal problemlerin çözümünde erkeklerin yanında yer almamaktadırlar. Şehirlerde yaşayan zengin kadınların birçoğu zamanlarını yiyip içme, gezip tozma gibi faydasız işlerde harcamaktadırlar. Kırsal kesimdeki kadınlar ise ev ve ziraat işlerinde çalışmaktadırlar. Bu ortamda büyüyen çocuklarda gereken güzel ahlak ve kaliteli eğitimden uzak kalıyorlar. Ancak son zamanlarda İslam ülkelerinin çoğunda bazı sivil toplum kuruluşları kadınların hürriyetini, eğitilmesini ve eğitim hakkı başta olmak üzere sosyal hayatı ilgilendiren her konuda erkeklerle eşit olmalarını savunmaktadırlar. Bunu başarmak için faaliyet göstermektedirler. Bu çalışmaların neticesinde Müslümanlar kız çocuklarını okutmaya başlamışlardır. Ancak kız çocuklarına verilen bu eğitimi dinî ve ahlâkî terbiyeyle yapmak gerekir. Kadınların eğitimi İslam âleminde meydana gelen sosyal dönüşümün sebeplerinden birisidir.⁵²⁴

El-Hereri, *“Eğer siz (Uhud’da) bir acıya uğradınızsa, (Bedir’de de düşmanınız olan) o kavim de benzer bir acıya uğramıştır. O günleri biz insanlar arasında döndürür dururuz (zaferi bazen bir topluma bazen öteki topluma nasip ederiz.) Ta ki Allah, iman edenleri ortaya çıkarsın ve aranızdan şahitler edinsin. Allah zalimleri sevmez.”*⁵²⁵ ayetinin tefsirinde ise şu hususlara dikkat çekmiştir:

Allah Teâlâ Uhud savaşında yenilgiye uğrayan müminleri uyarmak ve cesaretlendirmek için onlara önce Bedir’deki başarılarını hatırlatarak şunu ihtar ediyor: Eğer siz Uhud’da yenilgiye uğradıysanız üzüntüye kapılıp cesaretinizi ve azminizi kaybetmemelisiniz. Bedir’de yenilgiye uğrayan düşmanlarınız yenildikleri için zaafa düşmemişler, cesaretlerini yitirmemişlerdir. Aksine daha da çok çalışmışlar azimli ve kararlı olarak Uhud’a gelerek kararlılıklarının karşılığını almışlardır. Onların Uhud’daki başarısı kararlılıklarından ve cesaretlerini yitirmemelerindedir.

Sosyal hayatta ve devletlerarası muvazenede başarılı olmanın şartlarını yerine getiren, bunlara riayet edenler sonuca ulaşırlar. Biz inanan insanlarız, Allah bize her durumda yardım edecektir, diyerek çalışmayanlar ve maddi imkân hazırlamayanlar asla başarılı olamazlar. Kâfirlerin başarılı olması, Allah onları sevdiği için değil, onlar başarılı olmanın şartlarını yerine getirerek kararlı ve sabırlı oldukları içindir. Böylelikle Müslümanların bu

⁵²⁴ el-Hereri, *Hadâik*, c. IV, s. 338.

⁵²⁵ Âl-i İmrân, 3/140.

gün buldukları kötü durumdan çıkması, zafere ve başarıya yükselmeleri, çok çalışmalarına, sabırlı ve kararlı olmalarına bağlıdır.⁵²⁶

El-Hererî, “*O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba ve katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.*”⁵²⁷ ayetindeki toplumsal problemlere işaret sadedinde şunları belirtmiştir: “Bu ayet, toplumda idareci konumunda olan insanların muhataplarına ve idaresi altındaki insanlara katı kalpli ve kaba davrandığı sürece asla sevilmeceğini ihtar ediyor.” İslam’ın en etkili eğitim metotlarından biri olan affetmenin etkisi üzerinde duruyor. Yerine göre affin cezadan daha etkili olduğunu vurguluyor.

Ayette işaret edilen “müşâvere”nin insanlara ve topluma ne gibi faydalar sağladığını belirten müellife göre müşaveret marifetiyle insanların farklı görüş ve fikirleri dinlenerek onlara değer verildiği hissettirilir. Böylece idareciler ile halk arasındaki samimiyet ve dostluk artırılmış olur. İslam’ın öngördüğü istişare toplumların düzeninde önemli bir yere sahiptir. Devlet idarecileri, konusunda uzman, adaletli, bilgili, akliselim sahibi ve hissi davranmayan kimselerle istişare etmeleri gereklidir.⁵²⁸

İctimâî tefsire son örnek olarak el-Hererî’nin “*Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştiler. Yaptıkları alış-veriş ne kadar kötü!*”⁵²⁹ meâlindeki ayetinin tefsirinde kaydettikleri zikredilebilir. Müfessirimize göre Allah Teâlâ gönderdiği kitapları ve içerisindeki bütün hükümleri insanlara tebliğ etmelerini başta peygamberler olmak üzere o dinin müntesiplerinden istemiştir. Tevrat’ta ve İncil’de Ehl-i kitaptan bu hususta kuvvetli söz almıştır. Ancak onlar dünya menfaatini görünce Allah’a verdikleri sözleri unuttular. Hz. Muhammed’in son peygamber olduğu gerçeğini insanlardan gizlediler. Kendi kitaplarının hükümlerini kendileri de yaşamadılar insanlara da anlatmadılar.

---

⁵²⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 152.

⁵²⁷ Âl-i İmrân, 3/159.

⁵²⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 232-233.

⁵²⁹ Âl-i İmrân, 3/187.

El-Hererî, bu ayetin Ehl-i kitabı eleştirmek üzere indirilmiş olmakla beraber hükmünün genel olduğunu belirtmiş, kendisinde bilgi olup da insanlara açıklamayan herkesi kapsadığını bildirmiştir. Bu ayetin günümüzde Ehl-i kitaptan daha çok Müslümanların durumunu anlattığını vurgulamıştır. Hem de yeminle bu ayetin hükmünün tam da günümüz Müslümanlarına mutabık olduğunu söylemiştir. Bu ayet Ehl-i Kitaptan ziyade Kur'an'ın hükümlerini yaşamayan ve insanlara anlatmayan Müslümanları kınamaktadır. Bu günün Müslümanları Kur'an'ın lafzını okuyup gayet güzel hat yazılarıyla yazdıkları halde, çarşıda, sokakta, sevinç meclislerinde ve cenaze merasimlerinde en güzel sesleriyle okudukları halde, onun hükümlerini anlamayı ve onunla amel etmeyi terk ettiler. Müslümanlar Kur'an'ı çok iyi okuyup nesilden nesile aktarmış olmalarına rağmen onun mesajını insanlara yeterince ve doğru olarak iletemedikleri için sadece maddî olarak korumaları çok fazla bir fayda ifade etmemiştir. Hatta Müslümanlar bile Kur'an'dan sapmışlar, dinlerini korumanın eldeki kor ateşi tutmaktan daha zor bir duruma geldiğini, hilekârlığın ve hakikatten sapkınlığın ortaya çıktığını, emaneti koruma anlayışının kalktığını kendileri dahi itiraf etmişlerdir.⁵³⁰

3.2.5. Ahkâm Tefsiri

Kur'an'ın nüzulündeki hedef insanlara tevhid ve hidayet yolunu göstererek, dünya ve ahiret saadetini temin etmektir. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerîm itikâd, ahkâm ve ahlak olmak üzere üç ana konuyu ihtiva eder. Kur'an'ın ahkâma ait ayetlerini bütün yönleriyle inceleyen tefsirlere ahkâm tefsir denir. Kur'an şer'î delillerin aslıdır. İbâdât, muâmelât ve ukûbât ile ilgili ayetlerden hüküm çıkarmak ahkâm tefsirinin temel konusudur. Müfessirler ahkâm ayetlerini genellikle kendi mezheplerinin metodolojisi istikametinde yorumlayarak hükümler çıkarmaya çalışmışlardır.⁵³¹ Kur'an'ın ahkâmla ilgili yönünü ön plana çıkararak yapılan tefsirler farklı isimler altında ortaya çıkmışlardır. Bu isimleri "Ahkâmü'l-Kur'an", "Fıkhü'l-Kur'an" adları altında görmemiz mümkündür.⁵³²

Mukâtil b. Süleyman'ın "*Tefsiru Hamsi Miet-i Ayetin mine'l-Kur'an*"ı ilk fikhî tefsir olarak kabul edilir. Daha sonra İmam Şafî'nin "*Ahkâmü'l-Kur'an*"ı ve Cassas'ın

⁵³⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 314-315.

⁵³¹ Güngör, *Kur'an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketleri ve İlk Fikhî Tefsir*, s. 47-59.

⁵³² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 463-464.

“*Ahkâmu'l-Kur'an*”ı bu alanda yazılan önemli tefsirlerdendir.⁵³³ Bu tefsirler diğer tefsirlere nazaran daha çok ağırlıklı olarak fikhî konulara ağırlık verdikleri için bu isimle anılmışlardır. Diğer rivayet ve dirayet tefsirlerinde de elbette ki ahkâm ayetlerinin tefsirinde fikhî konulara değinilmiştir. Ancak ağırlık merkezini diğer yönleri oluşturmuştur.

El-Hererî, *Hadâik* tefsirinde ahkâm ayetlerini yorumlarken fikhî konulara temas etmiştir. Sadece bir mezhebe bağlı kalarak değil, bir konu hakkındaki muhtelif görüşleri sıralamıştır. Bazı sûrelerin sonunda o sûrede geçen ahkâm ayetlerinden çıkarılan fikhî hükümleri sûrenin sonunda “tetimme” ya da “fasıl” başlıkları altında özetlemiştir. Meselâ Bakara Sûresinin sonunda “tetimme” başlığı altında bu sûrede geçen ana fikhî hükümleri on beş olarak belirtmiş ve her birini saymıştır.⁵³⁴

Âl-i İmrân Sûresinde, iki yerde fikhî konulara temas etmiştir. Bunların birincisinde El-Hererî, haccın farz olduğunu bildiren “*Orada apaçık deliller, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnîdir.*”⁵³⁵ ayetinin tefsirinde fikhî konulara temas ederek haccın farz olması için ne gibi şartların bulunması lazım geldiğini belli bir mezhebe bağlı kalmadan izah etmiştir. O, “*فصل في ذكر بعض أحكام تتعلق بالحج*” “*Hac İbadetiyle İlgili Bazı Fikhî Hükümleri Hatırlatma Faslı*” başlığı altında öncelikle haccın farz olması için, İslam, buluş, akıl, hürriyet ve hacca güç yetirebilme şartlarının bulunması gerektiği üzerinde durmuştur. Sonra güç yetirebilme şartının iki türlü olduğunu bildirmiştir. Bu konuda İmam Malik, İmam Şaffî ve İmam Âzam'ın içtihat ve görüşlerini aktarmıştır.

El-Hererî, haccın farz olmasının şartlarından binek ve yeterli miktarda azık olması konularını da fıkıh kitaplarında anlatıldığı şekilde aktardıktan sonra kendi görüşünü de günümüz şartları doğrultusunda şöyle açıklamıştır:

Bütün bu anlatılan şartlar eski zamanlara aittir. Günümüz şartlarına göre, haccın farz olmasının şartlarından biri pasaport alabilmek, uçak, gemi ve benzeri araçlar için bilet temin etmek, kendi devletinin ve hacca gideceği devletin kendisinden istediği şeylere ve

⁵³³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 471.

⁵³⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 161.

⁵³⁵ Âl-i İmrân, 3/97.

resmi evraka sahip olmak gibi şartlara sahip olması gerekir. Bu şartlara sahip olmayanlara hac farz değildir.⁵³⁶

El-Hererî'nin Âl-i İmrân Sûresinde üzerinde durduğu ikinci fikhî konu “muâmelât” konularından “ribâ” yani fâiz konusuyla ilgilidir. “*Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.*”⁵³⁷ ayetinin tefsirinde müfessir, öncelikle ayete geçen “*Kat kat arttırılmış fâiz*” den maksadın cahiliye Araplarının adet haline getirdikleri fâize işaret için getirildiğini söylemiştir. Umumî bir hükmü kayıtlamak ve alanını daraltmak için gelmemiştir. Çünkü fâizin her çeşidi İslam'da haram ve yasaktır.

El-Hererî daha sonra “kat kat fâiz”den maksadın günümüz ekonomik dünyasında aşırı fâiz ya da fahiş fâiz olarak adlandırılan fâiz çeşidi olduğunu söylemiştir. Bu durum, önce belirli bir vakitte belli miktardaki paranın belli bir fâiz oranı karşılığında borç olarak verilmesi, sonra borcu ödeme günü gelince, borçlunun ödeyememesi durumunda ödemeyi tekrar belli bir fâiz karşılığında ileri bir tarihe ertelemek şeklinde meydana gelir. Öyle durumlar olur ki biriken fâiz anaparanın kat kat üzerine çıkar. Bu muamele fıkıhta “er-ribe'n-nesîe” olarak isimlendirilir.

El-Hererî, bu izahtan sonra ribânın (fâiz) iki çeşit olduğunu bildirmiştir. Bunlardan biri, veresiye fâizi olarak bilinen ve biraz önce tanımını yaptığımız “er-Ribâ en-Nesîe” dir. Bu fâiz türünün haramlığı bu ayetle sabittir. Fâizin diğer türü de peşin olarak yapılan muamelelerde tek taraftan meydana gelen karşılıksız fazlalık manasına olan “er-Ribe'l-Fadl”dır. Meselâ, on dirhem gümüşün on bir ya da dokuz dirhem gümüş karşılığında peşin olarak satışı bir “er-Ribe'l-Fadl”dır. Yine bir ölçek kaliteli hurmayı bir buçuk ölçek kalitesiz hurma ile peşin olarak mübadele etmekte bir “er-Ribe'l-Fadl”dır. Bu tür peşin alışverişlerdeki fâiz yasağının Kur'an'ın yasaklamasına girmediğini, bu tür fâizin sünnetle yasaklandığını bildirmiştir.⁵³⁸ El-Hererî bu fikhî izahlardan sonra günümüz insanının fâize karşı tutumuna da şöyle değinmiştir.

Bazı insanlar şunu söylüyorlar: Günümüzde İslam hukukunun uygulandığı güçlü bir İslam devleti bulunmamaktadır. Bütün ekonomik faaliyetler yabancı sermayenin elinde olması sebebiyle fâizden kaçınma imkânı yoktur. Bu durum İslam'daki zaruret ilkesine girmez mi?

⁵³⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 24, 2526.

⁵³⁷ Âl-i İmrân, 3/130.

⁵³⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 116-117.

Aksi halde Müslümanların ekonomik olarak güçlü olmaları mümkün değildir.” Bu sorunun cevabı şudur: “İslam’da haramlar iki kısımdır. Bunlardan biri, bizatihi haram olan şeylerdir. Bunlar ancak çok zaruret ve zorunluluk halinde mubah olur. Kendiliğinden ölmüş hayvan eti yemek ve alkollü içki içmek gibi. Günümüzde uygulanan “Riba-i Nesîe” de bu kabildendir. Müslüman bir kişi borç para almaya çok muhtaç olur da bu parayı etrafındaki insanlardan bulamazsa, fâiz karşılığı kredi alırsa bu durumda günah ve manevi sorumluluk fâiz karşılığı para alan kimse üzerinedir. Parayı borç olarak veren kimse üzerine değildir.⁵³⁹

Görüldüğü gibi el-Herefî, günümüzdeki kredi işlemlerini zaruret ilkesi çerçevesinde değerlendirmektedir. Bunun manevi vebalini de krediyi alana yüklemektedir.

İslam’daki haramların diğer bir kısmı da “*haram ligayrihi*” yani haramlığı kendinden kaynaklanmayıp harici sebeplerle olan haramlardır. El-Herefî, bu kısım haramlara da “Riba-ı Fadl”ı örnek olarak vermektedir. Bu tür faiz muamelesinin de zaruret ve ihtiyaç halinde mubah olabileceğini belirtmektedir.⁵⁴⁰

Müellif fâiz konusunda son söz olarak şunu belirtmektedir: “Müslüman kendi haline bakacak, fâizli bir kredi muamelesine ihtiyacı var mı, yok mu? Eğer kendisini ihtiyaç dâhilinde görürse bunu zaruret kapsamına alarak faizli kredi muamelesi yapmasında herhangi bir mahzur kalmaz. Bu durum zaruret ve ıztırar halinde içki içmek gibidir. Eğer böyle bir zaruret hali yoksa fâizli kredi helal olmaz.”⁵⁴¹

3.2.6. İtikâdî (Kelamî) Tefsir

“Kur’an’ın anlaşılması faaliyetlerinin bütünü” olarak tanımlayabileceğimiz tefsir ilmi, Hz. Peygamber’le başlamıştır. Ondan sonra sahabe, Kur’an’ı anlamaya ve yaşamaya çalışmışlardır. Fitne zamanında Hz. Osman’ın şehid edilmesinden sonra, çeşitli kaygılardan dolayı aralarındaki ihtilaflar çoğalmaya başlamıştır. Cemel ve Siffin olaylarında, haricilerin tahkim olayından sonraki hareket noktalarında tarafların

⁵³⁹ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 118.

⁵⁴⁰ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 118.

⁵⁴¹ el-Herefî, *Hadâik*, c. V, s. 119.

Kur'an'dan ve hadisten bazı nassları kendi fikirlerini kuvvetlendirmek için te'vil ettikleri görülmüştür.⁵⁴²

Hicri I. asrın ilk yarısından sonra hilafet konusu ve bunun etrafında oluşan büyük günah ve iman tartışmaları neticesinde sevad-ı a'zam'dan yani ana gövdeden ayrılan Haricilik, Şia, Mürcie ve Haşeviye gibi inanç grupları ortaya çıktı. II. asrın başlarında kader konusu başta olmak üzere inanca yönelik bazı konuların tartışılmasının sonucunda Mutezile tarihteki yerini almaya başladı. Bu fırkalar ilerleyen zaman içerisinde şekillenerek kendi doktrinlerini oluşturarak Ehl-i Sünnet, Mutezile, Şia ve Haricilik gibi isimlerle tarihteki yerini aldılar. Bu ayrışmanın ardından merkezi ana kütle konumunda olan Ehl-i Sünnet'ten ayrılanlar "cemaatten ayrılanlar ya da sapık fırkalar" olarak kabul edildi. Daha sonraki dönemlerde tefsir usulü kitaplarında tefsirler, mezhep ya da fırka kategorisinde değerlendirilirken, inanç konularına yaklaşımları esas alınarak yapılmıştır.⁵⁴³

İslam medeniyeti içerisinde çeşitli sebeplerle oluşan mezhep ve fırkaların hepsi kendi mezheplerinin doğruluğunu ispatlayabilmek için Kur'an'a ve Sünnet'e müracaat ederek görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır. Başta Ehl-i Sünnet olmak üzere her mezhep kendi tefsir metodolojisini oluşturmuştur.

Her müfessirin bağlı olduğu bir itikadî mezhep veya görüş vardır. Bu durum onların Kur'an'ı bağlı oldukları mezhebin kuralları doğrultusunda tefsir etmelerine yol açmıştır. Tefsirdeki bu durum özellikle Ehl-i Sünnet, Şia ve Mutezile ekollerine mensup müfessirlerin mücadelesine sahne olmuştur. Ehl-i Sünnet, Hz. Peygamber ve sahabenin inanç sistemlerini devam ettiren Müslümanların ortak adıdır. Hicrî IV. asırdan itibaren Eş'ariyye ve Mâturidiyye ekolleri tarafından sistemleştirilmiştir. Öncelikle Kur'an ve Sünnete uyulması gerektiği tezinden hareketle akli nakle tabi kılmışlardır. Ancak nassları anlamakta aklın rolünü inkâr etmemişlerdir. Akılcı bir anlayışla hareket eden Mutezile, öncelikle kendi akli tercihlerini ortaya koymuşlar, Kur'an'î nassları akılla te'vil etmişlerdir. Bu mezhep mensupları kelim konularında "usul-ü hamse" diye bilinen beş temel prensibi esas almışlardır. Şia, Hz. Peygamber'den sonra hilafete Hz. Ali ve onun Ehli beytinin layık olduğunu iddia edenlerin müşterek adıdır. Bunların tefsir anlayışında

⁵⁴² Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 43-44.

⁵⁴³ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, s. 66.

“ismet”, “mehdilik”, ri’cat” ve takiyye” gibi kavramlar etkilidir. Hariciler ise Kur’an’ın lafzına tavizsiz sarılan gruptur.⁵⁴⁴

Müfessir el-Hererî, tahsil hayatında Eşarî akâidi okumuştur. Yetiştığı bölge genel olarak amelde Şafiî, itikatta Eşarî mezhebine mensuptur. Etiyopya’da müderrislik yaptığı dönemde Ehl-i Sünnet akâidi okutmuştur. 1979 senesinde Mekke’ye hicret ettikten sonra te’lif ettiği eserler arasında akâide ait iki eser vardır. Bunlar: “*Fethu’l-Meliki’l-Allâm fî Akâidi Ehli’l-İslam alâ Davi’l-Kitabi ve es- Sünneti*” ile “*Hediyetü’l-Ezkiyâ alâ Tayyibeti’l-Esmâ fî Tevhîdi’l-Esmâ ve’s-Sıfât*” isimli eserlerdir.⁵⁴⁵

El-Hererî’nin tefsirinde itikâdî konular önemli bir yer tutmaktadır. Ehl-i sünnet perspektiften bakarak konuları çok fazla detaylandırmadan, farklı tartışmalara girmeden, özet olarak vermeye çalışmıştır. Örneğin en çok tartışılan konulardan olan kader ve kaza konularında Kamer Sûresinin “*Biz her şeyi bir kadere göre yarattık*” 54/49. ayetinin tefsirinde hiçbir tartışmaya girmeden Ehl-i Sünnetin kader ve kaza konusundaki tutumunu özetleyerek kâinatta olan her şeyin Allah’ın ezelde ilmiyle takdir etmesiyle ve levh-i mahfuza yazmasıyla gerçekleştiğini vurgulamıştır. Bu konuda kaderi inkâr edenlerin görüşlerine hiç yer vermemiştir.⁵⁴⁶ Yine tartışmalı bir konu olan şefaât meselesinde aynı yolu izlemiştir. Bakara Sûresinin “*Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaât kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.*” 2/48. ayetinin tefsirinde şunları söylemiştir: “Burada fayda vermeyen şefaât kâfirlere olan şefaattir. Müminler için şefaât sabittir. Şefaati inkâr edenler bundan mahrum kalacaklardır. Kur’an’da bazı ayetlerde olumsuz olarak ifade edilen şefaât kâfirler hakkındadır.” Görüldüğü gibi bu konuda da herhangi bir tartışmaya girmeden Ehl-i Sünnet çizgiden hareket ederek konuyu özetlemiştir.⁵⁴⁷

Önemli bir takım konuları tefsir ederken, ilgili mezheplerin görüşlerini özet bir mahiyette aktararak daha sonra kendi yorumunu yapmıştır. Bu manada en çok Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile’nin görüşlerini zikrettiği görülür. El-Hererî, bütün Kur’an ayetlerinin tefsirinde olduğu gibi itikatla ilgili ayetlerin tefsirinde de, önceliği ayetlerin ifade ettiği zahir manalara verip, metnin elvermediği yorumlara meyletmemiştir. Hadis usulü ve fıkıh usulü kurallarına göre delaleti kesin olmayan rivayetleri itikat konularında kullanmamıştır.

⁵⁴⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 198-210.

⁵⁴⁵ el-Hererî, *Mukaddimetü’l-Tefsir*, s. 6-8.

⁵⁴⁶ el-Hererî, *Hadâik*, c. XXVIII, s. 250.

⁵⁴⁷ el-Hererî, *Hadâik*, c. I, s. 370.

Bu manada âhâd haberlerin, selef uleması tarafından inanç konularında delil olarak kabul görmediğine işaret etmiştir.⁵⁴⁸

El-Hererî'nin itikat konularına nasıl yaklaştığını Âl-i İmrân Sûresinden bazı ayetlerle örneklemeye çalışacağız. Her şeyden önce şunu belirtelim ki el-Hererî, asla mezhep taassubuyla hareket etmemiştir. Âl-i İmrân 3/103.ayetin tefsirinde insanların ihtilaf ettiği konuları iki ana başlık altında toplamıştır.

Birincisi, insanların anlayış ve kavrayışındaki ihtilaflardır. Bu ihtilaflar tabiidir. Çünkü insanların hepsi anlayış ve idrak yönünden çok değişik mertebelerde yaratılmışlardır. Bu nevi ihtilaflar topluma her hangi bir zarar vermez. Aksine toplumdaki gelişmenin ve inkişafın önünü açar. İkincisi, dinî konularda ve Kur'an ve Sünnetin anlaşılmasında kendi görüş ve çıkarımlarını insanlara dayatması sonucu oluşan ihtilaflardır. Bu durum çok tehlikeli ve yıkıcı etkiye sahiptir. Müçtehit imamlar kendi yaşadıkları dönemde kendi aralarındaki ihtilafları saygıyla karşılamışlardır. Kendi görüşlerini başkalarına tahakküm yoluyla kabul ettirme çabası içerisinde olmak, müçtehit imamlar devrinden sonraki insanların takındığı tavidir. Bunlar sadece müçtehit imamların verdikleri fetvaları taklit etmişlerdir. Onların ahlakına ve sîretine tabi olmamışlardır. Bunun neticesinde insanlar gerek amel yönünden gerekse inanç ve itikat yönünden çok çeşitli fırkalara ayrılmışlar, her fırka kendinden olmayı sapıklıkla suçlamıştır. Ancak insanlar birbirlerini ön yargılardan kurtularak dinleseler, her biri diğerinin dayandığı delilleri incelese, bu tür çatışmalar ortadan kalkar.⁵⁴⁹

El-Hererî, bu ifadeleriyle mezhep taassubunun tehlikelerine dikkatleri çekmiştir. Müçtehit imamların kuru bir taklit ile taklit edilmesinin insanları tehlikeli tutum ve davranışlara sürüklediğini bildirmiştir.

Dinî nassları anlamada aklın rolü mezhepler arasında her zaman tartışma konusu olmuştur. Ehl-i Sünnet akli nakle tabi kılarak belirleyici olarak nassları tayin etmiştir. Aklın rolünü tamamen inkâr etmemiştir. Mutezile nakli akla tabi kılmış, akli belirleyici olarak görmüştür. Hariciler ise akla hiçbir rol yüklememişlerdir. El-Hererî, Âl-i İmrân 3/7.ayetin tefsirinde Kur'an'daki müteşâbihlerin bulunmasının sebeplerini açıklarken, bu sebeplerden birinin de Müslümanların akıllarını düşünmeye sevk etmek olduğunu bildirmiştir. El-Hererî'ye göre akıl müteşâbihler başta olmak üzere nassları anlamada faal

⁵⁴⁸ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 336.

⁵⁴⁹ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 35.

olmaz ise zayıflayıp aslî fonksiyonlarını kaybetme tehlikesiyle baş başa kalabilir. Bu itibarla nasları anlamada aklın rolü çok önemlidir. Ayette "والراسحون في العلم" ilimde rüsuh bulanlar denilmiştir de "والراسحون في الدين" dinde rüsuh bulanlar denmemiştir. Allah'ın insanlara verdiği en büyük nimetlerden biri akıldır.⁵⁵⁰

El-Hererî, diğer itikâdî konularda tartışmaya girmedeği gibi Allah Teâlâ'nın sıfatları konusunda da her hangi bir tartışmaya girmemiştir. Âl-i İmrân Sûresi 3/8. ayetin tefsirinde Müslim'in Sahih'inde zikrettiği "Âdemoğullarının kalpleri Rahman'ın parmaklarından iki parmağı arasında tek kalp gibidir, dilediği yere çevirir." hadisini açıklarken şunları söylemiştir: "Bu hadis sıfat hadislerindedir. Hiçbir te'vil yapmadan, keyfiyet belirtmeden mahlûkata benzetmeden, hakikatine iman etmek vaciptir. Bu yol hem seleften hem haleften ehl-i sünnetin yoludur."⁵⁵¹ El-Hererî, benzer görüşleri farklı ayetlerin tefsirlerinde de yeri geldikçe vurgulamıştır.⁵⁵² Büyük günah işleyenin mümin olduğunu vurgulayarak Ehl-i Sünnetin yolundan gittiğini göstermiştir.⁵⁵³

Geçmişte ve günümüzde en çok tartışılan konulardan biri de Hz. İsa'nın diri olarak göğe kaldırılması ve kıyamete yakın zamanda tekrar yeryüzüne inmesi meselesidir. El-Hererî, Âl-i İmrân Sûresi 3/55. ayetin tefsirinde konuyla ilgili görüşleri aktardıktan sonra kendisi, Ehl-i Sünnet'in genel kanaati aksine, Hz. İsa'nın vefat ettikten sonra ruhunun Allah katında yüce bir mekâna yükseltildiği kanaatindedir. Ona göre Hz. İsa'nın Allah katında yüce bir makama yükseltilmesi, İdris'in (a.s) vefat ettikten sonra semaya kaldırılması gibidir. El-Hererî ayrıca bu konuda varit olan hadislerin "haber-i âhâd" kabilinden olup itikadî konularda hüccet olamayacağını da vurgulamıştır.⁵⁵⁴

---

⁵⁵⁰ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 184-185.

⁵⁵¹ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 182.

⁵⁵² el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 211-252-331.

⁵⁵³ el-Hererî, *Hadâik*, c. V, s. 197.

⁵⁵⁴ el-Hererî, *Hadâik*, c. IV, s. 332-333.

SONUÇ

El-Hererî, XX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra dış dünyaya kapalı bir bölgede (Etiyopya) klasik medrese eğitimi alarak yetişmiş bir âlimdir. Yaklaşık yirmi yıllık tahsil hayatından sonra yine aynı bölgede yirmi beş yıl müderrislik yapmıştır. Bölgede çıkan iç karışıklıklar sebebiyle Mekke'ye yerleşmiş ve hadis alanında eğitim veren Daru'l-Hadisi'l-Hayriyye'de öğretim görevine başlamıştır. Başta tefsir ve hadis olmak üzere birçok alanda eser kaleme almıştır. En büyük eserlerinden biri olan *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an* isimli tefsiri, çağdaş dönemde yazılmış olmakla birlikte bir klasik dönem tefsiri gibidir. Mukaddimesiyle birlikte otuz üç cilttir. Bu büyüklükteki tefsiri, onbir yıl gibi kısa denebilecek bir zaman diliminde yazmıştır. Tefsirin yazımında güncel akademik ve metodolojik gelişmelerden de yararlanmıştı. Hem seleften intikal eden ilmî tecrübe, hem de müellifin kendi birikiminin ortak bir sonucu olan eser, ansiklopedik bir mahiyet arz etmektedir. Okuyucusunu birçok konuda diğer kaynaklara müracaattan müstağni kılan bir eserdir.

El-Hererî, Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için bağımsız bir cilt olarak tefsir usulünü ve Kur'an ilimlerini ihtiva eden bir mukaddime kaleme almıştır. Yazar, bu mukaddimeyi otuz fasıl halinde düzenlemiştir. Öncelikle Kur'an'ı Kerîm'in okunması, öğrenilmesi, öğretilmesi, okunmasındaki keyfiyet ve edepler gibi "Fadâilu'l-Kur'an" konularından başlamış, tefsir ilminin başlangıcı, rey ile tefsir, yedi harf, nesih, esbâb-ı nüzul gibi başlıklar altında "Ulûmu'l-Kur'an" konularını incelemiştir. Kur'an ile meşgul olanların öncelikle Kur'an'a manevi saygıda kusur etmemeleri gerektiği üzerinde de durulmaktadır. Ağırlıklı olarak Kur'an'ın nazmını ilgilendiren lafzî konularla ilgili detaylara yer verilmiştir. Sûrelerin fazileti hakkında zikredilen uydurma hadisler faslında çok önemli bir konuya temas eden müellif, sûrelerin ve ibadetlerin faziletine dair aktarılan mevzu hadislerin yalan ve aslı olmayan sözler olduğunu vurgulayıp bunların uydurulma sebepleri üzerinde durmuştur.

El-Hererî, tefsirinde çok yönlü dirayet usulünü takip etmiştir. Münasebetten kıraat vecihlerine, irâbdan belagata, şiir ile istîshaddan neshe, akham tefsirinden, içtimâî ve işârî tefsire, dilbilimsel tahlillerden Kur'an'ın i'cazına kadar hemen hemen her konuya yer

vermiştir. Öncelikle Kur'an'daki konu bütünlüğü ilkesini göz önünde bulundurarak sûre içerisinde anlam açısından konu oluşturacak ayetleri gruplar halinde tefsir etmiştir. Ayetlerle ilgili müfessirlerin farklı görüşlerini zikretmeyi bir yöntem olarak takip etmeye çalışmıştır. Kendinden önceki dönemde ve çağdaş dönemde yetişen müfessirlerin eserlerinden çokça istifade etmiştir. Bu açıdan bakıldığı zaman *Hadâik* tefsirinin kaynakları oldukça zengindir. Yeri geldikçe kişisel yorumlarını ilave etmekten çekinmemiştir. Ayetleri tefsir ederken bir konuda farklı görüş ve yorumlara yer verdikten sonra kendisine ait özgün fikirlerini ortaya koymuştur.

Tefsirde akıcı ve sade bir dil kullanılmıştır. Müfessirimiz ayetleri tefsir ederken kendine özgü bir yol izlemiştir. Önce her sûre için bir mukaddime yapmıştır. Bu mukaddimede sûrenin ismini, Mekkî ya da Medenî olduğunu, sûrenin faziletini ve buna dair sahih senedlerle gelen hadisleri zikretmiştir. Sûreler ve ayetler arasındaki mana münasebetlerini belirtmiş, sebab-i nüzulünü beyan etmiş, sonra da ayetleri tefsir etmiştir. Kıraat vecihleri üzerinde durarak her ayetteki farklı okunuşları ve bunların tefsire etkisini ve katkısını izah etmiştir. Sadece kıraatı seb'â ve aşere imamlarının görüşlerini aktarmakla kalmamış, şâz kıraatlara ve sahabe ve tabiîn kıraatlarına da yer vermiştir.

El-Hererî'nin tefsir çalışmalarının en mühim yöntemlerinden biri Kur'an'ın Kur'an'la tefsirini ön plana çıkarmasıdır. Kur'an'ın bütünlüğünü sürekli göz önünde tutarak ayeti ayetle tefsire çok önem vermiştir. Dolayısıyla onun tefsirinin kaynağını büyük ölçüde yine Kur'an ayetleri oluşturmaktadır.

Kur'an'ın anlaşılmasında sünnetin vazgeçilmez bir kaynak olduğunu belirten el-Hererî, rivayet malzemesini tefsirinde çok isabetli ve çok etkin olarak kullanmıştır. Hadis ilminde dikkate değer bir vukufiyete sahip olan el-Hererî, tefsirinde hadislerden çokça yararlanmıştır. Özellikle esbâb-ı nüzulde ve ayetlerin tefsirinde hadis rivayetlerine yer vermiştir. Tefsirde kullandığı rivayetleri daha çok *Kütüb-i Sitte*'den, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden ve diğer erken dönem hadis kaynaklarından almıştır.

El-Hererî sahabe tefsirine de özel bir önem atfetmiştir. Özellikle esbab-ı nüzul konularında İbn Abbas'tan (r.a) gelen rivayetlere çok geniş yer vermiştir. Sahabe tefsirine yer verdiği konulardan biri de kıraat vecihleri ile ilgilidir. El-Hererî'nin sahabe tefsirine nazaran daha az olarak tabiîn'in yorum ve görüşlerine tefsirinde müracaat ettiğini

söyleyebiliriz. Kıraât vecihleri başta olmak üzere ahkâm ve tefsir vecihlerinde tabîne müracaat ettiği görülür.

Sebeb-i nüzul rivayete dayandığı için rivayetlerin sıhhat durumuna işaret etmiştir. Bu konuda Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Beyhakî gibi sahih hadis kaynaklarından nakillerde bulunmaya özen göstermiştir. Az da olsa senetsiz ya da zayıf rivayetlere de yer vermiştir. Bazı durumlarda nüzul sebepleri arasından tercihlerde bulunmuştur. Kur'an'da her ayetin sebeb-i nüzulünün olmayabileceğini, bazı ayetlerin herhangi bir zahirî sebebe bağlı olmaksızın Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarını bildirmek için nazil olduğunu bildirmiştir. Özellikle inanç ve ahiret konularına ait ayetler bu kabilden olan ayetlerdir.

El-Hererî, Kur'an'da neshin varlığını kabul eden müfessirlerdendir. Mukaddimede nesihle ilgili bilgileri verdikten sonra, tefsirinde de her Sûresin başında o sûre içerisinde nâsih ya da mensûh ayet olup olmadığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Mensûh ayetler varsa hangileri olduğunu ve hangi ayetlerle neshedildiklerini bayan etmiştir.

Hadâik tefsirinin metodunda öne çıkan mühim yönlerden biri de siyak-sibak, bağlam ve münasebet konularında takip edilen yoldur. El-Hererî, hem sûreler arasındaki, hem de ayet grupları arasındaki mana örgüsünü ve bağlamı ortaya koymak için özel bir çaba sarf etmiştir. Münasebet konusunu her surenin girişinde ve ayet grupları içerisinde mutlaka ele almıştır.

İçtimâî sorumlulukla hareket eden el-Hererî, yeri geldikçe günümüzde toplumun yaşadığı sosyal hadiseleri de tefsirine taşımaya çalışmıştır. Çağımızda toplum veya ümmet içerisinde yaşanan bazı problemlere işaret edip çözüm yollarından bahsetmiştir. Kur'an kıssalarını günümüz insanının problemleriyle karşılaştırarak kıssalardan ibret alınması noktasında dikkat çekici mukayeseler yapmıştır. Tefsirinin birçok yerinde toplumsal problemlerin neler olduğuna ilişkin tespitlerde bulunarak çözüm önerileri sunmuştur. İslam toplumunun ve onu oluşturan fertlerin Kur'an'ın getirdiği gerçek hidayete tabi olmaları durumunda başarıya ulaşarak, sıkıntılarını çözebileceklerini vurgulamıştır.

İtikatta Eş'arî, amelde Şâfiî mezhebine tâbi olan el-Hererî, herhangi bir ideolojik taassup ve tutuculuğa düşmeden, ibadetler başta olmak üzere diğer fıkıh konularında mezhepler üstü bir tavır takınmıştır. Fikhî konularda ayrıntılara girmeme ve tartışmalardan uzak durma yöntemini tercih ettiği görülmektedir. Gerekli olduğu yerlerde konuyla ilgi

olarak mezhep imamlarının görüşlerini sıralamıştır. Bazen de bu görüşlerin sonunda kendi fikrini ilave etmiştir. El-Hererî Şâfî olduğu halde –Sünnetin Kur’an’ı neshinin caiz olması hükmünde- kendi mezhebine muhalefet ederek bu konuda İmam Âzam ve İmam Malik’in görüşlerini benimsemesi dikkat çekici bir durumdur.

İnanç konularıyla ilgili ayetlerin tefsirinde metnin elvermediği yorumlara girmeden kısa izahlar yapmıştır. Genel olarak selef ve Ehl-i Sünnet çizgisinde hareket ederek itikâdî konuları izah etmiştir. Hz. İsa’nın semaya yükseltilmesi ve ahir zamanda tekrar yeryüzüne indirilmesi konusunda Ehl-i Sünnet’e muhalefet ettiği görülmüştür. Delaleti kesin olmayan rivayetlerin ve âhâd haberlerin inanç konularında delil olarak kabul edilemeyeceğini vurgulamıştır.

El-Hererî’nin tefsirinde en çok öne çıkan hususlardan biri de dilbilimsel tahlillerdir. Sarf, nahiv ve belagat konularına her ayetin tefsirinde değinmiştir. Özellikle gramer açısından bütün ayetleri tahlile tabi tutarak her ayetin i’râbını çözümlenmiştir. Tefsiri, i’râbu’l-Kur’an çalışmaları için önemli bir kaynak durumundadır.

Müfessir, Kur’an kıssaları konusunda yaptığı açıklamalarda kıssaların ibret ve öğüt yönüne, insanlara vermek istediği mesajı öne çıkarmıştır. Özel başlıklar altında kıssaları anlatırken asılsız haber ve isnadlara yer vermeye gayret etmiştir. İsrailiyyât kaynaklı bilgilere iltifat etmediği gibi, bu konuda geçmiş tefsirlerde yer alan ve aynı zamanda Kur’an’dan ve sahih sünnetten herhangi bir dayanağı bulunmayan bilgileri kabul etmeyip eleştirmiştir. Bu tür tutarsız haberlerden kaçınmanın bir müfessir için en doğru yol olacağını vurgulamıştır.

Müteşâbih ayetler söz konusu olduğunda müfessirin genel olarak selefın görüşü çerçevesinde hareket ettiği görülmektedir. El-Hererî’ye göre mukatta‘a harfleri Kur’an’ın sırlarından bir sır olup, manaları insanlardan perdelenmiş ve gizlenmiştir. Bunların Kur’an’ın i’cazını ortaya koyma maksadıyla kullanıldıkları görüşünü benimseyen müfessir, bu konuda da cumhurun görüşleri çerçevesinde izahlar getirmiştir.

El-Hererî, tefsir yönteminde murad-ı ilâhînin daha iyi anlaşılabilmesi için kelime ve kavramların, mana ve delaletlerinin bilinmesinin kilit konumda olduğunu belirtmiş ve tefsirinin birçok yerinde ilgili kelimelerin hangi anlamlarıyla kullanıldığına dair tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

El-Hererî, *Hadâik* adlı eseriyle kadim tefsir literatürüne çağdaş, anlamlı ve eklektik bir katkı sunmaktadır. Onun tefsirini okuyan biri, hem klasik hem de çağdaş dönem tefsir müktesebatından süzölmüş bilgilerle karşılaşır. Seleften gelen geleneksel ilmî mirasa hâkim olması ve günümüz tefsir akımlarına vukufiyeti, müfessire bu ikisi arasında bir sentez yapma imkânı sunmuştur. O, geçmiş ile günümüz tefsir anlayışı arasında özel bir köprüdür.

KAYNAKLAR

- Abduh, Muhammed, Müşkilâtü'l-Kur'an, Dar-u Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1969.
- Ahmed, Aziz, Hindistan ve Pakistan'da Modernimiz ve İslam, trc, Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990.
- Ahsan, Abdullah, "Emir Ali Seyyid" Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1995.
- Albayrak, Halis, Tefsir Tarihi, Şule Yayınları, İstanbul,1998.
- Albayrak, Halis, Mehmet Paçacı, Esra Gözeler, Kur'an ve Hadis ilimleri, Ankara Üniv Uzaktan Eğitim, Yayınları, No, 13, Ankara Üniv Yayınları, Ankara, 2005.
- Ateş, Süleyman, İşârî Tefsir Okulu, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998.
- Aydar, Hidayet, Kur'an'ı Kerim'in Tercümesi Meselesi, Kur'an okulu Yayınları, İstanbul, 1996.
- Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrâiliyyat, Emel Matbaası, Ankara, 1979.
- Bergamalı, Cevdet Bey, Tefsir Tarihi, Daru'l-Funûn İlahiyat Fak. Talebe Cemiyeti, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul,1927.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik, Abdulhamit, "İsrailiyyat" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, Dar-u İbn Kesir, Beyrut, 1985.
- Celâleddin, el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*, Eser Neşriyat, İstanbul, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2010.

_____, *Tefsir Usulü*, DİB Yayınları, Ankara, 2013.

Cündioğlu, Dücan, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011.

Çelik, İbrahim, *Örnekleriyle Tefsir Tarihi ve Usulü*, Rehber Ajans, Bursa, 2000,

Demir, Ömer, Acar Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Adres Yayınları, Ankara, 2005.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, MÜİFVY, İstanbul, 2014.

_____, *Tefsirde Metodolojik sorunlar*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2012.

Duman, M Zeki, *Tabiun Döneminde Tefsir Faaliyetleri*, EÜİFY, Kayseri, 1987.

Dursun, Davud, "Etiyopya" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *es-Sünen*, İstanbul, 1981.

El-Bağdâdî, Hatib, *Takyîdü'l-İlim*, Dimeşk, 1949.

el-Hererî, Muhammed el-Emin, *el-Kevkebü'l-Vehhâc ve'r-Ravdü'il-Behhâc fi Şerhi Sahih-i Müslim b. el-Hacâc*, Daru'l-Minhac. Beyrut. 2009.

_____, *Hadaiki'r-Ravhi ve'r-Rayhan fi Ravabi Ulumi'l-Kur'an*, Daru Tavki'n- Necat, Beyrut, 2001.

_____, *Mukadimetü'et-Tefsir el-Müsemmat Nüzüle Kirami'd-Diyfan fi Sahati Hadaika er-Ravhi ve'r-Rayhan*, Daru Tavki'n-Necat, Beyrut, 2001.

el-Hûlî Emin, *Tefsir ve Tefsirde Edebi Tefsir Metodu*, çev, Mevlüt Güngör, İslami İlimler Dergisi, sayı,6, Ankara, 1988.

el-İsfahanî, Ragıb, Ebü'l-Kâsım, Hüseyin bin Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l- Kur'an*, Daru'l-Marife, Beyrut, 2010.

Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslam*, Beyrut, 1975.

- Eroğlu, Ali, “el-Hâzin el-Bağdâdî” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998.
- Erten, Mevlüt, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2011.
- er-Razî, Fahreddin, Ebû Abdillâh Muhammed, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dar-u İhyâi't- Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2004.
- Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed, *İhya-u Ulumi'd-Din*, Kahire, 1306.
- Gökkır, Necmettin, “Modern Türkiye’de Kur’an’a Yaklaşımlar,” *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Otto Yayınları, Ankara, 2013.
- Gümüş, Sadrettin, *Kur’an Tefsirinin Kaynakları*, İstanbul, 1990.
- Güngör, Mevlüt, *Kur’an Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketleri ve ilk Fıkhî Tefsir*, Bayrak Matbaası, İstanbul, 1996.
- _____, *Kur’an Araştırmaları-2*, Kur’an Kitaplığı, İstanbul, 1996.
- _____, “Fethu’l-Kadir” Maddesi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995.
- Güngör, Tahsin, *Kur’an Kıssaları'nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine*, IV. Kur’an Haftası Sempozyumu, Fecr Yayınları, Ankara, 1998.
- Hamidullah, Muhammed, *Ku’an’ı Kerîm Tarihi*, çev, Salih Tuğ, MÜİFVY, İstanbul, 1993.
- İbn Âşûr, Muhammed, Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru'l-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984.
- İbn Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *Mündicü'l- Mukri'in ve Mürşidü't-Talibin*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1980.
- İbn Faris, Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu Mekayisi'l- Luđa*, thk: Abusselam, Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- İbn Hacer, el-Askalânî, *et-Tehzib*, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1984.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân, *el-Mukaddime*, Daru'l-Erkâm, Beyrut, ts.

İbn Hanbel, Ahmed, el-Müsned, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida, İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1982.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1990.

İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' ez-Zührî, *Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut, 1985.

İbn Teymiyye, Takîyyüddîn, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, Dâru İbnu'l-Cevzî, Demmam, 1428.

Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerîm'in Nüzülü ve Kıraatı*, İstanbul, 1974.

Karagöz, Mustafa, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları," *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Otto Yayınları, Ankara, 2013.

Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, DİB Yayınları, Ankara, 2006.

Kavas, Ahmet, "Harar" Maddesi, *DİA*, İstanbul, 1997.

Kılıç, Hulusi, "İştikak" Maddesi, *DİA*, İstanbul, 2001.

_____, "Sarî" Maddesi, *DİA*, İstanbul, 2009.

Kırca, Celal, *Kur'an'ı Anlama*, Marifet Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, *Kur'an'ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1994.

_____, *Kuran'ı Kerîm ve Modern İlimler*, İstanbul, 1982.

Koç, Mehmet Akif, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2003.

_____, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaaliyetleri – İbn-i Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Literatür İncelemesi-*, Ankara, 2001.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensari, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l- Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kahire, 1967.

Mâturidî, Ebu Mansûr Muhammed, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk, Mecdî Baselum, Beyrut, 2005.

Okumuş, Mesut, *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.

_____, *Tefsirin Halleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.

Polat, Fethi, Ahmet, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*, İz Yayınları, İstanbul, 2007.

Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsîru'l-Menar*, Matbaatü'l-Menar, Kahire, 1954.

Saraç, Tahsin, *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, Ankara, 1976.

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul, 1994.

Sezgin, Fuat, *Buhari'nin Kaynakları*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2000.

_____, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, İmam Muhammed Üniv Yayınları, Arabistan, ts.

es-Süyûtî, Celaeddin, *el- İtkân fi Ulumi'l- Kur'an*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2006.

Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013.

Tâhânî, Muhammed, "Ahmed Muhammed Şakir" Maddesi, *DİA*, İstanbul, 1989.

Tayyar, Müsâid b. Süleyman, *Fusûl fi Usuli't-Tefsir*, Dar-u İbnu'l-Cevzi, Demmam, 1420,

Tehanevî, Muhammed Ali, *Keşşâf-ı Istılâhâtı'l Funûn*, İstanbul, 1984.

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Dâru İhyâi't Turâsi'l Arabî, Beyrut, ts.

Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, MÜİFY, İstanbul, 1991.

Ünal, Mehmet, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat farklılıklarının Rolü*, Fecr Yayınları, Ankara, 2005.

Ünver, Mustafa, "*Kur'an Lafızlarına Dair İlimler*", (Ed.): Bahattin Dartma, *Tefsir Tarihi ve Usulü*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1978.

Yıldırım, Suat, *Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1993.

_____, *Kur'an-ı Kerîm'de Kıssalar*, AÜİFD, sayı,3, Ankara 1979.

_____, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.

Yılmaz, Mehmet Faik, *Ayetler ve Süreler Arasındaki Münasebet*, DİB Yayınları, Ankara, 2009.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1989.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2013.